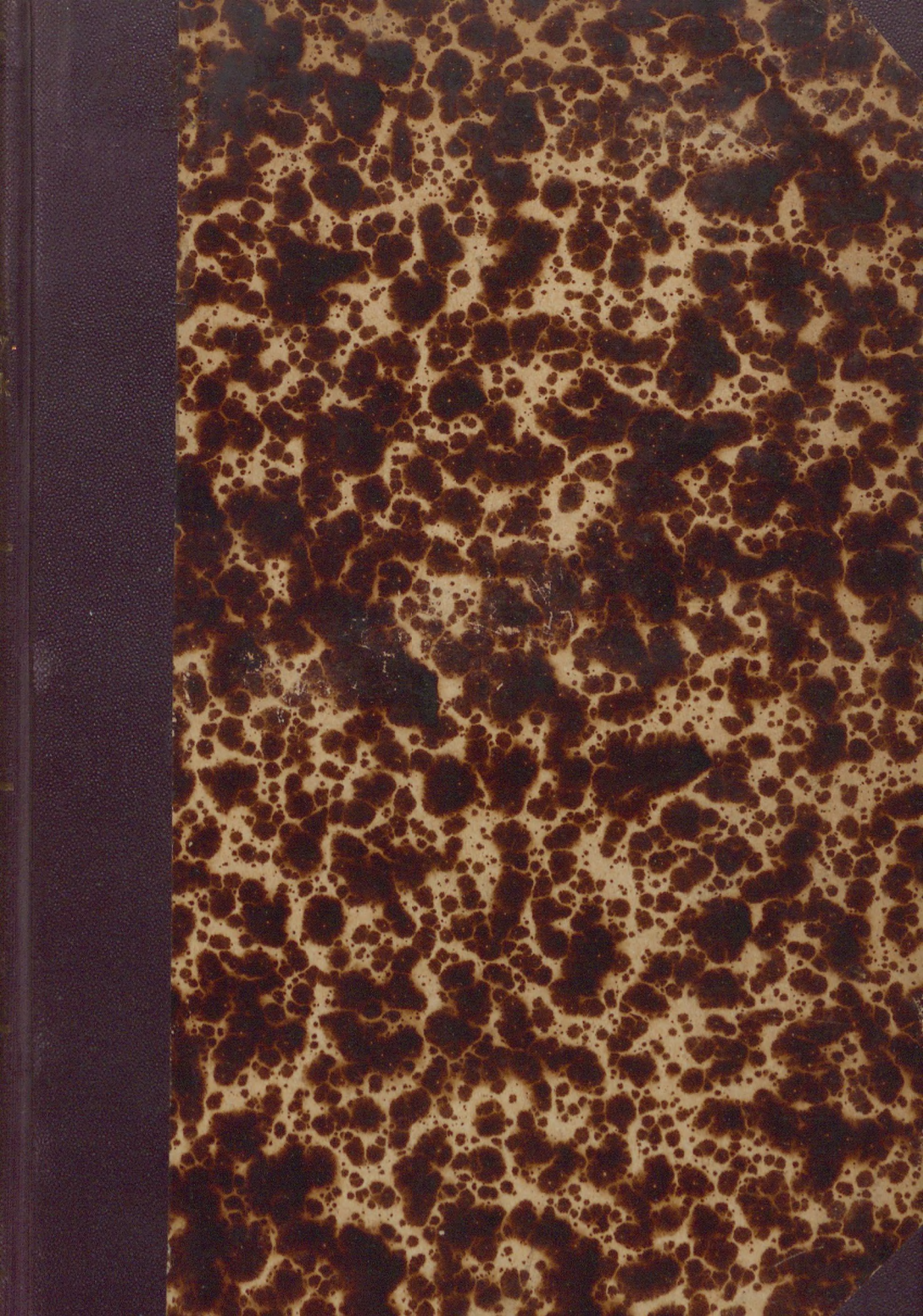

Mired. O.

2578.

112

BENYOMÁSOK

ÉS

EMLÉKEK.

IRTA

SZÉCHY KÁROLY.

BUDAPEST,

KIADJA HORNYÁNSZKY V. KÖNYVKIADÓHIVATALA.

1897.

Ára 2 forint.

40

67513102

M. Toot.

02578

BENYOMÁSOK

ÉS

EMLÉKEK

IRTA

SZÉCHY KÁROLY.

BUDAPEST

KIADJA HORNYÁNSZKY V. KÖNYVKIADÓHIVATALA.

1897.

251181

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

52007

HORNYÁNSZKY VIKTOR SAJTÓJA.

1977
H

EZEK a rajzok régi apróságok: német- és olaszföldi gyakori bolyongásaimnak szórványos nyomai egyes szebb helyeken. Városok szerint sorakoznak, de a városokról csak kivételesen szólnak; inkább az élet vagy természet valamely behatása, az irodalom és művészet valamely emléke nyilatkozik meg bennök, a mi épen elevenen megkapott. Linzbe a Bacsányi sírja vont, Münchenben a magyar művészek érdekeltek, kiknek életét megvázoltam, először az irodalomban; azért ezekhez a rövid vázlatokhoz elsőségük miatt ma is ragaszkodom; Berlinben a hun mondák vonatkozásainál fogva a Kaulbach világtörténeti képei s német műtörténeti tanulmányaim következtében Rómában a kolostori testvérek mozgalmai foglalkoztattak; s így tovább. Tehát nem az örök alkotásokról írok, mert hisz azok irodalma rengeteg: hanem rend szerint olyan alakokról és dolgokról, a melyek nekem különösen kedvesek.

A hetvenes és nyolczvanas évek végén egész csomó ilyen rajzot közöltem: most azokból válogatom össze ezt a gyűjteményt, talán nem annyira mértékelés, mint hangulat szerint; s a legboldogabb benyomások és emlékek fejében *Annak* ajánlom, ki bolyongásaimat az olasz földön megszépítette, — *az én édes és jó-ságos feleségemnek.*

KOLOZSVÁR, 1897. augusztus 1.

A COUPÉ ABLAKÁBÓL.

A VONAT robogva hagyta el Bécset. S én kíváncsi képpel néztem ki az ablakon, hogy gyönyörködjem a kies vidék gazdag változatosságában, s átengedjem magamat a kellemes benyomásoknak.

Nem tudom, hogy minden ember úgy van-e az úttal, mint én. Láthatom akárhányszor a vidéket, lehet minden hegye-völgye, minden kicsi halma, s halma minden kicsi rezgő fűszála jó ismerősöm — mindig leköt s édes merengő hangulatba ejt. Az útszéli fa lehajló lombja, a felcsillámló ér susogó habja, a szélben tova reppenő s a tiszta, kristályos habba temetkező falevél — és minden csepp semmiség, dőre apróság melegen érdekel s nekem érthető nyelven beszél.

Érdemes-e valjon, hogy papírra vessem?

Érdemes-e valjon, hogy ma már nem úttalan útról, nem ismeretlen tájról benyomásokat és emlékeket rajzoljak? Érdemes-e valjon, hogy ma már, mikor Stephenson prűszkölő paripája ragadva száguld veled nagy-hirtelenséggel nagy-messzi; hogy ma már, mikor a nyári kirándulások külföldre divatosabbak lettek, mint századunk elején a szomszéd falvak meglátogatása; hogy ma már, mikor Magyarország fővárosából könnyebben eljut az ember Münchenbe, Rómába, Párisba,

vagy akár Kopenhágába, Stockholmba és Pétervárra, mint őszi sár idejében az Alföldön — a szomszédos községbe: — érdemes-e, hogy ma már uti vázlatokat és képeket írjak s kezdjem a coupé ablakából? . . .

A természet szépségében mindig érdemes belemerülni. Pompája, színe változik ugyan, de varázsa örök. Mulóbb, mint a művészi szép, mert ez, ha egyszer a teremtmény szellem megalkotta, megmarad annak, a mi lön; a természeti szép pedig csodálatos színgazdagsággal egyre alakul, mindegyre meg is ifjul. S minél ismerősebb előttem a hegy minden szakadéka, a lankás mező minden hullámzata, az erdő minden magános bokra, s a bokor minden madarának dala, annál több ékes báját nyitja meg szemednek a nagy, a szabad természet . . .

Úgy elnézem, a mint a vonat robog.

Hullámzatos vidéken járunk, mely azonban egyre emelkedni látszik. Jobbra lankásabb a föld, balra regényesebb.

Szelid hegyek erdős koszorúja övedzi.

A hegység lánca mind közelébb és közelébb húzódik hozzánk, a mint Béctől távolodunk; míg végre vonatunk egészen lassan ereszkedő lába előtt robog el.

Az ablakot kinyitom. A friss reggeli szellő az erdő illatát felénk legyinti; a nyájasan mosolygó reggeli nap sugara a fák sugarát megaranyozva omlik el.

Szép őszi nap van, a minő csak így október végével lehet.

A természet már hervadóban. A nyárfa, a tölgy, a különféle birkék és az itt-ott, mintegy csak elvétve felütődő füzek lombja az elmúlás csodálatos színgazdagságát tárja ki elénk. Az egyik fa levele halavány

sárga, még a zöldesbe belejátszó; a másik fa levelét kellemes piros töri át, mely a ráhulló napsugárban mintegy bűvösen ragyog, s a sárga, a piros, a szürke szín megszámlolhatatlan vegyülettel föszi a lombokat. Ha rezzen a szellő, s rezzen a fák fonnyatag árnya, az elhullásra ért levél csöndesen lesóhajt az ágról s belevegyül az immár egyre vastagodó rétegbe. A megadó lemondás, a csöndes elmulás borongó képe ez. A szívet valami sejtés, valami sugallat szállja meg s a szem önkénytelenül is hosszan odatapad a lehullott levélre; még akkor is, midőn nem látja már. Mikor föltekint, szinte jól esik, hogy az örökkön zöldelő, a magasba törő fenyőkön pihenhet meg.

A fenyvek egyre szaporábbak, táblásabbak lesznek.

Penzing, *Hütteldorf*, *Weidlingau* is a hátunk mögött maradt, pedig megtekintésök pár érdekes pontot ígért. Legalább azt beszéli egyik utitársam, ki úgy látszik, az öreg Baedeker szorgalmas olvasója s készséges tolmácsa. *Hütteldorf*-nál csinos nyaralók sora húzódik el kétfelől; jobbra kissé távolabb szemlélhetők az állatkert falai, melyeket mintegy másfél századdal ezelőtt III. *Károly* király, a *Mária Terézia* atyja kezdett el építtetni s II. *József* császár, a *Mária Terézia* fia végeztetett be. *Weidlingau* mellett *Lichtenstein* herczeg pompás kastélya tekint el a szabadba.

Meredező falak, kényelmes kastélyok az egész természet szépségében eltűnnek, észrevétlenül beleolvadnak. S az egyre regényesedő vidék nagyon könnyen kárpótol érettük.

Purkersdorf-nál beleszakadunk a hegység völgyeletébe, s minden oldal felől kisebb-nagyobb fenyvesek

környékeznak, s *Pressbaumnál* alig vehetjük észre a *Wien* fölcskillanó forrásait. Egész figyelmünket a gazdag fenyves erdőség köti le, mely helylyel-közzel, különösen *Rekawinkl* közelében egészen a vasút kanyargó vonaláig ereszkedik le. Fenyő fenyő mellett sűrűen, úgy hogy ágaik egymásba fonódnak, s együtt 50—100 darab, a mint épen a természet önkénye, vagy csapongó képzelete rendezte, kényelmes sátrat alkot, mely alá hirtelen viharok elől biztosan meghúzódhatnak az erdőség vándora. A fák néhol úgy összeszorulnak, hogy a létért kell küzdeniök. Mert a fenyvek birodalmában is gyakran folyik a lét harcza, s gyakran eléd példázódik — a *Malthus* és *Darwin* törvénye: a gyöngébb pusztulni kénytelen az erősebb előtt, az épebb és egészségesebb követeli és vívja ki magának az életet.

Évekkel ezelőtt a *Tátra* fenyvesei közt bolyongtam, s meglepetve láttam, hogy a legbujább, a legzöldelőbb fenyő-táblákban, a legszebb fenyőcsoportokban egy-egy fenyő aljában vagy derekában megtörik vagy kiszárad, s egyszerre csak elomlik a földön. Nem bántja senki, villám se sujtja, legfeljebb a megmegzúduló szél segít neki pusztulásában, s az erősebbek fönmaradásában. A természet törvénye mindenütt ugyanaz, s kérlelhetetlenül nyilatkozik, állati és növényi világban egyiránt.

De mi ez? Az emlékezés hazacsalt.

A tátrai fenyvesekbe ragadott a rekawinkli fenyvesekből.

Éles, sikoltó fütty ver föl andalgásomból.

A gépvezető ugyancsak megeresztette.

Talán már *Rekawinkl*?

Még nem.

Kitekintek a nyitott ablakon. A vonat épen mint a kígyó, félrehajlik és szabad teret enged a fürkésző szemnek. A fenyves emelkedőben, hogy egy kiugrással utunkat állja, s a gép süket robajjal tör át az alaguton, melyre csakhamar másik is következik. A vonat merész, kígyózó hajlásokkal vágat előre, s fel-feltárja olykor előttünk az egész megragadó képet.

Nagyszerű panoráma!

Közelben és távolban balfelől a hegyláncznak tarka, változatos csoportozata, szeszélyes, furcsa alakzatokkal vegyest, gazdag, zöldelő fenyvessel borítva; jobbra kinyílik a határ, elszórt házakat, majd elszórt apró falvakat mutat a fák lombjai közül. Aztán Reka-winkl is elmarad, *Böheimkirchen* is utána — a vidék közönségesebbé válik.

A pálya kikanyarodik a hegyek közül, kibontakozik az erdő sűrűjéből, termő földeken keresztül veszi útját.

A merre a szem ellát, nyugalom mindenütt. Régen learattak, betakartak, őszre is elszántottak.

Az élet a házakba vonult.

A vonat sebesen robog előre, kerekei alatt egyszerre feldübörög a fenék-alj, hídra értünk, a ragadó *Traisen* hídjára. Még pár pillanat és *Szent Pölten* előtt állunk. A város fekvése kies, az állomás egészen közvetlen szomszédságában esik. S a megállapodás ideje épen elég arra, hogy vizsga szemmel áttekinthetünk bele. Szent Pölten kicsiny helység, hiszen lakosainak száma nem is rug ötezerre: de azért élénk forgalma, virágzó arcza van. Az induló-házzal szemben a csinos lakok válto-

zatos sora emelkedik ki a hervadó fák lombátorai közül. Nagyobbára emeletesek, egy-egy családnak, vagy legalább egy párnak kényelmére építve; kaszárnyaszerű ház csak elvétve látszik. A középületek, melyeket a szóra mindig kész utitársam megmutogat, a szépség bizonyos követelésével készültek, s kellemes benyomást tesznek a nézőre. Az egész Szent Pölten úgy tűnik fel az állomásról tekintve rajta végig, mintha nyári villák gazdag telepe volna; fája sok, kertje szintén, s a mint a vonat tova indul, tova vág, a fák kies ligetté fonódnak össze a város körül.

A vidék hova-tovább ismét megszépül s *Prinzendorf* körül gyönyörű lesz. A sebes, a halban gazdag *Bielachon* keresztül röppenve egyre több a néznivalónk. Jobbra a hegy magasán, a *Hoheneck*-kastély, távolabb délre a *Schallaburg*-, éjszaki irányban az *Albrechtsberg*- és *Osterburg*-kastélyok. A vonat áttör aztán az elébünk nyíló hosszú alagúton, s a vidék arcza fölséggé válik. *Mölk* mellett kijutunk a Dunához, a mi öreg szőke habú Dunánkhoz, mely itt még fiatalabbnak, hitványabb víznek tetszik. Szélesen, de sekélyesen terülve közeledik arra, a merről mi távozunk. Partján sűrűn húzódik végig a fás; s *Mölk* is csak határozatlan képen mutatkozik. De mégis, mintha kivehetnők az apátságoknak roppant épületét. A benedek-rendiek e mölki apátsága régi és híres; még 1089-ben alapították; de 1701-ben és 1738-ban a kolostor újra épült a *Babenberg*-kastély helyére.

A Duna partja most kitárul.

A szőke folyó lassan hömpölyög lapos, tág medrében; hajzainak csobogása, noha kikicsapnak szinte a

széléig, a robogó kerek zaja miatt hallhatatlan. Fenn a meg-megnyiladozó parttal szemben, messze belátható és sokáig látható, a tova húzódó hegyek egyik ellaposodó ormán magános templom áll. Inkább csak kápolna, minő itt a hegyek között nem tartozik a ritkaságok közé. Homlokzatával, melyet két bástyszerű torony diszít, merengve tekint alá az elfolyó Dunára. Az idő szép; enyhe őszi nap ragyog. Elömlő sugarai visszaverődő fénnyel törnek meg a kápolna ablakain, a kápolna harangjának megcsendülő hangja a tiszta léghen felhat az égnek, mintha csak a megtisztuló léleknek mutatna utat . . .

Talán meg se csendült az a hang, csak a képzelet varázsa alatt a megihletődés hangja szólalt meg a kebelben. . . .

A vonat robogva tör előre.

Hátunk megett *Weiteneck* romjai, előttünk *Pechlárni*, mind a két helyet agg, hősi mondák koszorúja öleli át.

A távol, mesés idők fuvallata legyinti arcunkat; s úgy tetszik, mintha megéledne előttünk a Niebelung-ének hírneves hőse, a *Pechlárni Rüdiger*, ki a becsület ös-képe, a lovagias becsület maga volt, s kinek az a szomorú és nehéz végzet jutott, hogy becstelen harcban pusztuljon el. Nem, nem éled az meg, hisz örökön él. Ki halhatatlan, annak új életre nincs szüksége. S Pechlárni Rüdiger halhatatlan. A Niebelung-ének mestere a félistenek sorába emelte. Itt élt, itt járt ő. Világ-verő *Etele* ezt a vidéket az ő gondjaira bízta. Weitenecket ő építtette, Pechlárni az övé volt; ő vala itt úr vizen és szárazon nagy-messze. A Duna habja

itt érthetőleg suttog „dicsteljes daliákról, harczok történetét“.

Pechlární Rüdiger erre hozá az *Enns* felől a szép *Krimhildát*, mikor ez a világ-verő Etelehez, a Rüdiger urához férjhez ment. Erre jöttek a jó bechláriak a szép, de gonosz asszony elé, ki miatt annyi hős szállott dicstelen sírba. Erre esett a találkozás helye, a hol lovagok és lányok a pusztá füre nagy körben letelepedtek, s ott mindjárt idegenből jó ismerősek lettek.

A hölgyeket kínálták, került a billikom.
De nem soká időztek ott künn a zöld sikon;
Nyeregbe ültek ismét, vegyest hölgy és lovag,
Míg a sátor-tanyáknál leszálltak újlag.

Ott reggelig pihentek; mindenki jól nyugodt,
Mindent is elkövettek a jó bechláriak ott,
Hogy a böcsös vendégek ne lássanak hiányt,
Szolgálni minden jóval jó Rüdiger kívánt.

Kitárva ablak, ajtó, mind elejökbe néz;
Az agg bechlári kastély őket fogadni kész.
Sorban be is vonultak kedves vendégek itt,
Jó ágyat vettetett is gróf Rüdiger nekik.

S aztán ismét itt pihent meg: *Gunther, Gerenor, Gizeler*, a három királyfi-testvér, midőn *Krimhilda* nővéröket meglátogatni Etele birodalmába mentek; itt pihent meg velök a zord *Hágen*, a dalos *Volker*, a hős *Dankwárt*. Itt lakoztak vigan; mert nem volt még gazda több, ki vendéget így fogad, mint a hogy Rüdiger fogadta őket. „Örültek a vendégek . . . ott

jó nyugvás esett; nem értek jobb szállást még, ilyet is keveset!“ S aztán itt kötött velök Rüdiger rokoni és baráti frigyét, mikor Gizeler az ő szép fiatal leányát eljegyezte; innen kísérte be őket Etele tartózkodása helyére, hol a véres kalandok borzasztó harczeit az utolsó lehelletig küzdötték. Nem tért vissza egy se..

A legdicsőbb leventék halál fiai mind,
Éreznek, a kik élnek, mély gyászt és szörnyű kint.
Keserűség váltá a fényes vigalmakat . . .
Mint mindig szerelemből hogy szenvedés fakad.¹

Weiteneck és Pechlár ura, Weiteneck és Pechlár népe a mondákban még ma is élnek; az ősi ének magasztalva hirdeti derék voltukat. Minden kicsi hant nyomukat mutatja s a szél minden fuvallata emléköket beszéli.

Ez a vidék a Rüdiger vidéke volt . . .

Isten veled Weiteneck romja, Pechlár ősi kastélya! Isten veled!

Már be sem látlak szemeimmal! . . .

A míg merengéseimben ringatóztam, a míg én emlékeiden csüngöttem: a vonat nagy utat írt le.

Ímhol előttünk az *Enns* folyama, a mozdony kereke átdübörög hídján s átragad Felső-Ausztriába. *Enns* városa festői képpel kanyarodik elénk, a hegy hajlatából barátságosan köszönti a besiető vonatot. Erődítése még ma is bizalmat ébreszt. Abból a váltságdíjból épült, melyet Angolország a kalandos *Oroszlán-*

¹ *Szász Károly*: A Niebelungok. Pest, 1869. 244—245. és 443. l.

szivű Richárdert ellenségének, VI. Lipótnak fizetett, midőn *dürrensteini* fogságából, a hol 1192-ben és 1193-ban tizenöt hónapot töltött, a *barátságos* herceg szabadon eresztette. A marktplatzi magas őstorony, melyet még 1565-ben II. *Miksa* császár alakíttatott azzá át, s az ennsecki kastély uralkodólag kíválnak a többi épület rajából, s önkénytelen magokra vonják a vándor érdeklődését.

Majd Enns is elmarad s Asten és Kleinmünchen után, melyek mellett csak elfutunk, kies vidék ölében bukkan elő *Lins*.

Itt leszállunk.

A kegyelet tanácsolja.

... Így Linzet már nem a *coupé ablakából* vesszük szemre.

L I N Z.

BACSÁNYI JÁNOSRÓL.

A LINZI völgyön tünődve és érdeklődve nézelődünk. Úgy tetszik, mintha ismernők e hegyeket, melyek hervadó koszorúval öveznek; mintha mi is meg-megpihennénk a fák alatt, melyek felénk üdvözölve bólingatnak, pedig csak a szél szárnya verdesi őket; mintha mi is el-eljárnánk a kicsi kápolnákba, melyek a magaslatokon nyájas egyszerűséggel fel-feltünedeznek. Pedig ma látjuk mindezt először.

Talán valami édes honi vidék képmása? Talán az csalogatja a képzeletet, hogy csodatevő bűbájával takarja el szemünk előtt, a mi idegen; s csillogtassa elénk, a mi ismerős!

Nem, nem — nem a képzelet káprázata e hatás. Sokszor andalogtunk, tévelyegtünk lelkileg e térségeken, a mikor el-elfeledkeztünk a magyar költőnek, *Bacsányi Jánosnak* idegen, messze földön való panaszos elmélkedéseiben; — a mikor zengő hívására, serkentő biztatására el-elindultunk a szabad mezőre, tiszta levegőre s vele együtt biztos menedéket és szállást választottunk:

Itt, az ártatlanság s békesség ölében,
 Itt, e kies tájnak zöldellő körében.
 E patakos völgynek virágzó kertében,
 E vén diófának árnyékos tövében.¹

Óh, köszöntünk benneteket: ti hegyek, ti fák,
 ti kápolnák, mint régi ismerősöket, hiszen völgyeteken
 zsibong a város, a hol Bacsányi élt, borong a temető,
 a hol Bacsányi nyugszik!

I.

A város, a hol élt.

O Linz, o Linz, du wunderschöne Stadt.

Nő csak szép az a hazaszeretet, a szülőföld bálványozása! Az ember örömet megbocsátja neki, ha túlságba csap is. A nemes rajongás felcsapongása, igazságtalansága mindég bizonyos költőiséggel párosul, s lefegyverzi maga iránt a körülményeket számbavevő bírót, hogy az ne mérjen az egyenes mértékkel. Linz bizonyára nem az a csodálatos szép város, a minőnek a linzi népének lelkesedése nagy voltában látta, mikor először elcsattantotta a dalt: „O Linz, o Linz, du wunderschöne Stadt!“ De azért megértjük és méltányoljuk az érzést, mely e nagyító kitörést ajkára adta; s elnézzük a tiszteletreméltó föllengést.

Linz nem csodálatos szép — de elég szép város; dunai panorámája meg épen pompás. Terei közül leg-

¹ *Toldy Ferencz*: Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Pest, 1865. 89. l.

szebb a Ferencz József-tér; hosszú, széles négyszögben terjeszkedik el; alsó vége a Duna partjának torlik, épen a híddal szemben, felső vége szűkebb utczába vezet. A tér közepén a Szentháromság szobra áll, melyet még Károly német császár és magyar király emeltetett 1728-ban.

Nem a művészet alkotása; egyszerű munka a szobor, mely nem valami nagyon emeli a körülötte levő házak becsét; inkább bántja a szemet, mint gyönyörködteti, a mennyiben szabad tekintetét leköti s nem ad kárpótlást a rajta veszett pillanatért. Az emlék kedvéért mint egyszerű emlék föntartható ugyan, de minden egyéb tekintetben a ledöntésre volna érdemes; épen úgy, mint a kolozsvári főtér efféle éktelensége. Ha a Maecenások lelkesedése s a művészek ihlete csak ily alkotásokat bír teremteni, akkor bizony sokkal jobb, ha nem teremt; legalább mi a *berovátkolt ködaráboktól* mindég kedvetlenséggel fordulunk el.

A tér maga kellemes; s Linz e ponton egészen nagyvárosias. Köröskörül két-három emeletes házak, egyenes vonalban; boltokkal s nyilvános mulatóhelyekkel bőven ellátva. S itt van a felső-ausztriai bank, könyvkereskedés, a tér felső vége közelében pár templom; jobbra fordulva a sétatér, színház, kaszinó, a képviselőház és museum, a *Francisco-Carolinum* s néhány más középület.

Szóval itt rajzik a linzi élet. Nem túlságos élénk, hanem azért elég mozgalmas. Hiszen a városnak utoljára is 35,000 lakosa van, a mi, német városról lévén szó, meglehetősen szép mennyiség; *Fena* és *Heidelberg* híres egyetemi helyek, s együttvéve sincs annyi lakosuk.

Linz e mellett Felső-Ausztria fővárosa, forgalma benne fut össze, a Duna és Erzsébet-pálya által pedig a világ-kereskedés érinti. Nem csoda, ha a város emelkedik is egyre.

A mi benne nem változik, az maga a linzi nép, az eredeti lakosság. Csöndes és kedélyes a férfi, illedelmes és szerény a nő; nagyobbára csinosak, de feltűnő szép kevés találkozik köztük.

A családi élet még jó lábon áll, legalább a sétatérén az egész családok megjelenése igen szokásos. Nyugalmas és unalmas séták folynak itt; azonnal meg lehet a közönséget ismerni, jó része *gutgesinnt* tisztviselőkből s érdemes *pensionatusokból* áll. Mintha csak a budai bástyákon, vagy a gráci tereken bolyongna az ember.

A nép, a város folytonos emelkedésének és jelentékeny kereskedésének daczára, még bizonyos mértékig ma is kisvárosias. Rendkívül egyszerűen és takarékosan öltözik. Az a pazar szépség számban és változásban, mely az embert budapesti sétányai alatt lépten-nyomon elkápráztatja, megállítja s egyre megújuló meglepetésbe ringatja; az a választékos kecs, mely a bécsi nőkön, kalapjok virágjától piczi czipőik csokráig előmlik, s a műértő néző tetszését kivívja, itt úgyszólván teljesen hiányzik. A séta itt nem multság, nem kellemes szórakozás és szórakoztatás, annak minden örömeivel, eleveenségével, pajzánságával egyetemben — hanem az egészségnak kijáró — áldozat. A mint a *Wissenschaft* ajánlja, a *Diätetik* kívánja és a *System* elrendeli, mert hiszen Linz már a rendszeres nemzet félreeső zuga.

A leánykák a mama társaságában földresütött szemekkel járnak föl s le a soron. Tartások komoly. Viseletök komoly, egész nyakig begombolóznak. Hol az ifjúság bája, üdesége, vonzó zománcza rajtok? Szemök sugártalan, vagy legalább sugara nem villan: félénk révedezéssel csüng lefelé; fehér nyakok, pihegő keblök, gömbölyű karjaik gondosan kipólyázva, tisztességesen eltakarva, mintha minden kicsi fuvó szellő megártana nekik. Az élet és pajkosság gráciája még itten otthontalan; mintha a vidorság maga bűn volna. Hiszen észreveszi a néző, hogy egyik-másik rózsabimbó igazi, de hideg marad láttára, nem kapja, nem hódítja az meg rögtönösen.

A járókelők udvariasan, legfeljebb egy-egy halovány mosolylyal üdvözlik egymást; úgy látszik, jobbra ismerősök, mert a köszönés, a mint ez kisvárosiak között szokás, igen gyakori; sőt az idegennek is, ha a külső utcákba vetődik, meggyűlik a baja kalapjának emelintgetésével.

Unalomig kell ezt tapasztalnunk, mihelyt a Föl-szegnek fordulunk (hogy az Obere Vorstadtot magyarul mondjuk) — a kapuczinusok templomába. Kocsink az emelkedő, rossz kövezeten csak döcögve haladhat előre; — s az út alatt minden szembejövő előzékenyen, de bizonyos bámészkodással üdvözlő bennünket; mintha szeget ütne a fejükbe, hogy az egyszerű kis templomba kocsival ballagunk. De mikor nem tudjuk a járást, s a nap folytában még sok nézni való vár reánk, nem tehetünk okosabbat, ha a távollevő kis imaházat mellőzni nem akarjuk.

Pedig ezt épenséggel nem akarjuk.

A kapuczinusok temploma ugyan maga nagyon közönséges, építési stílja, oltárképe, fal-festései keveset érnek, hanem van egy érdekes reliquiája — a híres Montecuccoli gróf síremléke.

Érdekes a megtekintésre.

Ki volt Montecuccoli?

A magyarnak nem szükséges elmondanunk. Fennmaradt neve, szomorú szereplése történetünk könyvében. Híres hadi vezér, jeles hadi tudós, a maga korának vélekedése és elismerése szerint. Negyven esztendeig állt a császári seregek élén, s e hosszú pályafutása alatt egyetlen egyszer engedte magát csatába csalatni. *Szent-Gothárd* mellett, a mikor akarata ellenére, rendszere ellenére győzött. Talán ép azért kötötte meg a vasvári békét, diadalmas hadvezér létére oly föltétel alatt, a mint a megvert török megszabta.¹

Egyszer tért el tőled, óh, szent *Methodismus*, mely gyönyörködöl vala a hadi vonal miatt való fölös aggályoskodásban, a várak és erődök nagyrabecsülésében, a csaták és ütközetek óvatos kikerülésében, a hadjáratok kicsinyességében, czéltalanságában és eredménytelenségében, mert hiszen a te csodabölcs tanítasod szerint az a fődolog, hogy a sereg bőre épen maradjon, s hetekig és hónapokig döntés nélkül mozoghasson — és ez egyetlen egyszer is bosszút állott miattad a magyaron. Hadd szenvedje meg a következt, ha nem szenvedhette meg eléggé a háborút, ha idegen zsoldosok és idegen felkelők a nyomás, fosztogatás,

¹ *Rónai Horváth Jenő*: Hadtörténelmi Közlemények. II. évfolyam, I. füzet. Budapest, 1889. 51.

harácsolás és erőszakolás minden fajával a birtok és becsület ellen nem zaklathatták elég hosszan, nem verhettek föl vérig, vére hullásáig, fegyverre kapásig a nemzetet. Mintha bizony az elégtelenség és keserűség a magyar és a császári sereg, a nemzet és a bécsi kormány, sőt király között is nem lett volna már tartatatlan! S Montecuccoli grófnak érdemül számította be az udvar azt, hogy szive mélyéből gyűlölte a magyart.

Sajnos, ilyen szelek fujdogáltak akkor az udvar körül! Meg is lakolt érette mind az udvar, mind szegény nemzetünk!

Ránk ontott a török; de a két Zrinyi-testvér erős bástyaként szegült útjába; visszaverte véres fejével. Montecuccoli gróf az ily vitézkedést a szent methodismus nevében lenézte, mert a nagy célok kitűzése, a gyors és merész hadműveletek kockáztatása, az esély és siker következetes kiaknázása az ő felfogása szerint nem tartozott a hadvezéri tulajdonok közé; az ő hadi tudománya nem a kardok csattogása és ágyúk bömbölése közt képződött, hanem képződött a régi írók ismeretén; hiszen az elméleti tudást és beszédbeli művészetet hirdette a hadvezér tehetségeinek, no meg a kellemes külsőt, a nyájas simaságot és előkelő származást.¹ Különben is még égett a nagyzó olasz lelkén a maró seb, melyet Zrinyi Miklós éles gúnyja ejtett rajta, a mikor 1661-iki erdélyi hadjáratát a fenhéjázónak megbélyegzése végett a nevetség színében tüntette föl; majd gyújtó lángszavával a nemzet régi

¹ *Rónai Horváth Jenő: Hadtörténelmi Közlemények.* II. évfolyam, I. füzet. Budapest, 1885. 11. 1.

vitézségére hivatkozott és lelkesítve, tanítva buzdította a magyart, hogy ne tegyen tengeri medveként, mely oly bátorságos és gond nélkül való a menykő félelmetől, hogy mikor legjobban dörög is az ég, magas kősziklákra felhág és édesdeden alszik; hogy ne aludjék a rémítő veszedelem közepette, mikor a török Erdélyt, koronánknak egyik legszebb boglárát feldúlta, fejedelmét eltiporta, nemzetünket gázolja, országunkat pusztítja, mint erdei kan a szépen ápolt szőlőt; hogy ne bízza ügyét a szomszédok segítségére, mert nincs egyetlen idegen nemzet is, a ki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel, mert a vízbehaló embertől fél a hajóban ülő is, hogy le ne vonja magával.¹

Montecuccoli gróf nem feledte el sem a rendek kifakadásait, sem a Zrinyi maró bírálatát, s fitymálva ócsárolta ennek téli fényes hadviselését; Zrinvárat juhakolnak nevezte; s nemcsak nem oltalmazta, de belőle Zrinyi hadait is kiparancsolta, s a törökök a falakon keresztül pusztá szablyával foglalták el. Zrinyi keserű szemrehányással írta a styriai rendeknek: „a mi eddig hallatlan volt, megtörtént, az ellenség az én ép új váramat, a mi nagyobb seregünk szemeláttára, úgyszólván egyedül karddal foglalta el, Montecuccoli kardot sem rántván oltalmára“. S méltó, igazságos felháborodással hagyta el a csatatért.

Következik vala pedig a vasvári csúfos béke s a Wesselényi-féle összeesküvés.

¹ *Toldy Ferencz*: Zerinvári gróf Zrinyi Miklós Összes munkái. Pest, 1853. 371. l.

Montecuccoli meg kegyben és kitüntetésben előre ment, s lőn tábornok, a rajnai hadsereg főparancsnoka, német birodalmi herceg. 1681-ben fejezte be emlékezetes pályafutását. A mint ezt a sírkő a kapuczinusok templomában hű részletességgel elbeszéli.

Az istentisztelet épen javában tart, a míg az emléket szemléljük és olvassuk. A nép alsó osztályabeli hallgatóság meglepetve nézi a kő előtt való megjelenésünket s időzésünket; így írásról s rajzról szó sem lehet, mert áhítatoskodásukat végkép megzavarnók.

Míg szemünk az emlékre tapad, a magasztaló írást olvasva: addig végig villan emlékezetünkben a sima gróf élete, ki a magyart oly méltatlanul bántotta. Most már csendes ő is, nagyon csendes; most már nem bántja többé a magyart.

A templomot elhagyva, a felső-ausztriai museumba megyünk. Nem gazdag ritkaságokban, nem is valami nagy, de megtekintésre méltó. Derék bizonyossága, hogy a jó ügyekezet, pár rövid évtized alatt, mit hozhat létre.

Az intézet 1833-ban létesült, magán egyesülés útján; 1839-ben nyert nagyobb lendületet, midőn Ferencz Károly főherceg vette pártfogásába. Innen kezdve: *Museum Francisco-Carolinum* a neve, mely egyszerű, szinte ízléstelen betűkkel olvasható az épület homlokzatán és bejárata fölött.

Az épület ódon, megkopott ház, melyet Felső-Ausztria rendei ajándékoztak a műveltség és hazafiság előmozdítására oda. Körülbelül negyven kisebb-nagyobb helyisége van, elég jókarban; a földszinten fölratos római kövek hevernek; az első emeleten a könyvtár, 8000—10000 kötettel, előbb a rendek tulajdona, s az

ethnographiai tárgyak, egyes ügybarátok ajándékai vannak elhelyezve; a második emeleten a természetrajzi és régiségi gyűjtemények találhatók. Egyik osztály se dús, hiszen az intézetnek alig van tizenhatezer forint tőkéje, kétezer forint évi segélye és kétezer forint jövedelme a tagdíjakból — a mi bizony mind kevés. De mindegyikben akad, a mi meglepi az embert.

A könyvtár a magyar nézőben kegyeletes emléket ébreszt föl; ide járt igen sokszor *Bacsányi János*, linzi tartózkodása alatt. A képtár főleg helyi nevezetességeket őriz. Leginkább magára vonja a figyelmet az 1676-iki parasztlázadás fejének, Fadinger Istvánnak képe, éles és jellemzetes vonásaival; szemben áll vele az akkori ellenfele, gróf Heberstein helytartó képe. E parasztháború egyes gyászos jelenetei domborművekben is megörökítvék; azonkívül számos maradványa megvan itt: a lobogó, kardok, s egyebek. A méltóságos urak képei alatt, egyik sorban két arczkép függ, valamely, környékbeli paraszt házaspár képe, mely különösségnek is beillik. Olyan parasztember festette, a ki sem írni, sem olvasni nem tudott; s el kell ismerni, hogy a vad genie ecsete elég szabatos és kifejező.

A museum gyűjteményei közül legérdekesebb az ethnographiai osztály; különösen a vidéki fehérnép viseletét sok igen érdekes és fölötte szép darab mutatja be. Vannak itt aranynyal, ezüsttel kivarrt sisak-főkötők, melyek kecses kicsinyített kiadásai a dragonyosok ismert sisakjának; gazdagon hímzett derékszorítók, övek s egyéb öltönyök, egytől-egyig a nép festő érzékére vallanak.

Kalauzunk minderre nem igen látszik büszkének, talán mert épen hazai tárgyak, könnyen megszerezhetők; hanem dicsekvéssel mutat egy zongorát, melyet Páris városa ajándékozott *Beethovennek*, mely a linzi museum legnevezetesebb emléke és büszkesége; a roz-zant szerszámnak hitelességét bizonykodva erősítgeti.

Az egész museumnak főérdeme abban áll, hogy a nép szeretete hordotta össze s hogy Felső-Ausztria népeletének és természetvilágának hű tüköre. Az ethnographiai és természetrajzi tárgyak berendezésében a helyi szempont az uralkodó; a mi Linzben és Felső-Ausztriában gyűjthető, az megvan benne. Egyéb is akad, de gondosan elkülönítve: s kívánatos volna, hogy e szempontot élesen feltüntessék és határozottan érvényre emeljék nálunk is a mostan alakuló vidéki museumok.

Mikor a *Francisco-Carolinumot* elhagytuk, innen-onnan már délre járt; pedig még hátra van linzi meg-állapodásunk célja: — a *temető* kegyeletes meglátogatása.

II.

A temető, a hol nyugszik.

*Téiova tévelygünk született földünknek ölében
S mint jövevények ezer bajra kitéve nyögünk.
Bacsányi.*

Az idő ezalatt egészen elkomorodott.

A köd a félkörben húzódó hegyeket vastagon megfekszi, a kies kilátást elborítja; legfőlebb a megmegeredő szél bolygatja, rázogatja meg, a mikor hirtelen felszakad belőle egy-egy darab s fehér gomolyokban kanyarog föl, mint valami óriási pipa füstje; aztán megint összegyülemlik és leereszkedik elnyúlva.

Hol a fák? Elmerültek a sötét háttérbe, a ki-vehetetlen alapon csak egy-egy csomósabb szín árulja el őket!

S hol a kápolnák? Talán fölemelkedtek az égbe, hová egyszerű boltozatuk alól a tudatlan hívő nép imája fölszáll. Óh, mert a tudás hidege, a kétely gyanuja szárnyát szegi az imának; csak töredező hangon röppen el és megtörve verdes a véghetetlen ürben!...

A pompás képből csak a Duna látszik.

S a levegő oly hideg és nyirkos. Terjeszkedő köddel és nyirkos levegővel szemben mégis kihajtatunk.

A linzi temető a magyar emberre nézve emlékezetes temető. Benne alussza örök álmát Bacsányi János, a magyar nemzet egyik jeles írója, irodalmi küzdelmeinek egyik nagyérdemű úttörő harczosa, szabadságért való rajongásának egyik erős hitű és hivatott hirdetője, ki üldözésben és szenvedésben gazdag, zaklatott életének daczára is, késő haláláig a nemzettel

érezte és vérzett s a nemzetért dolgozott. Bizony megérdemli a magyar irodalom minden munkásától, ha útja Linz mellett visz el, hogy itt egy napra kiszálljon, s az idegen földben, idegenek között porladozonak sírjára kegyeletes érzéssel koszorút tegyen.

Szegény Bacsányi! Úgy is sokáig élt, szinte elfeledve, pályatársaitól kicsinyelve, határozott következetességgel mellőzve, igen sokszor félreértve; haló porában érje legalább a megillető elismerés és méltányolás! Hiszen előre törekvése a nemzeti nyelv és irodalom fölvirágoztatása érdekében hozta heves összeközlésbe Kazinczyval és Rájnissal; czéljában nemes, habár rugójában önös is. Hiszen minket, késő nemzedéket, nem érint közvetlenül az ő versenyzésük, nem riaszt el Bacsányitól az ő szerencsétlen politikai híre, hajótörése; nem kedvetlenít el tőle az ő maga nagyralátása, daczos önfejűsége s nem egyszer türehtetlen természete; emberi gyöngeségei megszűntek, elporladtak a porladóval. De költői és írói sikerei az „érdem templomában“ hosszú emlékezetig fönmaradnak. Reá illenek teljesen a maga mesterkéletlen, de bölcs szavai:

A hazáért élni, szenvedni s jót tenni
 Űgye mellett önként s bátran bajra menni.
 Kárt, veszélyt, rabságot érte fel sem venni,
 S minden áldozatra mindenha kész lenni.

Barátom! oly dolgok, melyek az embernek
 Dicsőség mezején oszlopot emelnek,
 S melyekért, bár még élsz, sokan nem kedvelnek:
 A jók sírodba is áldanak, tisztelnek.¹

¹ *Toldy Ferencz*: Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Pest, 1865. 27. l.

A temető nem messzi esik a várostól, síkos területen. Magas kőfal keríti be. A kapuval szemben a főútja fut, ketté hasítva azt. A kaputól mindjárt balra áll a temető felügyelőjének lakása; kényelmes, emeletes hajlék. Jó karban tartják, mint magát a temetőt is. A felügyelő, a kihez fordulunk tudakozódás végett, udvarias előzékenységgel fogad bennünket s azonnal készségesen kalauzunkul szegődik.

Nem messzi kell kalauzolnia.

Közvetlenül lakása előtt, a temető főútjának baloldalán nyúlik el egy pászta-halott. A nyolczadik sorban, a főtér felé a harmadik sírban, nyugszik *Bacsányi János* feleségével, balsorsának hű osztályosával, *Baumberg Gabriella* német költőnővel együtt. Sírok nincs elhagyva, sőt éber és állandó gondozásra vall.

Poraik fölött téglaszerű alakban simulnak össze a hantok; az oldallapok szilárdak, az omladozástól megóvák; a felső lap hantja lágy, hervadó növények s fonnyadó levelek lepik el. Csak e hulladozó foszladékok és száradó indák tesznek ma bizonyosságot, hogy a sírt még mindig szerető kegyelettel, a barátság nemese emlékével őrzi a *Hafner-család*, Bacsányi egykori barátja, az agg Hafner József és ennek fia.

Mikor Thaly Kálmán 1877. nyarán, svájcz utazásából visszatérve, a temetőben megfordult, hogy „a magyar nemzet és a hálás utókor nevében” megkoszorúzza az emléket, melyet eladdig csak *Toldy Ferencz* méltatott a megtekintésre, mikor éppen harmincz esztendővel azelőtt, 1847-ben, látogatására menve az érdemes aggnak — már csak a temetőben kereshette föl —

kellemes meglepetéssel vette észre szintén a gondviselés nyomát. A sírhalom fekvő lapja, a mint elbeszéli, parányi kertecskét képezett, melyen szagos citromfűvek, immortellek, magasra felnőtt kék és ibolya színű virágok tenyésztek bokrosan.

Akkor még augusztus közepe volt: a mi látogatásunk pedig október végső napjaira esik; virág helyett, melyet a természet már letarolt, színétől és illatától megfosztott, hervatag és omlatag levelek fődik be a becses sírhalmot.

A magyar költő sírja szomszédságában névtelen emberek pihennek. Valami katonatiszt, majd a linzi kereskedelmi testület volt elnöke; aztán több csendes és békességes polgár. Csak néhány lépésnyire hátra tőle, a főúttól jobbra eső pásztában emelkedik ki a többi közönséges sírkő felett magasan egy büszke márvány obeliszk, ragyogó fényesre csiszolva. Ez a név van rajta aranybetűkkel: *Adalbert Stifter*. A cseh földön 1806-ban született, s Linzben 1868-ban elhalálozott híres német író, kinek természeti tájfestései eredeti fölfogást, megragadó erőt és képzeletet árulnak el, pihen a büszke obeliszk alatt.

Bacsányi emléke egyszerű mészkő, de nemes ízléssel készült. Mint maga sírhalma, téglaszerű alakú s keresztjével együtt körülbelül egy ölnyi magas lehet. A belső oldalon, beillesztett márványlapon, megújított fekete betűkkel van bevésve a sírirat, mely felül a feleség, alól pedig csillagos vonallal elválasztva a Bacsányi emlékezetét örökíti meg, érzelmes sorokban.

A sírkő nemcsak kegyeletes adománya Hafnernek, Bacsányi igaz, ragaszkodó barátjának, de való-

szinűleg saját készítménye is. Annyi bizonyos, magának az emléknek tanúsága szerint, hogy Hafner József műintézetéből való; a felirat alatt, apró betűkkel a beillesztett sima lap jobboldali sarkában ez olvasható: „*Stein und Schrift aus Jos. Hafner's lithogr. Institut*“.

Az öreg Hafner fiatal korában a bécsi képzőművészeti akadémiában szobrászatot tanult, de azt abbahagyva, szülővárosában, Linzben, síremlékes boltot nyitott, s Bacsányi Jánossal, a kihez egyik bécsi tanára adott neki ajánlatot, igen belső, bizalmas baráti viszonyba jutott. Bacsányi haldoklásakor is ő volt nála, az ő hú karjai között adta ki a sokat szenvedett magyar költő nagyratörő lelkét. Hafner intézkedett temetéséről is. Bacsányi iratainak, melyeket Kantz közvetítésével néhány évvel ezelőtt a magyar tudományos akadémia számára elküldött, lelkiismeretes megőrzője, síremlékének felállítója, s mind a mai napig gondviselője. Neki köszönheti a magyar nemzet, hogy irodalma egyik nagyérdemű úttörőjének sírja, noha 1845 óta, mióta az Bacsányi fölött összeborult, a régi sírokat a csöndes birodalom új lakói foglalták el, még mindig épen és érintetlenül áll.

Koszorúnkat, mely babérlevelekből és árvácskákából készült, így a zaklatott költő életének mintegy jelvénye, odaerősítjük az emlék keresztjéhez, s hosszan, igen hosszan elmerengünk porló hamvainál szótlanul.

Ha van valami *Végzet*, a mi az ember fölött lebeg, a mi előre eljegyzi a boldogságnak vagy kárhozatnak, a sikernek vagy üldözésnek, Bacsányiról kegyetlenül határozott! Rajta szomorúan betölt az írás szava: hogy

bujdosunk e földi téreken ; és szomorúan betölt a költő mondása, hogy apái földje nem hona, hogy a bölcsője és koporsója közti úr századoknak szolgált mesgyeül!

Hosszas és nehéz, *nyolcsvankét* esztendő s élete pályája: merő küzdés, merő bujdosás.

A szegény tapolczai jobbágy gyermeke szüleinek áldozatával és a maga tehetségével alig vergődik át a veszprémi, soproni és pesti iskolán, alig az egyetemen: mikor a derék Horányi ösztönzésére kigyúlt lelkének megnyílik a nemesi világ. Az a világ, hol az előkelőség és gazdagság érdemmel és szellemmel egyesül, hol a hazafias lángolásnak és hazafias áldozásnak szent oltára emelkedik: a báró *Orczy Lőrincz* háza és köre.

A tarnai bölcs *István* fiának lesz jogi tanulmányáiban vezetője; s maga jut nevelésbe, a legjobba és legnemesebbe, mert az élő példa hatása alatt vágya nagyra nő és magas célra lobban. Szerencséje vagy szerencsétlensége, hogy fogékony és tevékeny, mert tanítványa mihamar elhunyt, s nem marad egyéb számára, mint hogy a család és haza nevében elsirassa az ifjat, ki a halál előtt nagy erkölcséről ítélve öregnek tetszett; mint hogy résztvevő bánattal és fájdalommal elhagyja az öreget, ki lelke nagyságában és derűs bölcsességében a fiatalságot megőrizte; mint hogy a kapott hatást, mely tehetségének érlelője, erejének ösztönzője, keblében elvigye. Orczy atyja helyett atyja volt addig házában és most is gondoskodik róla, mert kétségtelen, hogy báró Vécsey Miklós, a kassai kamarai kerület igazgatója, az ő ajánlatára alkalmazza gyakor-nokul. S Kassára kerül, hogy összekerüljön B. Szabó

Dáviddal és Kazinczy Ferenczczel, hogy a három rajongó lélek lobogása, ha rövid időre is, közös lángba csapjon és magasan felragyogjon!

Nem illenek össze, hiszen különbözik születésök, nevelésök, állások, vérök, tehetségök, jellemök, szóval egész emberi és írói egyéniségök: de a nemzeti irodalom újraébredésének amaz édes és bájos hajnalán, a *szent eszme* vallásában a szívek gyermeki és őszinte önfeledéssel közelednek egymáshoz: a régi munkások kiterjesztett karokkal sietnek új társuk elébe, s leveleikben a szabad rómaiak példájára tegeznek egymást; híröket nevelik s országszerte terjesztik: minden új név szájról-szájra száll. Nem nézik, a mi elválaszt: csak azt, a mi egyeztet; ilyen módon könnyen egyesül ez a mi három rajongónk is, s megalapítja az első magyar szépirodalmi folyóiratot. Ám egyszerre kiválik, hogy más az érzés, meg más az elv, más a lelkesedés, meg más a kivitel: érzésben és lelkesedésben egyesülhet, elvben és kivitelben elválik megint. Baróti Szabó nem törné meg az összhangot, az ő fás természete és szerzetesi fegyelme ép összevág, születés és nevelés megadásra és követésre utalja; még önmagával sem igen foglalkozik, hiszen viseletében félénk és szögletes, öltözetében szenyynes és hanyagos; annál kevésbbé bajmol másokkal, nem verseng, nem egyetlenkedik és nem ellenkezik, ha csak elkerülheti. De két társa, Kazinczy és Bacsányi, lelkökben az ifjonti tűz türelmetlenségével, a nagyravágyás égető szomjával, az elsőség és vezetőség öntudatos törekvésével — nem fér meg együtt. Kazinczy, mint a vállalat megpendítője és szervezője, kinek önérzetére fényes származása,

társadalmi magas összeköttetése, előkelő hivatalos állása s irodalmi évtizedes pályafutása jogot és alapot szolgáltat, nem tűri, nem tűrheti, hogy Bacsányi, a fiatal kezdő, ki még névtelen és érdemtelen, követelje a bírót, a döntő szerepét, igazítsa és válogassa meg írásait, inkább kitér előle.

Bacsányi lángolása és hivatása, akaratossága és erőszakossága diadalmaskodik. A *Magyar Múzeumot* megtartja, szerkeszti és kiadja, s négy esztendőn keresztül szellemi és anyagi akadályokkal küzdve folytatja. Szegény, de nem riad vissza a kéréstől, függő tisztviselő, de nem riad vissza a független meggyőződés bátor kifejezésétől, jogtalan osztály tagja, de nem riad vissza az emberi jogok tüzes emlegetésétől; arisztokrata országban él, de nem riad vissza a demokrata elvek tüntető követésétől és hirdetésétől.

A XVIII-ik század egész vívódása, küzdelme és alakulása végig zajlik benne. A népből ered, melynek rendeltetése a kötelesség és fáradság, a verejtékezés és szaporodás; ismeri és érzi az elnyomatást, melyben vérei vergődnek és sínynének, a megaláztatást, mely alatt nyögnek és keseregnek, a szenvedést, mely lelkeket emészt s erejüket zsibbasztja, a panaszt, mely ajkokra feltör és türelmetlenkedve követel, a fohászt, mely ég felé röpdös és megváltásért könyörög. Ismeri és érzi mindezt, mert szívében egész osztályának, szüleinek, testvéreinek, rokonainak, ismerőseinek szíve dobog összes fájdalomával, gyötrődésével, megadásával, háborgásával és esengésével. A közös eredet bélyegénél fogva minden ösztöne, minden idege hozzájuk fűzi és reájuk eszmélteti. Gyermekségének fel-felsíró emlékei

egyenesen, ifjúságának mosolygó benyomásai ellentétesen, férfi korának bíráló elmélkedései az összefoglalás és szembeállítás kiélzésével vissza — visszavezetik oda, a honnan fölemelkedett. Óh, az a mult, az ő életének multja, de még létének mindég jelenje — elégületlenséggel és keserőséggel, mély érzéssel és magvas gondolkozással tölti el. Sovárogya, remélve, várva és bízva néz a jövőbe, a melylyel az idő méhe viselő.

Az Orczy beszéde és tanítása, talán egy ideig az ő könyves háza, beavatja a század nagy bölcseinek igéibe, erkölcsi és jogi eszméibe, az örök emberi igazságok tanításaiba. Tehetsége, szorgalma, nyelvismerete az európai virágzó irodalmak segítségével kiszélesíti látókörét, érdeklődéseinek, vágyainak, gondolatainak, egész tudásának világát; úgyannyira, hogy Toldy elismerése szerint Bessenyein és Kazinczyn kívül senki sem mérkőzhetik vele kortársai közül. Míg erős hazafisága és lelkes magyarsága a nemzethez csatolja, történeteinek válságaiba és tanulságaiba mélyeszi; addig egyetemes műveltsége és általános emelkedettsége az európai népek felé vonzza, irodalmi és társadalmi forrongásaik és viharzásaik megfigyelésére készti. S a korszakos eszmék és korszakos események áramától ébred, éled, izgul, bátorodik, fejlődik és erősödik; s eszében, szívében, lelkében az emberiség reményei, küzdelmei, diadalmi, ítéletei, rajongásai és szenvedései csapnak össze.

S a ki lent, emberöltője mélyében születik, tehetségének és akaratának erejéből emberöltője ormára jut; s fent áll, kezében a század megváltó eszméinek

lobogójával. Kifejező nagy szemeiben tűz, magas homlokán a felvilágosodás, szavában erő, férfiaság és határozottság, melybe bele-belecseng néha csattanósan, bele-belesüvölt, néha kirivóan, a dacz, a megátalkodás és fenhéjázás hangja is. Megérthetjük és megmagyarázhatjuk teljesen. Bántja és zaklatja, ingerlékenységgel és türelmetlenséggel borítja el a maga és a haza viszonyaival való elégületlenség. Önérzete és öntudata, mely sokszor a maga csinálta emberek jellemében elbizakodásba és nagyzásba csap — azt beszéli, azt bizonygatja, hogy megáldottabb, képzetebb, tartalmasabb és derekasabb ember, mint körötte és fölötte a legtöbb: és mégis alacsony hivatalban, nyüzgő nélkülözésben sanyarog, sőt kicsinylésben és lenézésben is nem egyszer részesül. S ez az önérzet és öntudat föllázad ilyenkor benne, az ember kevélyen felzajdul és megfélemez az apró tisztviselőről, a szellem szülötte a jobbagy szülöttéről; ha ki útjába kerül, bizony megemlegeti. Magán összeütközéseinek és irodalmi kiméletlenségeinek ez a pszichologiai nyitja.

A míg egyéniségéről gondolkozunk: meg-megcsendülnek lelkünkben versei. Afféle öreges versek. Nem mesterkedők, nem csillogók, nem piperések és cziczomások, nincsen bennök a mai kifejlett nyelv és kifejlett verselés műfogásaiból, tökélyéből és színgazdagságából semmi, hiszen a kassaiak épen száz esztendő előtt fogantak; de van annyi gördülékenységek, zengzetességek, lendületek és zamatok, hogy mai napság is jól esik el-elolvasnunk. Oly érzés fog el bennünket a közben, mint a mikor megállunk és elmélázunk régi vitéz eleink képei előtt. Bizonyynal nem voltak oly

csiszoltak, oly simák, nem ismerték és nem követték a mai egyetlen és feneketlen bölcseséget, az illetet: de épebb érzéssel és egészségesebb belátással, mindenestre aczélosabb erővel és határozottabb férfiasággal bírtak, mint mi. Szeretnők, ha az ő hősiességekéből valamivel többet örököltünk volna: valamint szeretnők azt is, ha a Bacsányi költészetének egyszerű erejéből és férfias jelleméből több maradt volna reánk. Az elégia már csak megengedi, sőt szereti a lágyságot: de Bacsányi még abban is megőriz bizonyos energiát, alanyi búsongások és zokogások helyett történeti és hősi képeket füstöget, főleg a nemzet felleges és zivataros esztendeiből; a régi Székes-Fejérvár és Buda, Várna és Mohács, László és Lajos újra meg újra emlékezetébe rajzolódnak, sötét alapon sötét színnel. Az alakok ismétlődnek, de a képek mégis egyre mások; szerkezetök, csoportosítások, kezelések különbözik. Az előadás elevensége és hangzatossága, a verselés könnyűsége és szabatosága, a római hév és görög tisztaság, a pattogó, a rohanó hexameterek, mintha ismerőseink lennének. Honnan? Egyszerre megcsendül a Kisfaludy Károly híres *Mohácsa*, a mely minden bizonynyal, legalább úgy rémlik, a Bacsányi ihletése és befolyása alatt termett; a mint nemcsak alakjok, de hangjok, de néhány jellemző kifejezésök megegyezése elárulja. Természetes, hogy a négy évtized haladása felismerszik; s a két költő leírása közt nagy a különbség. A Kisfaludyé szélesebb és fényesebb, a Bacsányié meg közvetlenebb és tömöttebb. De Bacsányi, ha leírni akar, mint az Andrassy Mária grófnő rajzában, ért a pompához, gazdagsághoz és változatossághoz is; csak úgy ontja

a sugárt, csak úgy szórja a virágot. Hiszen fiatal leányról, hulló virágról énekel, a ki úgy ragyogott, mint az arany nap; a kinek ravatala előtt a férfiaság nem vétezheti magát hideg keménységgel: megilletődve, meghatva, gyöngéd magasztalásokkal borul le. Majd hirtelen fölegyenesedik és megemberesedik s a drága halottat a nemzet miatt sajnálja, melynek talán Cátókat és Brutusokat szül vala.

A nemzet és emberiség nagy érdekei és czéljai, nagy szenvedései és rázkódásai érintik leginkább. Még ez időben, a mikor előretörő lelkének vitorlája büszkén szálldos a század nagy eszméinek és törekvéseinek fuvalmától, a mikor duzzadó erejének és túlcsapó hitének merész biztatásában kész a koczkáztatásra és küzdelemre, élénkebben megihletik a köznek gyötrelmei és örömei, mint a maga bánatai és vigasságai. Lantjának húrjain a század panasza és ujjongása, a nemzet és emberiség reménykedése és fenyegető kiáltása zendül fel. Sejtés és jóslat, következtetés és követelés, méltányosság és igazság egy értelemmel azt rebesgetik és ígérlik, hogy vége az időnek, mikor a hazafi nem találván hazát önnön hazájában, csak panasz, csak jajszó zengett ajakán, hogy vége az időnek, a mikor a szív szabadsága kötve volt, s az atya nem bízhatott saját magzatjában. A nemzet és emberiség fölkelnek és egészül érvényesülnek, s minden egyes ezekért buzog: mert hiszen emberiség nélkül nincsen érdem és haza nélkül nincs emberiség.

A sors sietve és zaklatva vágta: új kor, új világ támad a régi omladékaik és emlékeik fölött. Bacsányi villogó szemmel és ziháló kebelrel csüng a változá-

sokon és szilaj kitöréssel kiáltja oda a franciaországi változások kezdetekor:

„Nemzetek, országok! kik rút kelepczében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vas igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri;
Jertek! hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!”¹

S mi ott a látvány? A megzajduló nép, a mint az isteni jogot tapodja s a maga jogát emlegeti; a mint a városháza és királyi palota tereit elborítja, a háromszinű rózsát keblére tűzi és ujjongva süvegét rázza, a mint a Bastillet megrohanja és Versaillest elönti. Bacsányi háborgó szive felörvend, viharzó lelke fenyegetésbe tör; de már a háborúságon, a vérontáson nem gyönyörködik: sőt ellenkezőleg emberi érzése és emberi méltósága fellázad a népiértó csatákon. Az ő eszménye nem a kard, hanem a szellem harczosa: a szelíd, a szabad, a művelt ember, mert nincsen se méltóság, se boldogság az öldöklésben; s a költőhöz és bölcshez méltó nemességgel tör a megütköző kérdés ajkára:

„Büszke, gyarló ember! hová visz vakságod —
Miként bitangolod lelki méltóságod!
Abban lehet-e hát legfőbb boldogságod,
Hogy ha vérségidet holt halomba vágod?”

¹ *Toldy Ferencz*: Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Pest, 1865. 20. l.

Bacsányi beszéde rövid és nyomós; ő még oly nemzedék képviselője, melynek kevesebb volt a szava, de mélyebb az érzése és velősebb a gondolata; még sem ezt, sem azt nem nyomta el és nem pótolta a cifra virágok, hímes szólások pazar dísze. Nála ez az egyszerűség — nem szegénység, nem köznapiság, de a régi remekírók tanulmányának eredménye, szellemének elfogadása, és modorának alkalmazása. Az ő írása nem naturalismus, erének mesterkéletlen és fegyelmezetlen lüktetése: hanem tudomány és művészet, melyet magasabb ízlés fejleszt, egyetemesebb műveltség éltet, hamisítatlan magyarság őriz ellen! Most is emlékszünk, hogy milyen igazi élvezettel lapozgattunk az ő *Magyar Múzeumában*, illetve az ő értekezéseinek, ismertetéseinek gördülékeny, lendületes és fordultatos, velős és férfias prózájában. Van köztük különösen egy, a *Rájnisknak* szóló *felelet*, mely a vállalat legértékesebb és leghatásosabb közleménye, s az író egyik legügyesebb és legelevenebb dolgozata, csattanós és meggyőző bizonyossága annak, hogy mennyi erő és mennyi hév, mennyi biztosság és mennyi elmésség lakozik benne. Rájnisk felszólal, nem, nem — feltámad, hogy a Magyar Múzeumot nagy örömezővel olvasgatta ugyan, tetszett neki az erőltetés nélkül való természetes, tiszta magyarság: de nagy furcsaságot és nagy vétket is talált.

S mi az a nagy furcsaság? Hogy Kazinczy és Bacsányi pályafutásukat olyan társsal kezdik, a kinek „inai szükséges erő nélkül szűkölködnek”: mégis ezt eresztik előre, hogy „az ő gyorsaságok, mely valóban nagy”, annál nagyobbak lássék, mert Szabó Dávid ő kegyelme olyan magyar poéta, kit poéta poétának,

magyar magyarnak nem tarthat. S mi az a nagy vétek? A Bacsányi aesthetikai cikke, melyet Gatterer után készített a fordításról. Rájnis szerint ez megbotránkozató, mert a jó ízt megvesztegeti, az igaz ítélet törvényét megszegi, s a Magyar Múzeumot beszennyesíti. Mit kíván a cikk a fordítástól? Hogy az eredeti írásnak mása és jól eltalált képe legyen, észre sem véve, „hogy az eredeti írásnak oly mása, oly képe is lehet, mely alávaló, rabi módra készült; olyan is, mely közmódra készült, olyan is, mely jelesen készült; vagyis igazabban szólván, hogy minden idegen nyelven írt írás más nyelvben is megjelenhet, vagy úgy, mint egy alávaló írás, vagy úgy, mint egy középszerű írás, vagy úgy, mint egy jeles írás, s hogy ugyanazért háromféle a fordítás, tudniillik a „rabifordítás, közfordítás és jeles fordítás“.¹

No bezzeg, visszaver Bacsányi, keményen és alaposan; úgy, hogy a beteges, epés és csípős kőszegi poéta mélyen és súlyosan megsebesedik. Bacsányi egész kedvtelelssel, a fölény, a szenvedély, a harag és bosszú váltakozó csapkodásával, a gúnyolás, a leczkéztetés, a szemrehányás és fenyegetés meg-megszilajodó hangjával zúdul ellene; nemcsak visszaveri támadásait, de meg is torolja, felháborodásában megfeledkezve a tisztességről önmaga és ellenfele iránt. Szenvedve és küzdve botlik, forró vére és fojtó keserűsége ragadja el: — takarja feledés, érje bocsánat!

Megnyerheti annyival inkább, mert úgy is gyülöng

¹ *Rájnis József*: Magyar Virgilius. Első darab. Pozsonyban, 1789. Toldalék. 4, 5. II, III. l.

és kavarog feje fölött a vész-felhő, úgyis egyre torlódik baja magánéletében és nyilvános működésében. Összeszólalkozik és összeütközik főnökével, b. *Vécsey Miklóssal* és párbajra hívja, a mint *Kazinczy* elbeszéli. Miért? Ismerjük az adatot, de nem tudjuk az okot. *Bayer Ferencz*, Bacsányi életírója azzal üti el a kérdést, hogy kereken tagadja az esetet; s meggondolatlanságában arra vetemedik, hogy czélzatossággal vádolja a mai magyar ízlés és irodalom halhatatlan úttörő mesterét.¹ Tévedhet *Kazinczy* is állításában, elfogulhat meggyőződésében: de jóhiszeműsége és megbízhatósága kérdésbe nem jöhet. A ki könnyelműleg és vakmerően bélyeget akar sütni fényes homlokára, bizony úgy jár, mint a Göthe kisebbítője, nem Göthének, illetve nem *Kazinczynak*, hanem önmagának árt: magát bélyegzi meg! Nem elég, hogy *Bayer* elköveti ezt az irodalomtörténeti tanulmányt, hanem megszerzi a hibát hebeburgya beszédével. *Kazinczy* elégszer megfordul 1791. után *Kassán*, elégszer megjelen a *Vécsey* nemzetség körében, hiszen az 1792-iki koronázó országgyűlésen is a b. *Vécsey Ferencz* követe, hogy közvetlen és hiteles forrásból merítse hírét. Különben sincs benne semmi szentségtörés. A sértő lehet *Vécsey* ép úgy, mint *Bacsányi*; a kihívás ennek csak önérzetére és férfiasságára vall. A mi jellemző: az a *Vécsey*, *Kazinczy*, s általában a nemesség felfogása. Teli a század a felvilágosító, világboldogító társaságokkal, teli a főlemelő és átalakító áramlatokkal, teli a szabadság, egyenlőség

¹ *Bayer Ferencz*: Bacsányi János. Irodalomtörténeti tanulmány. Sopron. 1878. 61—65. ll.

és testvériség magasztos eszméivel : és mégis, íme, nincs annyi joga ennek az embernek, ki a nemességet nem hadakozó őseinek vitézségéből örökölte: hanem az Isten áldásából, a múzsák csókjából, a maga érdeméből bírja, hogy ellenfelével szembeállhasson és lelővesse magát! Nevetség és garázdaság, hogy a jobbágyi Bacsányi felelősségre merje szólítani azt, a ki báró és főnöke. Mi a következése? A szégyen, melytől arcza pirul, hogy nem számít; a keserűség, mely szívében háborog, hogy ezt viselnie kell; s az üldözés valószínűleg, mely megnehezíti neki hivatalát, hogy túlemelkedett az igán.

Szegény rajongó! Ha valakinek, neked bizony-nyal okod van álmodni: hogy az emberi nemzet egyetlen méltó bálványa, s az ég legszebb adománya — a *szabadság*.

A szabadságot azonban *hinni* lehet, hirdetni nem! A franciaországi változásokra írt vers pedig épen nagy bátorsággal hódol neki. Van, a ki megbotránkozik rajta, a ki kicsinyességében azt állítja, nem is egyedül, hanem egész czimborával, hogy Bacsányi megsértette vele a fejedelmeket. Mert Kassán, ebben a Tótországban, a nyugtalankodó író kifejezése szerint, a francziás gondolkozású embereket nem szeretik, s különösen az *ő* személye ellen áskálódnak. Sőt akad elég alávaló, vagy elég túlbuzgó, a ki egyenesen feladja. Kiméletesek és irgalmasok leszünk iránta s nem újíjtuk fel emlékezetével nevét. Bacsányi tudja, hogy nem sokáig maradhat helyén. „Azonban, írja nemes elszánással, hazám ügyn föl nem adok. Akárhová megyek, hív fia maradok. Elég egoista mondja ugyan, hogy felix, qui latuit; én nem így gondolkozom, noha valóban sok és tehetős

az ellenség“. Védelmet ír a nádorispán számára a maga és Múzeuma mellett, mert a felség előtt is gyanúba keverik. Védelme öt ívre terjed, német nyelven, s majdan nyomtatásban is kiadni szándékszik, hogy lássa meg a világ, mikép akkor szólott nemzete java mellett, mikor mások hallgattak.

Hiában védekezik, hiában védik mások: Abaujvármegye, a helytartótanács és *Sándor Leopold* főherceg, a fiatal nádor, a kancellária elítéli, megfosztja állásától, folyóiratától, elkobozza a Múzeum második kötetét, felforgatja magán és nyilvános életét. A király kegyelme mindössze arra szorul, hogy a végrehajtás késhetik.

Bacsányi fölveszi a vándorbotot kezébe s megindul. Hová? Egyelőre az ország nádorához segedelemért, majd újabb csalódással Nyitra megye főispánjához, gróf *Forgách Miklóshoz*, menedék végett. Forgách nemcsak a jobb fők nagy becsülője, de maga is az, ki a magyar alkotmányért, a magyar törvényekért, a nemzeti nyelvért, a nemzeti irodalomért igaz hazafisággal lelkesedik. Hiszen a József rendeletes kormányzásával nemcsak elégedetlen, de ez elégedetlenségnek éles és erős kifejezést is enged; s gróf Széchenyi Ferenczet megrójjá, a miért oly méltóságot vállalhatott, melyet az ország törvénye nem ismer. Mert ha patriotaként jár el, ellenkezik a császár szándokaival, ha ezek szerint cselekszik, honát bántja meg s magának árt. Meggyőződésbeli függetlensége és alkotmányossága annál megbecsülhetőbb, mert az a hír kering róla, hogy ma-holnap kancellár lehet.¹

¹ *Fraknói Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest. 1880. 99. 103. ll.

Tekintélye országszerte nagy; s ő az, a kihez Bacsányi már az 1790-iki nemzeti fölébredés és mámoros felujjongás alatt folyamodik, hogy nyelvünket jogai kiívásában és diadalra jutásában támogassa, mert soha egy *egész* nemzet idegen nyelven tudományra, közön-séges világosságra és bölcsességre nem emelkedhetik. S gróf Forgách, úgy rémlik, egészen osztozik e fel-fogásban. Különben nem hivatkozik Bacsányi reá, mint sínylődő hazánk egyik legerősebb oszlopára; nem pengeti előtte, hogy a rómaiak alig hódítottak meg valamely nemzetet, legottan római nyelven parancsoltak és szabtak törvényt nékie, hogy azon nyelvvel római erkölcsökbe öltöztetvén jobban magokhoz kapcsolhas-sák; hogy a francziák, kiket hosszan letapodtak, becs-telen álmokból immár fölébredtek, a philosophiának világító szövétneke által méltatlan bitangolásokra szemei-ket felnyitották és gyalázatos lánczaikat széjjel-szag-gatták; hogy a jövevények a tulajdon magunk országá-ban uraságra léptek s legérdemesebb fiainkat egy idegen nyelvnek nem tudása miatt hivatalaiktól, kenyeröktől megfosztották; hogy most van az ideje, hogy kipótol-juk, a mit atyáink elmulattak vagy talán még nehezen cselekedhettek: mikép hazai nyelvünket a maga méltó-ságába helyeztessük és általa hazánk örökös boldog-ságának talpkövét megvessük.¹

A gróf szives vendéglátással fogadja s titkárának megteszi az üldözöttet; s ő épen úgy érzi magát, mint a ki utaztában a fenyegető és leszakadó vész elől eresz

¹ *Toldy Ferencz*: Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Pest, 1865. 234—235. l.

alá húzódik. Tudja, hogy egyelőre biztos; de nem biztos, hogy a következő órában vagy következő napon hol és hogyan menekülhet, mert a borús és villámos ég nem könnyen és nem egyszerre tisztul.

Ime, a grófné ép azzal a hírral érkezik Bécsből haza, hogy a Martinovics-féle összeesküvés részese-ként Bacsányit keresik. Forgách vallatóra veszi, de ez kereken állítja, hogy ártatlan; s urának tanácsára kész a nádor elé sietni, hogy önkéntesen tisztázkodjék s vallomására megesküdjék. A fiatal Sándor Leopold megörül és bántatlanságot ígér neki. Bacsányi megnyugszik. De hiában ereszkedik lelke a reménység szárnyain a magasba: váratlan és szédületes gyorsasággal lebukik. Még azon éjjel foglyul ejtik és Bécsbe viszik.

Mi a bűne? Óh, nagyon is válogatja és fontolgatja a riadozó és elnyomó kormány a bűnt, — csak foghasson bűnbakot. A becsületesség és lelkiismeretesség kényességével nem ragaszkodik alapos okhoz, megelégszik a látszatos ürügygyel. S ürügyet Bacsányinál is talál. Hiszen ismeri Martinovicsot, néhányszor találkozott és beszélgetett véle, a szállásán és a bástyán; nem mint baráttal bizalmasan, hanem mint hírneves emberrel érdeklődve. Miről? Eleinte mindenről és semmiről, a mi csak közönyös; később pedig politikai kérdésekről és titkos társaságokról, — szóval, a mi a legérdekesebb. Kíváncsiság és tájékozódás végett puhatolózik, mert a nagyzó apáttól tartózkodik; majd titkos kémnek tartja, a ki leskell; majd veszedelmes embernek, a kire lesnek. Azért eleve kijelenti neki, hogy a ki nálunk olyan forradalmat akar támasztani,

mint a francia: vagy ábrándozó vagy bolond; Martinovics mindamellett beavatja a fölvételi és szervezeti szabályokba, titkos jelekbe oly föltétel alatt, hogy becsületszavára fogadja meg, mikép az „igaz elveket“ terjeszteni fogja: s ő leírja és eltanulja azokat, de csak annyit ígér viszontag, hogy saját elvei és saját meggyőződése szerint fog cselekedni. S valóban úgy cselekszik; a titkos társaságokról nem beszél senkinek, s a titkos jeleket nem közli senkivel.¹

Szegény Bacsányi! Szegény önáltató költői szív! Még azt hiszed, hogy megnyilatkozhatol, hogy vallo másod, vagy védelmed kapcsában kifejtheted véleményedet a szellemi felvilágosodás és alkotmányos javítás szükségéről. S épp ez a vizsgáló-bizottság, mely minden törvény ellenére faggat idegen földön, a megfelelő hely arra, hogy alanyi érzéseket s egyéni felfogásokat terjessz eléje! Megítél és elítél értök, a király előtt részletesen megokolva, hogy verseid forradalmi szelleme, rajongó ékesszólásod ereje, háborgó szived elkeseredése és széles összeköttetésed elágazása miatt Te a legveszedelmesebb emberek sorába tartozol.²

S hiában hoznak vissza Budára, hiában bízol ártatlanságod tudatában; sőt hiában ment fel a királyi tábla is, nem lévén meggyőződve bűnrészességedről: a hét személyes tábla védő írásodban vallott kárhozatos elveidért és a börtön falára szénnel odavetett verses fellobbanásodért egy esztendei sanyarú fogságra

¹ *Fraknói Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest. 1886. 281—284. l.

² *Ugyanaz*: 288—289. l.

küld. A kufsteini vár fogad rideg és emésztő kebelébe társaiddal: Verseggyvel, Szentjóni Szabóval és pár névtelennel együtt!

A mogorva sziklafészek nyomasztó magánya, a rontó raboskodás dermesztő némasága Bacsányira itt minden irtózatával ránehezedik. Bár még előbb hazafias és férfias fellobbanása tüntetve hirdette, hogy szép a hazáért tűrni és rablánczot viselni s dicsó dolog halált szenvedni: most lassan-lassan a fájó merengés, az álmatlan szenvedés megtöri, ellágyítja, megadásra és fohászra készíti. A mikor a rémítő kósírban, mely ég és föld között, földből kitaszítva, égbe be nem fogadva, fel a fekete felhőkbe mered, nem hall egyebet: mint a bilincset, mely kezén meg-megcsördül, a tompa lépés bongó zaját, melyet az őr üt olykor, a panaszkodó és töredező nyögést, mely a kétségbeesett Szentjóni Szabó szívéből fel-felsír, a le-lecsapó morajt, melyet a zúgó felhők, zúgó szelek és zúgó fenyők a kerekedő vihar foszlányaként ablakába dobnak: — akkor az ő akaratos és daczos lelke is meg-megereszkedik és szívének elszikkadt ere meg-megárad. S a meddő gyötrődésre enyhületül, vigaszul és örömmül omlik a hulló köny, a magábatérésnek, tisztulásnak és jóságnak forrása. Mély és igaz hangok, a mik ilyenkor a fájdalom, a bánat, a vívódás és merengés hatása és ihlete alatt lantjának húrjairól felszakadnak! Kufsteini költeményei, mikben a dal közvetlensége és egyszerűsége, az elégia érzelmessége és borongása, az óda fensége és csapongása, s a hymnus ájtatossága és töredelmessége egyesül, a kornak legjobb, legértékesebb termékei közé tartoznak. A szerencsétlen költő az emberi világtól el-

különülve a természet világával olvad össze. Kínjának, gyötrelmének, repekedésének, sovárgásának, megújulásának és földerülésének villogásai és fordulásai az alanyiség gyöngédségével és bensőségével nyilatkoznak meg: úgy, hogy önmagán kívül elvész előtte minden, még a természeti képeket is csak a saját könyjén és mosolyán keresztül látja, a közös érzet kifejezőiként. A mint elhagyott éjen, még elhagyottabban tűnődik és a bujdosó szél terjedező fürtét lepergő könyjeinek árjába keveri: a feltörő holdat köszönti s panaszát annak kiönti, azzal biztatva, hogy eljövend kiszabott ideje, az ég megszánja és kiszóltja végre őt is e hazug és csapodár világból; s a mint a bűnnek felhőkig érő lakóhelyéről mélázva kitekint és vidulást keres: kis dalos madár szórakoztatja és gyönyörködteti fodoros énekeivel; s ő hálálkodva áldja meg, hogy ne ártsanak neki soha a vidék éhes ölyvei s ne ériék el kegyetlen üldözőinek vérengző körmei! S a mint a buzgóság elborítja s felcsendülő szava magasztos imába csap: csattogva hívja a napot, patakot, szeleket, partokat, a halmokat, erdőket, szirteket és fenyőket, hogy zúgva és harsogva zengjék együtt az Úrnak dicséretét! S mintha csak szava a természet visszhangja volna, vagy épen maga az érző és beszélő természet kijelentése, oly hű és őszinte. Mint az égen a ború és derű sokszor váltakozva összefoly és sötét felhő mögül ragyogó sugár tör elő: úgy váltakozik a Bacsányi lelkében is busongás és vidulás, csüggedés és remény... Eszme és érzés, kép és hang simulva és fokozva sorakozik egymáshoz élénk színezéssel, de nem valami pazar bőséggel. Képelete hímes, különösen a gyöngédebb

színben gazdagabb, mint előbb, de nem ontja a virágot; inkább a választékosságot, mint a sokféleséget szereti, úgy, hogy kufsteini költészetének is főjellemvonása — az *egyszerűség* marad. De az egyszerű nem egyszer a nagyszerűbe, a bájos a fenségesbe emelkedik olyan diadalmas erővel, olyan magasztos elragadtatással, a minő a Klopstock legihlettebb vallásos ódáiban megmegárad. A költő egyszerre a kimért alakot elhagyja: csak a szellemnek hódol. A mint az eszme lobog, az érzés buzog: a szerint folynak sorai és szakaszai. Mintha csak a régi héber zsoltárok gondolati rythmusa zengne bennök vissza!

Bacsányi elgyötörve, de meg nem törve, a súlyos esztendő után kiszabadul. Szenvedései, melyek emésztik vala, elmulnak; de emlékei, melyeket börtönéből elvisz, még soká fel-felsajognak. Barátja és pályája osztályosa, *Szentjóni Szabó László*, kinek kínos, fuldokló kitörései, nehéz felriasztó jajjai őt a szerető részvét oly mély meghatottságával öntötték el, hogy fájdalmában reszketve és könyörögve kért számára az égtől éltető reményt vagy a haláltól megváltó elbocsátást, — kisenvedve ott marad örökkön, az idegen föld kemény röge alatt; s ő az utolsó bucsú felszivárgó könyvével szemében, s az új élet első üdvözlésével szívében indul tovább.

Hová? Valami révbe, a hol sorsa viharai ellen biztos menedéket találhat. Talán szerencse és siker, béke és boldogság várja; talán lekötheti vitorláit és végkép partra szállhat. Hiszen eddig minden törekvése meghiúsult: csak kikötött, csak megállhatott, a míg megpihent; aztán felcsattogott a sors, zúgott a fürgeteg

és zajgott az ár, s ő vergődött, hányódott bizonytalan habokon a bizonytalanságba! Minő repdeső reménynyel érkezett az Orczy-házba, — csalódott; minő bátor bizalommal tört előre Kassán, — csalódott; s minő erős elszánással foglalta el helyét gróf Forgách mellett, — csalódott! Óh, háromszor egymásután kezdett új pályába, s háromszor egymásután hagyta félben csalódással, nem, nem, — háromszor egymásután vesztette el azt végzetes csapás következtében! Valjon most negyedszer nem reménykedik-e hiában?

Bécsbe tart egyenesen. Kazinczy szerint azért, hogy a jutalmat, melylyel ottani fogsága alatt vallomásaiért hitegették, elvegye; Toldy szerint azért, hogy megtört kedélyében állást fejedelmétől kérjen; Bayer szerint azért, hogy a becsületén ejtett csorbát kiköszörülje, hogy a kormányt igazságtalanságának a világ előtt bevallására, s alkalmaztatása által saját ítéletének megsemmisítésére kényszerítse.

„Ezt pedig, a mint e furcsa feltevés furcsa megokolásában olvassuk, nem eszközölhette máskép, mint-hogy érzelmeit elfojtva ugyanazon kormány szolgálatába lépjen, mely meggyalázta; mert ha ez sikerül, úgy hivatalba fogadásával a kormány maga semmisíti meg azon ítéletét, mely Bacsányit becsületétől fosztá meg s így a világ elé is bátran léphet, mert tisztázva van ügye. Ezt véve alapul, fejthetjük csak igazán meg azon kérdést, miként léphetett Bacsányi Saurau alatt hivatalba? Ő, ki mindenütt és mindenben a magyar nemzetisége, alkotmánya és nyelve mellett küzdött; ő, ki nemzetében a magyaron kívül a nép, az ember jogait védelmezte; oly kormány szolgálatába mikép

szegődhetett, mely kezdettől fogva a nemzetiség kiirtását, a nép jogai letiprását, a korlátlan hatalom megvetését célozta. Csak így magyarázhatjuk meg Bacsányi e lépését. Igaz, önérdékből tevő; de oly önérdékből, melynek hódolni tartozik a férfiú akkor, midőn becsülete visszaállítása forog kérdésben. (Vajha mai nap is annyit érne a férfiú becsülete!) Ezzel tartozott Bacsányi önmagának, ezzel, mint honfiú a hazának¹.

A míg e pattogó és nagyzó hang füleinkbe zeng, addig, úgy tetszik, van valami ereje és értelme; de a mint elcsendül, s vajmi gyorsan csendül el! — azonnal megérzik gyöngesége és üressége. Mert ráfogás és semmi egyéb. Ám fogadjuk el, hogy Kazinczy téved, mikor jutalomról beszél; hiszen a bolygó hír egyre alakul és módosul, s túlozva juthat tudomására; de nem téved, a mi a hitegetést és kecsegtetést illeti. Mert nemcsak Bacsányi, de általában minden vádlott előtt, mint rendesen szokás, kiemelte a vizsgáló-bizottság és ítélő-bíróság, hogy töredelmes vallomás esetében számíthat a király kegyelmére és jóságára, sőt pártfogására. Ennélfogva Bacsányi, tisztasága és ártatlansága érzetében, visszaemlékezhetik és hivatkozhatik ez ígéretre a nélkül, hogy jutalmat vagy botolva bért keresne: a mikor állás végett a felséghez és kormányához folyamodik. S Kazinczy és Toldy mindenestre jobban megközelíti az igazságot, mint Bayer, a ki ellenök harczol s jellembeli következetességet és elvi jelentőséget penget ott, a hol legalább is kétes, ha nem épen veszedelmes. Mert mire kell Bacsányinak

¹ *Bayer Ferencz*: Bacsányi János. Irodalomtörténelmi tanulmány. Sopron, 1878. 200. l.

becsülete helyreállítása, a mikor ártatlan és tiszta; mire kell a kormány igazságtalanságának bevallása és beismerése a világ előtt, a mikor az ezzel nem őt, hanem önmagát gyalázta meg; mire kell bizony, a mikor a politikai bűnös, ha egyszersmind közönséges bűnt nem követ el, s annyival inkább a büntelen, — bectelenségbe nem esik, s jellemének szeplőtelenisége szégyenfoltot nem kap. Valóban csodálkozunk, méltán csodálkozhatunk az ily furcsa felfogáson, mert a világ elé, a társadalom elé bátran kiléphet Bacsányi, sokkal bátrabban, mintha hivatalt vállal; a mivel tartozhatik önmagának a megélhetés gondja s irodalmi célja miatt, de nem tartozik, mint honfiú a hazának. Mert az emberek mindég és mindenütt bizonyos elismerő, nem egyszer tüntető megkülönböztetéssel és tisztelettel veszik körül azt, ki igazságtalanságot és vértanuságot szenved; míg ellenben megütközéssel és megrovással nézik, ha maga irányában következetlen és hűtelen. Martinovicsnak és társainak emlékezetére azon helyen, a hol vérök ömlik, rózsákat ültet a kegyelet: Bacsányi ellen pedig ridegen nyilatkozik az ítélet, mert azokhoz fordul kenyérért, a kik megejtették. S ez az ítélet a közfelfogást, a közhangulatot fejezi ki, bár Kazinczy, a Bacsányi éles ellenfele mondja is; s rugója az erős hazafiság, mely a tapasztalás szerint szigorú, s nem a rosszakarat, mely túlzó és kárörvendő. S ha Kazinczy hibázik, mindössze abban hibázik, hogy nem veszi számításba a helyzetet. Elfeledti, hogy Magyarország közléte még fejletlen, hogy jövedelmező közhivatala vajmi kevés: elfeledi, pedig maga tudhatja leginkább, hogy íróskodás létet nem biztosít, sőt áldozatot követel.

Ha Bacsányi élni akar, pedig akar nemcsak élni, de dolgozni is, nem tehet egyebet, minthogy kenyeret szerez. Nem jellembeli következetesség és elvi magasztosság szavára, sőt annak *ellenére* teszi ezt. Bécsbe tart, mert a magyar testőrség és magyar sajtó munkássága itt pezseg; mert az a reménysége, mint már három esztendővel azelőtt, hogy innen tetemesebb szolgálatot tehet hazájának; mert az a reménysége, nem jutalmul, hanem kárpótlásul a kiállott sérelemért, hogy a monarchia székhelyén, annyi közhivatal réngetegében megfelelő helyet foglalhat ő is; mert az a reménysége, hogy a kémek és rendőrök e szerencsétlen országában és szerencsétlen korában itt, a szem előtt, inkább elkerülheti a zaklatást, háborgatást, nyugodtabban és áldásosabban működhetik. Nem követelés ez tőle, hanem megalkuvás, férfi büszkeségének és önérzetének sajgó elnyomásával. Bacsányi sokkal állhatatosabb meggyőződéseiben és szenvedélyeiben, semhogy változhatnék: de sokkal szegényebb és csalódottabb, semhogy az uralkadó hatalom ellen küzdhetne, sokkal okosabb és számítóbb, semhogy be ne lássa, mi lenne az ily kockáztatás eredménye? Ha történeti név és független birtok örököse, minden bizonynyal, egész kereken állíthatjuk, méltóságos magányba vonul, vagy heves ékeszolásával nyíltan is fel-feldörög; így megalkuszik az étellel, a nyomorúsággal, melynek sivár valósága helyett az irodalom, a költészet eszményi világában keres menedéket. Bayer magasztalja a megalkuvásért, mint olyat, a ki önmagának és a hazának vívja ki az elégtételt alkalmaztatásával.

Elborulunk, mert minden erőlködésünkkel sem

birunk abba a feneketlen bölcsességbe belemerülni: hogy micsoda közjoga, vagy micsoda köztisztessége gyarapszik azzal Magyarországnak, hogy Bacsányi esztendőig 1 forint 20 krajczáros napidíjon tengődik!

Kazinczy meg elítéli, hogy e kenyeret elfogadja.

Bizony sovány kenyér!

Mi mentjük e tettért, s dicsérjük a lelki erőért, hogy ilyen viszonyok között is lobog és buzog!

Alig telepszik meg: rögtön tervezésbe fog.

Nem eredeti alkotással, hanem gyűjteményes vállalattal áll elő, a *Magyar Minervával*. Az a szándéka, hogy tudomány és művészet, szép-próza és vers által ápolja a nemzeti nyelvet, szolgálja a nemzeti irodalmat, sikeresebben és tetemesebben, mint ha csak a maga műveivel hatna közre. Így megőrizheti a tartózkodást, melyet kényes helyzete ajánl, s nem ütközhetik össze maga végett sem a rendőri, sem a könyvvizsgáló hatalommal, mert inkább nem ír, semhogy nézetei és meggyőződései ellen írjon; de a mellett mégis, legalább nyelv és irodalmi kérdésekben, ezeket támogathatja és mozdíthatja elő, mert szabad tetszése és akarata szerint választhatja meg kiadványait. S csakugyan költői: Ányos és Virág, tudósai: Pápay Sámuel, Takács József és Ruszek József ama táborba sorozhatók, mely a régi magyarságot s eredeti zamatosságot bizonyos elfogult féltékenységgel emlégeti s a rohamos nyelvújítás és törvénytelen erőszakolás ellen küzdve küzd, mint maga Bacsányi. Ányos kora halála miatt már nem éli meg e küzdelmet, csak szellemével és hagyományával osztozik benne; Virág pedig, a szent

öreg, budai magányában megvonul, csak irányával és példájával szerepel; de a többiek, szóval és írással, türelmesebben vagy élesebben a Kazinczy elvei ellen fel-feltámadnak. Nincs elég fogékonyságok a nyelv és ízlés forradalmának és jelentőségének helyes megértésére és méltányos megítélésére; de van erős és ép érzékek maga a nyelv és törvényei iránt. S mint kerékkötők a heves haladás és végletes változtatás rohanó szekerében hasznos, bár olykor gyűlöletes szolgálatot teljesítenek.

Bacsányi e vállalat érdekében érintkezésbe lép a bécsi magyarokkal, s levelezésbe a hazai, kivált túl a dunai ismerősökkel. Pártfogó és pártfogolt együtt, a ki feláldozza idejét és erejét, hogy a mi összegyűjtésre és nyilvánosságra való, megszerezze és bemutassa a közönség előtt; a ki fölkeresi és értékesíti a hazafias áldozatot, hogy a magyar irodalom céljaira és szükségleteire fordítsa.

De a mellett gyakran megjelenik a német írók társaságában. Szellemes és művelt kör ez, melyet Blumauer, a kedves Blumauer, ez a szeszélyes és kedélyes, pajkos és élczes barát alapít, a ki szerzetének feloszlatása óta igazi víg ficzkó. S eleveniségével és szeretetreméltóságával szállására vonzza társait. Minden vasárnap, reggeli *kilencz* órakor összejönnek nála, hogy heti olvasmányaikról beszámoljanak: tanuljanak, csevegjenek, mulassanak, nevéssenek — nyitott ajtó mellett. Hadd legyen e nyitott ajtó bizonyossága: hogy nincs itt semmi titok, semmi veszedelem, a mi rejtőzködést kívánna; egyszersmind jelvénye: hogy a gazda nyílt szívvel és vendégszeretettel fogadja, ismerős vagy ide-

gen, a ki hozzája beköszönt. Ez összejövetelek később Baumberg Flóris, udvari titkár és levéltári igazgató lakására költöznek. Jellemök bizalmasabb és családiasabb színezetet ölt: hangjok finomabb és választékosabb, mert a női befolyás, a női ízlés uralkodik bennök. Az előkelő és fénykedvelő háziasszony, a lelkes és igéző házileány, *Gabriella*, e fiatal és érzelmes költőnő, s jeles és nemes barátnéja, Pichler Karolina, nem hiában vegyül ez összejövetelekbe. Bizony nem hiában, — Bacsányi érzi leginkább. Pályája és gondolkozása rokonságánál fogva, multja, érdeme, személyisége miatt gyakori vendége a társaságnak. Kedvencze a családnak. Széles ismerete, magas ízlése velős és csattanós megjegyzéseivel kivívja számára a tiszteletet. Szórákozást és oktatást, talán érvényesülést és elismerést keres itt; — s egészen egyebet: szerelmet és boldogságot is talál.

Mert Gabriella meg ő hamar megismerik egymást: szerelmök lángja fellobban és egymásba csap. Különös és csodás a szívek találkozása, mintha a népek sejtő hitének kifejezése, mely égi rendelésről és égi kötésről beszél, valami titkos törvény kinyilatkoztatás-szerű megfejtése lenne. Mert a minő kiszámíthatatlanul és mégis örök végzések örök működése szerint kerekednek s a végtelen úrnak különböző irányáról közlelednek a szelek, hogy aztán egyesülten repüljenek tova a mindenségbe: úgy fogannak és találkoznak az érzések, az igaz szerelem érzései, mintha valami láthatatlan sugárszálakat követnének, hogy egymásban meg erősödjének, a közös élettől halhatatlanuljanak! Íme, ez a két szív messzi-messzi, idegen földön, idegen

viszonyok és benyomások között nevelkedik, s külön társaságok, külön világok körében mint valami magányos bolygó kering: míg egyszer összejő és összeforr, hogy együtt maradjon és együtt haladjon a halandó és halhatatlan életben az örökkévalóságig!

Bacsányi és Gabriella méltó pár. Mintha most is szemeink előtt függne közös képök, melyet évek előtt, mint igazi becses ritkaságot, baráti kéz ajándékból nyerénk. Mind a kettő feltűnik.

Gabriella ragyogó jelenség. Gazdag szöghaja közepén elválasztva és simán lefésülve borul fejére s csigaszerű, asszonyi tudomány műkifejezése szerint, epedő fürtökkel omol márványos vállára és képére. Feje kissé előre hajlik, úgy hogy lágyan domborodó nemes homloka alatt imbolygó nagy szeme bentest ég, mi valami édes bűvös, valami merengő és elgondolkozó kinyomatot ad arcának, melyen az ívezetes szemöld, a finoman metszett hosszúkas orr, fakadó bimbónyi ajk és gömbölyű kis áll, a reája lengő két fürttel, a legteljesebb összhangba olvad. Maga a nőiség költői megjelenésében, mely a gyönyörű emelvénnyel, a teli kerek vállon és hullámos, fényes mellen, annál megigézőbb és hatásosabb.

Bacsányi hódító egyéniség. Termete magas, tartása kemény, nézése erős. Méltóság és büszkeség ömlik el rajta. Haja a kor szokása szerint elől nyirva, hátul összefonva; a viszontagságok és virrasztások következtében már lepegeti a dér; de még fiatalosan, bodrosan hull le nagy homlokára, a tűz még fiatalosan és villogva lobog tekintetében, mi szép és szabályos barna arczára melegséget és élénkséget áraszt. Magyaros

viselete, sötétkék vagy fekete öltönyével, sarkantyús csizmájával és pörge kalapjával érdekesen különbözteti meg és kedvezően tünteti ki a német írók csoportozatából.

De nemcsak külső szépségök, még inkább belső értékek ragadja meg szívöket. A szépség csak földi, s az ő találkozások, az ő közösségek túlterjeszkedik e földön; a költői érzések és költői eszmények egész Tündérországa közös tulajdonuk, a hol édes kettesben szárnyas képzeletökkel boldogan kalandozhatnak. Nem csoda, ha Gabriella ritka lelke visszajed, tartózkodik és vonakodik a közönséges emberek udvarlásától, még ha kezök mellett fénynyel és hatalommal grófi koronát ajánlanak is, mint az ifjú Saurau. Az anya, hisz az anya már mélyebben ismeri az életet, kicsinyes gondjaiban, való sivárságaiban is, s örömet mentené meg ezek kínos megkisértéseitől és nyomasztó nyügeitől gyermekét, az okosság és hasznosság hideg számítássaival gondolkozik a jövőről. A korona ragyogása többet ígér és többet ér neki az álmok ragyogásánál: pártot üt a Saurau érdekében és Bacsányi ellenében. Azt hiszi, ha elszakítja egymástól a két szerető szívet, ha kitiltja házából Bacsányit: Gabriella lassan-lassan kijózanodik, majd belenyugszik a Saurau ajánlatába. Ha leánya csak nő lenne, s nem egyszersmind költőnő, ha csak földi vágya, s nem egyszersmind eszményi ábrándja volna: talán kárpótlást találna a világi hiúságban és világi csillogásban. Ám így lehetetlenség. Szive, lelke föllázad a gondolat ellen, hogy olyan férfi felesége legyen, a ki csak testi életet éljen véle, de szelleme csillagos honában magára, örökre magára

bolyongjon! Mert van a nőben is nagyravágyás, a mikor az égi szikra még eredeti tisztaságában ragyog benne, nemesebb és magasabb nagyravágyás, mint az arasznyi lét kényelme és pompája, s akkor a tüneményességig emelkedik. A szellemi gazdagságot többre becsüli, mint az anyagi jólétet, a lelki gyönyörűséget többre, mint a testi élvezetet, a dicsőséget többre, mint a méltóságot, a halhatatlanságot többre, mint az elmúló koronát, a szegény költőt többre, mint a birtokos grófit. S Gabriella rendületlen szerelemmel, törhetetlen hűséggel csüng Bacsányin; rajta is teljesül, hogy az elválás, a gyér találkozás úgy hat szívére, mint szél fuvalma a tűzre: a gyöngye lángot elfojtja, az erőset még inkább felgyújtja. Az ő lángja erős és kiertartesztendő. Elhal atyja, elhal anyja, s ő mind idegenkedik Saurautól; végre Bacsányi oly állásba juthat, hogy elveheti: a hűség boldogsággal egyeshülhet.

Kicsiny háztartásukban megelégedéssel, de szegénységgel élnek. Mert az a hétszáz forint fizetés, melyet Bacsányi, mint udvari fogalmazó hűz, nem igen enged bővelkedést és költekezést; nem, még akkor sem, a mikor három esztendő múlva ezerszáz forintra nő. De azért a gond elül, a panasz elhallgat tűzhelyök mellett; a mi hiányzik jövedelemben, kipótolja a szerelem mosolylyal és álommal.

Nyugodalmok édes és enyhe. Ám e nyugalom egyszerre felbomlik. Miért? Maig sincsen kielégítő és megnyugtató feleletünk. Kazinczy szerint azért, mert Bacsányi, a francziák második bécsi megszállásakor, a bassanói herczeg, *Maret* államtitkár kérésére a *Napo-*

leon kiáltványát a magyar nemzethez lefordítja, a mivel árulásba keveredik. Maret a kiáltvány ügyében volta-kép a bécsi községtanácshoz fordul, hogy adjon neki alkalmas embert; s ez Décsy Sámuelhez, a Magyar Kurir szerkesztőjéhez utasítja, ki betegségével mentegőzik s maga helyett Márton Józsefet ajánlja, kire neheztel. Márton is szabadkozik, hogy ő jobbágy, hív jobbágy, az udvar jótéteményese, a király fiának és testvéreinek tanítója. Maret tűzbe lobban, s megvil-lanva kérdi: hogy nincs-e Bécsben Bacsányi, ki kufsteini raboskodása alatt szomszédja volt? Márton kapva-kap az ötleten s a kellemetlen vendéget Bacsányihoz vezeti, ki örömmel vállalja el a megbízást s úton-út-félen kikel a király és kormánya ellen. S aztán? A mint a francia seregek kivonulnak az osztrák fővárosból: — Bacsányi velök együtt eltűnik.¹

Kazinczy értesülése, melyet leveleiben nem egyszerű főlemlít, nyomtatásban csak halála után jelent meg. De hamar elterjed és meggyökeredzik az irodalomban, történelemben, köztudalomban, mert már előbb is széltében beszéltek vala. Hiszen maga Kazinczy sem veheti egyebünne, mint hallomásból; ha mégis a nemzet története nevére hivatkozik, ez adat hitelességének bizonyításában, az csak az ő tekintélyének és megbízhatóságának elismeréséből ered.

Újabb kutatók, Bayer és Wertheimer, kételkednek ez értesülése valóságában. *Bayer* berzenkedő tünetetessel és fiatalos szelességgel kárhoztatja el, alacsony-kodó kiméletlenséget és nemtelen rágalmazást vágva

¹ *Toldy Ferencz*: Új Magyar Museum. Pest, 1852. 442 l.

a mester sírjába, melyet félszázados koszorús pálya emléke s az egész nemzet hálás kegyelete megszentel; s döntetetlen igazságul hirdeti Bacsányiról, hogy a kiáltványt nem ő fordította. *Wertheimer*, a komoly történetíró, lelkiismeretes óvatossággal s a szembeszökő ellenmondások fontolgató összemérésével következtetésül vonja ki, hogy nem lehet olyan határozottan a kiáltvány fordítója gyanánt odaállítani, a mint az eddigelé történt.

S mire támaszkodnak? A Bacsányi hagyatékára, melyet a magyar tudományos akadémia a hetvenes évek elején megkapott.

Bayer ítéletében először lelki indítékokra, másodszor tárgyi bizonyítékokra épít.

Az ő érvelése szerint Bacsányi nem fordíthatja vala, mert már okulva megtanulhatta, hogy mi a jutalma annak a férfinak, ki szabadon s legnagyobb őszinteséggel veti a világ szeme közé az igaz szót; mert erkölcsi kötelességgel tartozik a nő iránt, a kit oldalához és sorsához fűzött, s nem sodorhatja könnyen keletkezhető örvénybe bele; mert nem feledkezhetik el azon háláról, melylyel a hivatalt nyújtó s ezzel a világ előtt becsületét visszaadó kormánynak köteles. „Ember, ki ily körülmények között képes a Bacsányinak tulajdonított tetre — erősködik nagyzó szavakkal — az soha becsülettel, soha nemesb érzetnek csak szikrájával sem bírt, az baromnál is háladatlanabb”.¹ Bacsányi pedig nem lehet ilyen, mert hiszen a bécsi kormány a legnagyobb elismeréssel és tisztí becsületé-

¹ *Bayer Ferencs*: Bacsányi János. Irodalomtörténeti tanulmány. Sopron, 1878. 219. l.

nek hangoztatásával menti föl állásától s felesége hátralékos díját hivatalos utalvánnyal küldi utána; mert a párisi fogságában fogant levelében, melylyel Gabriellának panaszkodik, nyomatékka mondja, hogy ama régi gyűlöletes ráfogásért gyötrik, melyről maga tudja legjobban, hogy mennyire alaptalan és igaztalan; mert gróf Thun Hammer-Purgstallhoz írva elbeszéli, hogy Bacsányi összes pöriratai Párisban kezén mentek keresztül; s meggyőződött belőlök, hogy jogtalanul bántalmazták s ártatlanul szenvedett; mert végre Metternich herczeg maga jár közbe a francia kormánynál a Bacsányi kimaradt évi díja megindítása végett.¹

Hát biz azok a lelki indítékok merő föltevések; s mint ilyenek gyarlók és kétesek. Mert ha Bacsányi rajong a szabadságért és függetlenségért, a nemzeti királyságért, a mivel a Napoleon győzedelme kecsegtetheti Magyarországot; ha lobbanékony vérrel és merész jellemmel bírva bízik annak kivihetőségében és teljesedésében: akkor az az esztendei kufsteini raboskodás vissza nem tartja, sőt ellenkezőleg, méltatlansága miatt csak izgatja még, hogy a maga tehetsége és lehetsége szerint segítse megbuktatni az önkényes és erőszakos elnyomást. S az erkölcsi kötelezettség és erkölcsi hála? Mindenesetre igaz, hogy a feleséges és családos ember sokkal nehezebben koczkáztat, mint a magányos: de bizonyítsa be az író, hogy *sohasem* koczkáztat, hogy a nemzetek szabadságharczaiban, megkísérlett vállalkozásaiban *házasok* általában nem szerepelnek, holott

¹ *Bayer Ferencz*: Bacsányi János. Irodalomtörténeti tanulmány. Sopron, 1878. 209—234. l.

a tüneményes példák egész ragyogó Pantheonja emelkedik ki belőlök; bizonyítsa be, hogy a hazafias önfeláldozás nem annál nemesebb és meghatóbb, minél többet kockáztat, minél többet veszít az eszme diadaláért a maga érdekében és maga javából; bizonyítsa be, hogy Bacsányi többet köszönhet Ferencz királynak és kormányának, mint a mennyit szenvedett mind azzal az üldözéssel és igazságtalansággal, melyet nemzete és önmaga túrni kénytelen; azzal az üldözéssel és igazságtalansággal, mely miatt életéből egész egy évtized, elfogatásától fogalmazói kinevezéséig, a szenvedések és nélkülözések végtelen nyomora és érdemetlen vívódása volt; bizonyítsa be, hogy az emberi szív sokkal könnyebben feledí el a bántást és megaláztatást, mint a hálát és kegyelmi kenyeret. Ha mindezt bebizonyítja: akkor . . . nos, akkor majd fölvetjük azt a kérdést: hogy hátha ez a mi Bacsányink, mint afféle bolond, a kit az isteni Plátó meg sem túrne a maga államában, a ki eszmékért és érzésekért hevül, egészen külön lélek, a ki nem az apró-cseprő emberek logikája és pszichológiája szerint ítélfelhető meg? Addig azonban fölvetetlen maradhat!

A mi a bizonyítékokat illeti . . . Eh, hallgassuk meg előbb Wertheimert, mit beszél? Az ő előadása szerint Kazinczy Bacsányinak ellensége, ki gyanúsítja, s hírét hallomásból veszi; ellene szól, hogy Odonell pénzügyminister Bacsányit szorgalmas ügybuzgóságának és erkölcsösségének elismerése mellett menti föl, pedig már az idétt Párisban tartózkodik; hogy a király feleségét azzal az üzenettel küldi Sedlniczkyhez, hogy ad-ion neki jó bizonyítványt, mert férjének semmi egyebet

nem lehet terhére róni, mint kivándorlását; sőt később biztatja, hogy írja meg, mikép jőjön haza; ellene szól, hogy Bacsányi a fordítást állhatatosan és következetesen mindég tagadja, gyors menekülését elővigyázatosságnak nevezi; felesége meg a saját sürgetésének, a mások intéseinek tulajdonítja, a gyanúsítást és üldözést régi elutasított kérése bosszúszomjára hárítja.¹

Kétségtelenül van e bizonyítékok között, melyeket Bayer és Wertheimer felsorol, néhány nyomos: mint az Odonell-elismerése, gróf Thun vallomása, a király kijelentése és Metternich beavatkozása, a mi mind gondolkozóba ejt. Ha Bacsányi, a kiáltvány fordítója, a nemzet megkísérlett, de megghiúsult föllázításának részese: mindez érthetetlennek tetszik!

Hiszen a tények egész halmaza nehezedik Bacsányira.

Tény, hogy a mint a francziák kivonulnak az osztrák fővárosból, ő is azonnal elmenekszik.

Tény, hogy felesége több ismerősének, s magának gróf Saurau helytartónak titkos sugallásaira sieteti e menekülést.

Tény, hogy a mint Bacsányi Párisba ér, Napoleon pártfogásából, a francia állami pénztárból rögtön 2000 franc évi díjat kap.

Tény, hogy e díjat húzza, minden idő- és államalkat változása daczára, húzza élete végéig.

Tény, hogy maga is érzi, hogy a király és kormánya engedélye nélkül nem térhet vissza, miért felesége minduntalan közbejár és könyörög.

¹ *Gyulai Pál*: Budapesti Szemle. 1883. 173—179. II.

Tény, hogy szükségesnek látja, mihelyest Metternich a szövetséges fejedelmekkel és seregekkel a francia fővárosba bevonul, legottan jelentkezni és tisztázkodni.

Tény, hogy mielőtt a mindenható herczeg előtt megjelenhetne, kora hajnalon meglepik s olyan sanyarú fogságba viszik, hogy szinte éhen vesz.

Tény, hogy Metternichhez intézett emlékiratában tiltakozik minden gyanusítás ellen, mintha a király és kormánya ellen pizskolkodott volna; így maga is érzi s ismeri e vádakat.

Tény, hogy Párisból a főhadiszállásra, Fontainebleauban viszik fogoly gyanánt, innen pedig Brünnebe, hová tíz heti aggódással és törődéssel érkezik el.

Tény, hogy betegen, elkényszeredve, összeromolva itt vizsgáló-bizottság veszi vallatóra; napokig faggatja s hónapokig zárva tartja.

Tény, hogy Brünneből eleresztve Linzbe belebezik s ott újra vizsgálat alá veszik.

Tény, hogy a mikor föl is mentik, a mikor felesége a királyhoz siet, hogy kegyelmétől engedélyt és segedelmet kérjen, mikép összetört egészségök helyreállítása végett férjével a badeni fürdőre mehessen, — Bacsányinak nem szabad Bécset érinteni. S a míg a zaklatott pár ott pihenne, a rendőrség ismételve figyelmezteti, végre visszatérésre kényszeríti; s Bacsányi tovább is felügyelet alatt marad.

S íme, ezek a tények kiáltó ellentétül szolgálnak. Ha Bacsányi ártatlan, ha sem a fordítással, sem kitörésével nem vétkezett; — mindez megmagyarázhatlan.

Bűnös vagy nem bűnös? Magvalljuk, hogy a kérdés egyelőre eldönthetetlen. Hetekig-hónapokig lapozgattunk Gyulai Pál szivességéből Bacsányi hagyatékának irományai közt, lapozgattunk nyugodtan, ott-honunk csendes magányában: mégis megfogható és elhatározó adattal nem birunk, ha csak az a levelek, a nyomtatványok, följegyzések rengetegében el nem siklott figyelmünk elől. De hisz utánunk járta és hajtotta ezt a rengeteget Bayer és Wertheimer, ép ily eredménnyel. Mert a hivatalos kedvezésnek ama néhány nyilatkozványa kétkedésre hangolhat csupán, de meg nem nyugtathat és ki nem elégíthet. Hiszen a hatalom kegyelmes és engesztelőkeny lehet Bacsányi irányában azért, mert a gyanúnak igazolására tagadhatatlan és kétségbevonhatatlan erőssége nincs. A mikor az Odonell elismerése kel, a király visszabocsátó kegye elhangzik: ő már Párisban él, így a vizsgálat meg nem indulhat ellene nála nélkül; a mikor gróf Thun levele származik, az idegen földön való elszigetelés következtében csak a Bacsányi vallomásai foroghatnak kezén; a mikor a Metternich beavatkozása történik, már a párisi és brünni összefüggő eredménytelen vizsgálat véget ér, minden szembesítés és tanúzás, minden közvetetlen és közvetett bizonyítás nélkül. Valjon fölmentése nem egyéb, mint a bizonyítékok elégtelensége előtt való meghajolás?! S valjon ez az oka, hogy bár a meghurczoláson kívül más büntetés nem sujtja, a gyanu rajta szárad, s mint gyanús teljes szabadságot nem élvezhet többé soha?!

Bizonyos, hogy Bacsányi elkövetett valamit, a mi miatt futása, üldözése, többszörös vallatása és hosszas

felügyelése bekövetkezett. Wertheimer is e meggyőződésre jut. De hogy mi hát az, — meg nem mondható; pedig ha egyéb lenne, az is szóba kerülhetne; s ő nem tisztázkodnék merőben csak a fordítás és a piszkolódás régi gyűlöletes gyanúja és vádja alól.

Bizonyos, hogy a Kazinczy közlése megfelelt a valószínűségnek, ha nem is a valónak, a Bacsányi védekezése maga mutatja; ennélfogva nem kell ellenségeskedés, még kevésbbé rágalmazás, hogy elhiggye, a miről a hír beszél, de a látszat is egész erővel tanúskodik. Ha nem bocsátja közre, teheti épen emberieségből; hiszen nem ijedezik ellenségeitől, hirdeti a Döbrenteivel való elbánása írásban és nyomtatásban; teheti szeszélyből, hiszen mennyi mást nem közöl életében.

Bizonyos, hogy Bacsányi a fordítást és piszkolódást mindég visszautasítja, vallomásaiban, leveleiben, irataiban. Ám ez a következetesség bír-e az igazság értékével és erejével? Tagadás, tagadás, tagadás, örökön csak az; a vádnak tagadása — a vádlott állítása; semmivel se több. Hiszen természetes, hogy Bacsányi feleségével egyetemben a bosszúra hajló kormány előtt a tagadásba kapaszkodik, mert csak ezzel tarthatja fenn magát; természetes, ha leveleiben, melyeket a kabinetfutárok meg a rendőrök közvetítenek, nem ereszkedik úgyis fölös bizalmaskodásba. Az ily tagadás, politikai perben nem jó szigorúbb erkölcsi beszámításba, megengedi magának sok jó hazafi, meg Kazinczy is, ki ily úton a Martinovics-féle összeesküvésből szinte kiszabadul, ha Sulyovszky Menyhért gyáva kishitűségében el nem árulja. A Bacsányi és felesége állítása tehát

csak *merő állítás*, mely eredhet a valóság érzéséből és az önfentartás szeretetéből egyiránt. Nem az ő állítások, hanem tárgyi bizonyosság dönthet itt.

Bizonyos, hogy ebben a végzetes veszedelemben a Bacsányi felesége igazi szerető, igazi hősi asszony. Ez a merengő és ábrándozó lélek kimerülhetetlen és fáradhatatlan — a szóban, folyamodásban, írásban, men-tegetésben, utazásban, cselekvésben. Férjéhez Párisba, vissza Bécsbe, Brünne és Linzbe, vagy a hova kell, mindenha kész; ő magasztos példájával tanítja a költői szép felfogást: hogy az a nőnek joga, hogy férjét védje, még ha bűnös is. És védi mindenütt: védi Saurau, Sedlniczky, Metternich és Ferencz király előtt. Pár esztendei rövid boldogság után annyi gyötrelem, annyi baj és annyi jaj borítja el, hogy egész vértanúsággal fölér: de nem kívánja vissza a szegény költő miatt eldobott grófi koronát, a nyomorkodás nehéz napjaiban ingerlődő és ingerlő szemrehányással nem súlyosítja meg a nélkülözést; sőt szerelmének büszke nagyzásában vágja azok szemébe, kik Bacsányi titokzatos menekvéséről megróva szólnak, hogy ő sürgeti vala, s ha nem megy azonnal, mint a weinbergi nők, hátán viszi ki az urát; s szerelmének édes melegével és vigaszával simul visszanyert férje kebelére, hogy feledtesse vele a kiállt szenvedést, a méltatlan mellő-zést és érdemetlen kicsinylést, melyben otthon részesül. Hosszas távolléte alatt, mint Toldy mondja, más irány, más mérték, más emberek emelkednek ott uralomra, élén azzal a férfiúval, ki úttörő társa volt. Azon pontra, a hol Kazinczy áll, nem tudja, nem akarja ezt követni s elleneseihez csatlakozik, de kiáltványa az új iskola

ellen elhangzik. Egykor minden szava figyelemre talált, most a száműzött beszéde, mint egy elmúlt század szózata valami régi sírból, hatástalanul vesz el az új és friss életű jelenben. De ő marad, a mi volt: maga nagyratartó, daczos, önfejű s igen sokszor tűrhetetlen. Bizonyos méltósággal elhallgatja ugyan nyilvánosan, ha róla ridegen ítél a kritika; de legalább egy-egy oldaljegyzésben visszacsapja azt egész érdesen. S az ilyen oldaljegyzés sötét meg-megvillanása az engesztelhetetlen léleknek.

A mikor *Toldy Ferencz a Kritikai Lapok* hátsójain Bacsányi Poétai Munkáiról ismertetést közölve, kemény ítéletet hangoztat, Bacsányi még keményebb kitöréssel válaszol.

Toldy a többi közt így nyilatkozik:

„Bacsányi nem poétai természet. Szívének egypár érzése van csak, s az mély és szent; de a beszédében, melyen azt kizengi, nincs erő, nincs láng, az csupa mindennapos szavak árja; lelkének egypár képe van s ezek nem bírnak annyi újsággal, hogy az implicatiók tengeréből kiválva, a képzelet munkásságát csak némileg is ingerelni tudnák; philosophiájának egypár tétele van s az is formájában száraz, alkalmazásában kopár s — mi ismét nagy baj — elnyűtt, elhasznált s még azonfelül maga-magát is ismétlő, másoló“.¹

Bacsányi erre egy szeletke papiroson ezt az ékes kifakadást ejti:

„... az csupa mindennapi szavak árja — azt állítja Toldy Ferencz (Schädel), ez az idegen vérű,

¹ *Bajza József*: Kritikai Lapok. 1836. VI. füzet. 18. l.

gondolkodású s magyarul sem tudó sváb porosz, ez a megbukott nyomorúságos versfaragó, ki a poézisről és a magyar költőkről az egész nemzet és a tudós világ előtt ítélni mer! S épen azt rosszalja, a mit például Pindaros munkájában a dologhoz értő bölcs és igaz bírák dicsérni s csudálni szoktak, névszerint Horatius és Quintilianus, e két nagy ítélő-mester“.¹

Toldy később e bántalmazást, melyet a maga bevallása szerint ifjúi hevében követ el, nemes lelkek természete szerint megbánván s jóvá tenni iparkodván, Bacsányit — bár elkésve, születése 80-dik évfordulója alkalmából — akadémiai tagul megválasztatja: de ő a kemény ítélet miatt ki nem békül, pályatársainak előbbi hidegségét meg nem bocsátja, az akadémia-nak még csak nem is felel.

Honi ismerősei közül a barátságot legállandóbban megtartja *Furanich* pécsi kanonokkal, ki Bacsányi törekvéseit nemes rokonszenvvel méltányolja s a többször pénzzavarban levő száműzöttet kisegíti; de Bacsányi erős természete ellene is nem egyszer ingerlékenyen nyilatkozik, a mint ezt hátrahagyott iratai feltűntetik.

Sorsa fanyarítja meg. Sajnos, hogy ez hazájától elsodorja s a magyar irodalom élesztő és fejlesztő központjától messzi dobja, hazafias bánata, magán szenvedése is mindegyre gyötri: — tehetsége nem izmosodik oly arányban, mint írói pályája első korszaka után várható volt. Lelke hatni szeret, de sokkal na-

¹ *Irodalomtörténeti Táram*: Ismeretlen adalékok gyűjteménye; B. alatt.

gyobb elszigetelésben él, semhogy hathatna. Olvas és dolgozik ugyan késő vénségeig, utolsó napjáig: — mi haszna, ereje becsvágyánál s a maga nagyrabecsülésénél évről-évre kisebb. Különben is az az érthető meggyőződés rögzik meg benne, hogy műveit igazságtalanul mérik. Mindez nagyon előmozdítja, hogy tépelődővé, kedvetlenné és zúgolódóvá válik; s a derék tehetség linzi élete látszólagos nyugalma alatt is keveset terem, végre egészen elmeddül.

Néhány költeménye ebből az időből, mint a Bujdosók dala, a Magyar költő énekei messzi idegen földön eszméik igazságával és érzéseik mélységével meghatnak; mintha csak a hontalan Ovidius keservei zengnének fülünkben. A hazasíró szív kiáradásai azok, melyekkel leborul a Baróti Szabó sírjára, a Kisfaludy Sándor megkoszorúzására. Biztatva köszönti:

„Zengj, énekelj gyakran néped örömére; —
S légy a magyar bárdok példája, vezére!”¹

Elsovárog haza, szülőföldjére, s el abba a fényesebb hazába, a hol Zrinyivel, Gyöngyösivel, Faludyval, Ányossal, Orczyval és Telekivel egyesülhet.

Pályatársai sokat hibáznak benne, viszont ő is hibázik azok ellen; legtöbbet pedig önmaga ellen. A sír hantja kiegyenlíti az egyenetlenségeket, de érdemöket nem törli el, s nem is fogja hosszas emlékezetig eltörülni. Nekünk minden túlzás, s minden pártoskodás

¹ *Toldy Ferencz*: Bacsányi János. Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Pest, 1865. 108. l.

nélkül az érdemet kell mérlegre vetnünk s csupán a szerint kell őket megítélnünk. S így mind Kazinczyékra, mind Bacsányira kedvező lesz az ítélet, igazságos a megemlékezés.

A Bacsányi elborult homlokáról csak a hív feleség gyöngéd keze simítja el a redőket: csak ő érez vele együtt.

Együtt éltek s együtt porladnak; s egy sírkő jelöli emléköket. Mind a kettőnek emléke tiszteletre és kegyeletre méltó; a férfiúé, ki honáért érdemesen munkálkodik és szerencsétlenül elbukva majdnem egy félszázadig szenved; s a nőé, ki az érdemes férfiú szenvedését elviselhetővé teszi, sőt tőle telhetőleg gyógyítgatja.

Még sokáig elgondolkozunk, elmerengünk néma poraik fölött . . . S eszünkbe jut Vécsey, eszünkbe jut Saurau. Ki tudja családjukon kívül, hogy hol nyugszanak; míg Bacsányit kegyelettel keresi föl a hálás maradék!

Aztán még egyszer körülnézzük a sírt, megigazítjuk a koszorút s elbucsúzunk a linzi temetőtől — talán örökre.

Pár óra mulva elbucsúzunk Linztől is. Nem keressük az aprólékos ereklýeket, hanem tovább sietünk.

A vonat megindul és zakatolva rohan velünk Salzburgnak, Münchennek.

Új vidékek, új képek változatos hullámmzó sora ringatja andalgásban lelkünket. Csak olykor - olykor ébreszt fel a fütty, a mint egyik utitársunk el-elfújja:

„O Linz, o Linz, du wunderschöne Stadt!“

MÜNCHEN.

I.

MÜNCHEN művészi hírnevére nézve már több mint fél-század óta legelső a német városok között. Hírneve nagyságának alapvetése I. Lajos király műszeretetéhez és Cornelius Péter lángeszéhez fűződik. Nekik köszönhető, hogy München Németország művészetének leg-újabb történetében ezt a kiváló helyet foglalja el. I. Lajos király, a kit a bajorok, különösen pedig a művészek szeretnek *nagynak* nevezni, bő és okos áldozatkész-ségével az emlékszerű építkezések egész hosszú sorát indította meg, s a Glyptothékát és Pinakothekát be-töltötte a képzőművészet sok remek alkotásával. Nemes fogadásának teljesítéséhez, melyet Rómában felbuzdulva tőn, hogy a bajor fővárost Németország középpontjává teszi, lázas sietséggel és tapintatos belátással fogott hozzá, maga köré gyűjtven a romanticizmus friss fu-valma alatt meg-megpepszdült új tehetségeket, a „kolos-tori testvéreket“.

A régi idők mystikus távola s a romanticizmus ábrándos köde szokatlan varázsszal ragadta meg kép-

zelmöket, merész álmakat szöttek, ellenzéket alkotva az eclecticismus modorossága ellen s követelve a teremtő szellem szabad szárnyalásának jogát. Szerencsére sokan voltak s köztük geniális tehetségek; így az álmok szövése nem maradt merengő vívódás, hanem igazán a német művészet megújhódására vezetett. És szerencsére nem állottak délibábos síkon, hanem I. Lajos királyban, ki még ekkor trónörökös volt, oly Maece-násuk akadt, ki biztos földet adhatott és adott felcsapongó működésök teréül. A művészi raj Lajos trónörökös meghívására, élén Cornelius Péterrel, hazatért Németországba, majd bevonult Münchenbe, és megkezdődtek a pezsgő alkotás nemes versenyben folyó évei. Az új szellem ihlete új erőket keltett.

A romanticismus, mely a német irodalomban beteges túltengésben veszett el, a német festészetben hatalmas virágzást szült és érlelt: emlékszerű műveivel tele minden nagyobb német város. Leginkább pedig München.

Ez a festészet — az emlékszerű festészet. Fres-cóival fölékesítette a nyilvános épületeket, hogy látukra a közönség buzduljon és lelkesüljön. Egész iránya az idealismus világa, ott is a fenséges köre. Forrása a vallások mythológiája, a történetek könyve, olykor a népregék. De mindig és mindenütt az eszmének hódol, annak rendel alá mindent. Sokszor vét a rajz ellen, még többször fogyatékos a színezésben; úgy, hogy magának az iskola mesterének, Corneliusnak, szigorúbb kritikusan szemére vetik, hogy festő létére *nem fest*. Annál hatalmasabban nyilatkozik ereje a gondolkozásban; nagy gondolatot megragadni és

szerkezetileg hatalmasan, szinte drámai közvetlenséggel kifejezni, ez a mi neki és iskolájának osztályrésze volt. Alakjaik, színeik, rajzaik rávallanak ugyan Olaszországra, a hol közülök a legtöbbben tanultak: azonban egész alkotásaikból mégis a nemzeti szellem sugárzik ki. Igen, nemzeti és eszményi, e két nagy gondolatért lelkesedtek, e két nagy gondolat felvirágoztatásában fáradoztak; megvető kicsinyléssel menve el a köznapi fölött. Az eszmében és annak kifejezésében keresték a hatást, nem a mellékességek művelésében. Világuk a fenséges eszményi világa volt s minden művökön annak a tiszta levegője fénylett.

Ez az eszményi gondolkodás a német művészetet megújította s az akadémiai színtelenség helyett a nemzeti bélyeget nyomta reá; minden tekintetben magas lendületet adott neki. Az ötvenes évek előtt a legkitünőbb tehetségek, még ha el is hajoltak némileg a romanticismustól, mint a különczkódéseiben félvad *Genelli* s a satirikus erű *Kaulbach*, kit Cornelius a német festészet Heinejának nevezett el, az idealismus hívei voltak. Az 1852-iki müncheni kiállításon, melyet a művész-akadémia felállításának félszázados emlékére rendezett, még ez irány uralkodását mutatta be. Ott volt a tárlaton a régi gárdának vezető mestere, Cornelius, egyik leggeniálisabb cartonjával, az Apokalyptikus lovagokkal, mely a berlini Campo Santo számára János Jelenéseinek VI. része szerint az emberiség pusztítóit, a *Halált*, *Háborút*, *Dögvészt* és *Éhséget* ábrázolta, megragadó erővel és kegyetlen humorral. Ott volt a római nazarénusok feje, Overbeck, Jézus életét magyarázó rajzaival; Kaulbach a Bábeli toronynyal,

Führich, Rethel, Preller, Genelli, Ramberg, Schwind; az ő képeik, illetve cartonjaik, váltak ki a kiállítás gyöngyeiként. Ez iskolának feledhetetlen érdemei, a mesterek kitűnő nevei, a közönséget még kegyeletes tisztelettel töltötték el; s a már jelentékenyen mutakozó új irány, a realismus és colorismus képviselői előtt elfogult érdeklődéssel haladt el. Már ekkor ez az új irány, ha a kiállításon az idealismus iskolája uralkodott is, szintén szembeötlő eredményeket ért el, mintegy másfél tized óta fejlett és erősödött. 1843-ban történt, hogy Du Biefve és Gallait fiatal belga festők két történeti képe: A brabanti nemesek compromissuma és V. Károly trónlemondása Németország nagyobb városaiban kiállítva ragyogó, gazdag színezésével általános csodálkozásra talált. A fiatalabb nemzedék megkapva a reális felfogástól s a színpompa bűbájától, az új nyomot próbálgatta járni, évről-évre tekintélyesebb számban és hatásosabb sikerrel. Az 1858-iki kiállításon, mint említettük, már meglátszott növő ereje, az 1869-iki müncheni nemzetközi tárlaton pedig már övé volt az uralom. Franciaországban és Belgiumban a colorismus már teljes virágzásra jutott; Németországban is felülkerekedett, de még egész ígésző színpompájában, s ennek mesteri biztosságában nem érvényesült, a mint-hogy a németek is beismerik, hogy még ezen a tárlaton művészeik a francia és belga művészekkel nem versenyezhetnek. *Piloty* hatása s iskolájának működése még csak ez idő szerint kezdett hatalmasabban fejlődni; de esztendőről-esztendőre nagy diadalokat aratott már akkor is, még inkább ezután, kivált az 1879-iki müncheni nemzetközi kiállításon.

Ennek köszönheti München, hogy oly nevezetes festő-város. A művelt világ minden részéből özönlik bele a fiatal nemzedék, hogy kitűnő akadémiájában tanuljon és okuljon, tehetsége erőt és szárnyat kapjon. Mi, magyarok, épen különös előszeretettel látogatjuk a bajor fővárost, mert hiszen jeles és hírneves művészeink élnek ott, mint Benczúr, Liezenmayer, Wagner, Böhm, kiknek neve és sikere csalogató magyar ifjainkra nézve, úgy hogy minden esztendő újabb-újabb áramlatot visz oda s a müncheni képzőművészeti akadémia ugyancsak hangos tőlük. Természetes, hogy tele fejük álommal, szivök tűzzel, hogy lelkesednek a mai müncheni festészetért; pedig ennek minden érdeme és fénye mellett szembeszökő gyöngéje és hibája is van.

Már 1879-ben, a nemzetközi kiállításon fölismerzett, a Kunstverein rendes havi tárlatain pedig még inkább és huzamosabban megfigyelhattuk, hogy merőben ellepik a genre-darabok és tájképek. Mert ismétlődött újra, a mi annyiszor csattanósan bebizonyult, hogy bármely művészetet csak az eszmék éltető ihlete és ereje táplálhat örökkön, hogy csak az eszme és alak összhangja tarthatja meg lehető tökélye színvonalán, hogy mihelyest az eszme *mellékes* és a művész főfigyelme a *külsőnek* tüntető megalkotására fordul, — lassan-lassan a hanyatlást készíti elő. A mikor a magyar költészet a classicismust csupán az alaki szabatoságban, a lábak perdületességében és rímek bongásában kereste, e megtévedése közben kiveszett belőle az erő és velő; viszont a mikor a népiességet a vidéki kifejezések, helyi különösségek, viseletek, alkalmiságok, esetlegességek felfűzésében és megdalo-

lásában találta: e kelmeiség rideg levegője az egyetemes emberi eszme és nemzeti érzés legigazabb és leggyöngédebb virágait pusztította el. S a mikor a német festészet annyira ragaszkodott az antik plasticához, hogy saját jelleméből kivetkőzött, képein minden alaki szépségek daczára embereik oly feszesek s oly merevek voltak, mint valami basso-relievon, mélyebb kifejezés és benyomás nélkül; vagy a mikor épen a festés elhanyagolásával bölcseleti kérdések fejtegetésére, a speculativ szellem ködlő feltevéseinek és rendszerező számításainak közvetítésére vállalkozott, holott képző és szemléltető és nem szóló művészet: ép úgy hibázott, mint a mikor a nemesebb eszmék, mélyebb érzések s nehezebb művészi problémák elejtésével a *draperia*, a *kelmeiség* cultusában állapodott meg. A Piloty-iskola igen-igen számos művén, még a komoly-történeti vagy történeti-genre ágában is, olyan csodás gonddal festette meg a draperiát; a különböző bársonyok, brokátok és egyéb kelmeiségek bámulatos coloritjával olyan meglepő színhatást teremtett, hogy szinte elkápráztatott és az eszméről megfeledkeztetett. Érdekes és jellemzetes példánya volt ennek *Benczúr Gyula* mesteri XV. Lajos és Du Barry herczegnőjében. A pikáns és érzékies, különben szellemes kép tárgya kisszerű ötlet: XV. Lajos felszolgál kedvesének, Du Barry herczegnőnek, ki lovagló ostorával kaczerán legyinti meg a fejedelem orrát. De micsoda festés! Az ellentétes és összhangzatos színek micsoda merész játéka, micsoda bűvös pompája! Benczúr nem hiában a colorista iskolának egyik legszerencsésebb képviselője, ki mesterét több alkotásában, mint például a müncheni évszázados

ünnepi képen, segítette és helyettesítette, a coloritot igazi remekelésig vitte. Az egész alkotás még sem egyéb, mint szemkápráztató és érzékcsiklandó sikamlósság, csillogó draperia-cultus felemelő eszme elismerése helyett. Benczúr hamar megtért e sikamlósságból, mert e képe még eredetileg 1874-ben készült; de hány kisebb tehetség üresedett el végkép? Mert a draperia sohasem lehet művészi tartalom, csak az eszme érzéki megjelenítésének eszköze; minden remekelés mellett ép úgy nem mérkőzhetik valami isteni gondolattal, mint a Rembrandt louvrei disznóbele Rafael vatikáni Madonna-képeivel.

Ez az üresség a mai genredarabokon és tájképeken tagadhatatlanul kitetszik. Minthogy a draperia-cultussal a mellékes elve győzött, a legtöbb müncheni festő, a külső érvényében ismerte föl a belső értéket is; s felszárnyaló ihlet helyett, mi az emberi műbe „alkotó aethert“ lehell, gondtalanul és gondatlanul másol. Az élet tarkaságából, a természet végtelenéből valami színes, valami töredékes részletet kikap és vászonra festi. Talán megvan benne a való látszata, meg a hűség és igazság; de hiányzik belőle az eszményi, minek a valón át kell csillámolnia; az egyetemes, minek a töredékesből ki kell sugároznia. Mert a művészet nem lehet csak a való látszata; több az: a való eszményítése, alakban az eszmének, s végesben a végtelennek érzéktése!

Az oly realisták és naturalisták, kik a festészet terén az élet és természet egyszerű utánképzésében keresik művészi dicsőségüket és üdvösségüket, lemondanak épen művészi voltuk magasabb hivatásáról és

jelleméről, a teremtésről. A képirás ily felfogással művészet helyett mesterség lesz. Történeti, egyházi, általában emlékszerű alkotások helyett mindenféle aprócseprő, napi érdekű festések szaporodnak el, melyeken mindenekelőtt *maga a modell* ötlük szembe, saját kifejezésével és nem a művész eszméjével; *maga a tájkép* saját benyomásával és nem a művész ihlető hangulatával. Mert Münchenben főleg *genre* és *tájkép* készül.

S ez az egyoldalúság már a magyar festészetet is fenyegeti.

II.

Mi az oka, hogy ezt a két festészeti ágat annyi festő műveli? Valjon az-e, hogy mai idétt kevés a lelkesedés, mely nagyra ösztönözne, kevés az erő, mely nagyot bírna? Valjon az-e, hogy egyszerűen a dolog könnyebb végét keresik művészeink s tehetségükön alól beírják a napi életű művekkel? Valjon az-e, hogy a mi korunk egyáltalában szegény, elközönségesedett; nagy eszméi, nagy törekvései, nagy eseményei nincsenek? Végkép elvesztettük-e érzékünket a *fenséges* iránt és csak a középszerűnek s a kézzelfoghatónak tudunk örvendeni?

Ne keressük a korban a hibát; a mai emberöltőben van az. Mert ez a kettő, a mennyire lehet, megkülönböztetendő. A mai kor nem szegény nagy eszmékben, nagy törekvésekben, nagy eseményekben. Szükségtelen volna ezt az állítást részletesen megokolnunk. Gondoljunk csak ama világra szóló fontos politikai kér-

désekre, melyek a leviharzott három-négy évtized alatt megoldást nyertek s mérlegeljük csak azon jelentőséges társadalmi problémákat, melyek legközelebb megoldásra várnak! Igaz, hogy a társadalomban nagyon érezhető a ziláltság; az élet nagyon is kufárkodik. A politikai zsibbadtság és polgári cinismus ijesztő; de hát sokkal jobbak voltak-e a viszonyok a XVI. században? Valási és világi háborúk dühöngöttek országok-szerte, a politikai elnyomottság és polgári nyomorultság földhöz láncozta a népeket: mégis akkor emelkedtek a művészetek a legmagasabb virágzásra! Igen, mert akkor az emberekben lázas érdeklődés, szívben gyökerező hit volt az eszmék iránt; lobogó szenvedélylyel csüngöttek a viharzó eseményeken, a lélek egész odaadásával magasztalták, a kik bennök meggyőződésük diadalát ünnepelték, vagy a szenvedély elvakult dühével fordultak dicsőbb korba vigaszért azok, kiknek ügye meggyőződésük szerint elbukott. Nemzetek és népek mai nap is fellángolnak s lelkesedésükben hősi tetteket végeznek; de a nagyratörő hit a mai emberöltőnek csak a mélyebb rétegeiben buzog igazi ősforrással.

A mi nemzedékünk magasabb rétegei, a műveltebb osztályok, nagyobb részint nagyon is józanok; tudások erős, kedélyök sivár, érzékük vásott, ízlésük mesterkéltségre: hitüket a *fenséges* iránt elvesztették.

A művész-világ *ilyen* közönségnek dolgozik mai nap. Nem magyarázható-e meg, ha a nagyravágyás megcsökken, a törekvés elsekélyesedik s a nemes alkotások helyett az apró genreek szaporodnak el, túlművelésre találnak. Az apró darabok, melyek a hiúságnak

hizelegnek, az érzéket csiklandozzák, a lusta észnek is nyíltan beszélnek, könnyebben kelnek el, mint az emlékszerű alkotások.

Ez az olcsó siker áramlata. Ellene nem segít semmi egyéb, mint erősebb hit, mélyebb szenvedély a szívben, magasabb törekvés az akaratban, fellángoló és kitartó lelkesedés a fenségesért és eszményiért. Csak rajongás legyen, a mi ihlet; szorgalom, a mi fejleszt; tehetség, a mi biztat, — a művészet diadalmat ülhet hitetlenségen, közönyön, önző anyagiságon és lelki petyhüdségen!

Ime, ott a példa a lengyel történeti festészet fejlődésében és felvirágzásában. A legkedvezőtlenebb viszonyok közepette — a legbiztosabb siker. A nemzet feldarabolva, a társadalom meghasonolva, szegénység, nyomorúság, elnyomás, üldözés nyűgében; de a nemzeti szellem mindezen bajon fölülemelkedett és megdicsőült; mert lángész és tehetség rajongásban és szorgalomban versenyzett egymással. *Matejko*, a hírneves mester, szerencsétlen hazája magasztalására és halhatatlanítására szentelte ecsetét; s a lengyel nemzet viharos, de vitézi koszorúk virágaival ékes multjából már eddigelő több, mint száz képen örökítette meg a felemelő mozzanatokát! Mert a művészet gyönyörűség és vigasztalás; gyönyörűség a szemnek, vigasztalás a léleknek, mikor a józan földi való köréből a magasztos eszmények sugaras világába ragad. S ki a realizmus és naturalismus apostolaként a durva létet és pusztta természetet a maga sokszor éles és sokszor salakos tüneményeiben másolja, félreismeri a művészet igazi hivatását; de ép úgy félreismeri az is, ki történeti festő létére az

országos csapást képező vagy leverő eseményeket örökíti meg, mert velők mindig komoran érinti a szívet, noha a veszteséget már elviselni megtanulta, az egyéni érzés megszokta is. S *Madarász Victor*nak II. Lajos holttestének feltalálása, *Horovitz Lipó*tnak Jeruzsálem siralma bármi jeles képek legyenek: a nemzeti szellem nemesítő élesztői nem lehetnek. Mert lelkesítheti-e vagy tettekre hevítheti-e millió ilyen kép a magyar vagy zsidó népet, mikor egytől-egyig csak a feltámadás, az új élet ellen beszélnének? Minél nagyobb számmal, annál erősebben. Nem lennének egyebek, mint a nehéz szenvedések között való hosszas haldoklás gyászlapjai. Matejkó és iskolája, Rossovski László, Krzesz József, Styka János, Pruszkovski Vithold, Kossak Albert ép oly hazafias tapintattal, mint művészi érzéssel a lengyel dicsőség fényes lapjait írja egyre — táplálva a reménységet, ápolva a hitet, élesztve a honfitüzet. Ki tudja, hogy nem hat-e majdan a nemzeti újjászületésre? S ha ez a nemzeti újjászületés elmarad, a mi sokkal valószínűbb, mert három nagy hatalom politikai érdekeinek sziklája nehezedik az egységes Lengyelország koporsójára: még mindig szent és magasztos tisztet teljesít a lengyel történeti festészet, mikor a virrasztó nemzet fiaiban fentartja a várakozást a feltámadás iránt!

Nekünk magyarokul, Istennek hála, nem a feltámadást, hanem az életet lehetne és kellene hirdetni. Tele történetünk megragadó részletekkel: korszakos diadalmakkal és hősi alakokkal. Kínálva kínálkoznak a művésznek. Ott az Árpádok, az Anjouk, a Hunyadiak, Bethlenek és Rákóczyak ragyogó Pantheonja.

Maga Szent István, Nagy Lajos, Hollós Mátyás élete és uralkodása dúsan áradó forrásul szolgálhatna az alkotó lelkesedésnek; csak volna, ki belőle legalább oly nemes szomjúhódással merítene, mint *Rubens* IV. Henrik és Medici Mária hercegnő házasságából vagy *Menzel* Nagy Frigyes hadakozásából. S ott nemzeti, hun és magyar mondáink csillogó könyve, teli annyi nemes és csodás jelenettel; csak olvasni és tanulmányozni kellene, mint *Rethel* és *Schwind* tette a némettel. S ott művelődésünk, állami, vallási, irodalmi, zenei és közéleti fejlődésünk nevezetes és hatásos eseményei; magyar legendáink, regéink, meséink, dalaink és költői elbeszéléseink édes és bájos mozzanatai, — valamennyi gazdag és változatos anyaga a festői képzelemnek!

Művészeink alig veszik észre, alig ismerik; vagy ha ismerik, alig érintik. A történeti és nemzeti sugallat, az emelkedettebb ihlet vajmi ritka bennök! Pedig találóan mondja *Ipolyi*, hogy nekünk főfeladatunk a mellett, mikép művészetünk jó, szép és szabatos legyen rajzban és színben, nemes felfogásban és kivitelben — annak *nemzeti jelleme*, hogy *magyar* legyen kifejezéseiben s alakításaiban, hogy a nemzet típusának és jellegének, szellemének és gondolatának kinyomatával bírjon s hazai életünknek népies, nemcsak alacsony, vagy éppen durva jeleneteiben, de magasabb szellemi, történeti, erkölcsi, vallási, legendai, eposzi, regei, mondai stb. eseményei és eszményei felfogásában s előállításában adjon *méltó* alakot. Ezáltal emelkedtek fel a régibb s újabb olasz és németalföldi, az ó és új német, spanyol és francia iskolák. E nélkül nincs eredetiség és nincs nemzeti iskola. Igen, nekünk

első, hogy nemzeti művészetünk legyen, hogy magyar iskolánk fejlődjék; mi nem mond ellent annak, hogy művészetünk azért az európai művészet magaslatára emelkedjék. Sőt inkább föltétele annak. *Munkácsy, Beniczúr* ezzel kezdette s ezzel nyerte első sikerét, mi nem hátráltatta egyiket is abban, hogy európai színvonatra jusson.

De magyar művészeink nem okulnak a lengyel tanulságon, nem hevülnek a magasabb irányokért. Vagy nem bennök, hanem bennünk, egész nemzetül, van a hiba, hogy mai napság lángész és tehetség nagy eszmék és alkotások iránt nem fogékony vagy rájuk sem termett. Mert a mint a politikában, a híres értelmezés szerint az exigenciák tudományában, a józan megalkuvás és lassú építés korát éljük; s a mint a költészetben az akadémia elég bőkezűséggel osztogatott aranyai daczára kimagasló művek, tüneményes remeketek nem támadnak s a kitűzött jutalmak vagy közepes sikernek jutnak vagy bent maradnak: úgy festészetünk terén is a magasabb műfajok, a történeti és egyházi festés, nem fejlődnek és nem izmosodnak. A magyar közművelődés vezére, *Trefort Ágoston*, az egyház műszerető főpapjai, *Ipolyi Arnold* és *Tárkányi Béla*, s a magyar művészet lelkes pártfogója, *Ráth György*, már előbb megérezték ez aggasztó jelenséget s pályadíjak alapításával törekedtek segíteni rajta.

S mi lőn az eredménye?

A pályázatok vagy meddőek maradtak, vagy nem akadt, a ki a nyertes színvázlatokat nagyban elkészíttesse, a ki a művészi léleknek szárnyait meglendíteni segítse; pedig a mi művészeink a megrendelés és

biztosítás nélkül, csak az ihlet nagyratörő erejéből nem vállalkoznak. Nem magasztalható, bár magyarázható elkedvetlenedés. Mert igaza van Trefortnak, hogy hazai művészetünk, mai fejlettsége fokán, immár joggal számíthat ama három rendbeli magasabb hatalom támogatására, melyet saját érdeke is a művészet ápolására utal. E három hatalom: a magyar állam, magyar egyház és magyar társadalom. A művészetet immár be kell vezetni nálunk is a középületekbe, templomokba, iskolákba, nyilvános terekre és sétahelyekre. Az állam nyisson tért a képzőművészetnek a középületekben, az egyház a templomokban, a főurak és főpapok, meg vagyonos polgárok magán-házaikban. Olaszország és Németország ragyogó képekkel hirdeti, hogy az emlékszerű festészet kifejlésében és felvirágzásában csak ez a biztos és hatékony eszköz! Pályadíjak nem elegendők. Mert művészetünk és közönségünk viszonya egymáshoz egészen ferde; mai nap is csak ott vagyunk, a hol gróf *Andrássy Gyula* szellemes megjegyzése szerint másfél évtizeddel ezelőtt valánk, hogy míg másutt a művészet pártolása teremti a művészeket, addig nálunk a művészeknek kell megteremteni a pártoló közönséget. Pedig a művészet szeretetében egyesülhetnénk országgul, mert a műélvezet gyönyöre nem ellenkezik sem nemzetiségi, sem felekezeti, sem politikai nézettel és érzülettel; egyesülhetnénk annyival inkább, mert a művészet emeli az erkölcsöt, erősíti a nemzeti egyéniséget, terjeszti a szép érzést, csinosítja a polgári élet minden ipari és gazdasági terét.

III.

Különben örömet ismerjük el, hogy fiatal magyar festőink lelkében művészetők nemesebb eszménye él. Még most álom, — később valóság lehet. Megvan rajongások, a mi ihlet, meg szorgalmok, a mi fejleszt, meg tehetségök, a mi biztat. Derék és serény csapatot alkotnak, mely az akadémiái versenyeken diadalmasan vetélkedik, a műegyesületi kiállításokon szorgalmasan megjelenik: dicséretet és tiszteletet érdemelve s a jövőben sokat ígérve. Ki a magyar művészet iránt érdeklődik, annak jól esik látnia és tapasztalnia, hogy az új nemzedék komoly tudatával bír annak, mikép csak a lendületes munkásság és folytonos haladás emelheti őket oda, a hol mai jeleseink sorában önérzettel és becsülettel foglalhatnak helyet. Közülök néhány már mai nap is előkelő tehetség, nem sokára pedig kiemelkedő művészi egyéniség!

Sajnos, ez elismerésünk nem terjedhet ki *Somogyira és Hamborgra*. Mind a kettő jóval túl levén a harminczon: már koránál fogva sem számítható hozzájuk. Régebben működnek s épen azért kevesebbet ígérnek. Már megállapodtak, vagy inkább belerögzöttek bizonyos irányba és körbe — s belőle föllendülni nem bírnak. Ügyes mesteremberek, a minők Münchenben, Párisban, Rómában s a művészet valamennyi emporiumában ezrével élnek. A rajzban és színezésben meglehetősen gyakorlottságot szereznek: de az ihletről és alkotásról csak sejtelmök lehet!

Somogyi rendesen tórészleteket fest, sziklás parttal vagy a nélkül, csónakkal vagy a nélkül. Körül-

belül e szűk határok között mozog az ő költői szárnyalása, ha ugyan nála erről általában szólni szabad. S e korlátozottsága még összébb szorúl az által, hogy képei hangulatra és világításra nézve is mindig megegyeznek. Humborg humoros genrefestő volna, ha ugyan tisztában lenne a humor fogalmával és hatásai-val. Két képe, melyet a Kunstverein egyik tárlatán láttunk, versenyezve bizonyodik mellettünk: az egyik sokkal jámborabb, semhogy humoros lehetne, a másik sokkal nyersebb, semhogy aesthetikai beszámításba jöhetne. Humborg ügyetlen követője és tanítványa a szellemes és gúnyoros *Grütznernek*, a ki különös előszeretettel festi a papokat és barátokat, csiklandós vonatkozásaikban a borhoz és asszonyhoz; de mindig eredeti ötlettel és igazi jóízűséggel, a miért München legkeresettebb festői közé tartozik. Humborg szintén e téren szeret mozogni. De hogyan? E genrebeli képe két szerzetest ábrázol, ki a kútnál boros palaczkokat öblöget. Az egyik épen eltört egyet, a mi miatt a két szent atya oly szomorú arczot vág, hogy a néző kénytelen őket megsajnálni együgyűségökért, hogy egy *üres* palaczk miatt eresztik oly búnak fejüket! Másik képe meg olyan, hogy megnézni lehet ugyan, mert a mi nyers benne, azt elrejtette a kukoriczásba, mely előtt fényes cylinder és selymes napernyő hever, szépen letéve, nehogy a kukoriczás rejtelmei közben össze gyűrődjék: de dicsérni nem. Kétségtelen dolog, hogy a régi nagy mesterek nem egyszer csapnak a nyersbe, a meztelenbe: de mindig költői leleményességgel, a mi sokat elfeledtet s leginkább a mythologia körében, a mi sokat megmagyaráz. A legdrastikusabb példa talán

Rafael híres tanítványának, *Giulio Romanonak* a mantuai palazzo dell T-ben levő frescóiban található. Hanem milyen költői ér szilajsága nyert életet abban a Zeusben, a kiről Juvenalis azt énekli, hogy csak addig volt szemérem és becsület a földön, míg az ő álla meg nem pelyhesedett! Bizony, a jelenetet feledve, szívesen megcsodáljuk a geniális kivitelt. Tehát nem azért ítéljük el a képet, mert tárgya egy csöppet se szent; hanem azért, mert otromba és nyers még azonkívül hogy nagyon gyarló.

Az új nemzedék eszmében, felfogásban, érzésben, vágyakozásban, igaz hivatásban magasra emelkedik felettök.

Itt van mindjárt elsőnek — *Baditz Ottó*. Sajátos jelenség. A gentry tagja, mely ősi szokás szerint végzi a jogot, szántja az ősi telket; inkább a becsületért, mint a fizetésért szolgálja a megyét, előbb jegyző, később szolgabíró, végre képviselő sőt még egyéb is, ha az atyafiság vagy a jó Isten megsegíti — már mint tehetséggel vagy szerencsével. Vérére, származására, összeköttetésére büszke és kitetszik belőle minden alkalommal a született gavallér. Eleinte Baditz is a régi csapáson indult: járta a jogot, készült vissza a családi fészekbe, melynek árnyéka még messzibbre ér az ismeretes hét szilváféánál. De a művész geniusa meg-megszólt: biztatgatta és bátorította hivatása felé. S ő föllelkessedett, meg lenyugodott. Erős, vállas ember, valóságos levante, arcza és szeme tükrében férfi, biztos akarattal, mégis merő aggódóskodás, merő kétkedés. Az élet megítélésében józanabb, a megbírlásában szigorúbb, mint az álmodozó és levegő járó

művész; épen azért nehezen tudta elhatározni: hogy *úr* legyen vagy *bohème*? Hej, mert nehéz azt elfeledni, hogy az ember — nemes ember. Az ingadozó és forrongó akaratot végre is a magyar irodalomtörténet érdemes kutatója, ki oly fiatalon halt el, *Eötvös Lajos* baráti befolyásával és rábeszélésével hozta megnyugvásra. Baditz elszánta magát és szakított az ősi hagyománynyal: festő lett, a minek jó szelleme eljegyezte és fölavatta. Túl levén a vivódó küzködésen, Münchenben vasszorgalommal tanult. Mert megkülönböztető és jellemző egyéni tulajdonsága, hogy nyugtalan láz és szüntelen habozás az egész ember, míg valamely gondolata tettig érik, de ha egyszer megért, végleges elhatározással és következetes türelemmel hajtja végre. Míg tervel, az eszmével és szerkezettel tisztába jó, csupa lelkiismereteskedés, csupa tépelődés; de megállapodva maga a biztosság és céljatudatosság, szorgalommal párosulva. Magán életében is ez az óvatosság, ez a szívósság és határozottság jellemzi. Mintha két ember egyesülne benne: egy fiatal, a maga révedező bizonytalanságával, s egy öreg, a maga komoly számításával. Ritkán melegszik, ritkán rohan ki, de akkor alaposan cselekszi. Mindez megmagyarázza, hogy ez izmos tehetség a tavalyi egyetemes műkiállításig nagyobbára apró képeket festett, mintha sem kedve, sem ereje nem lett volna nagyobbra vállalkozni. Pedig ereje megvolt, a kedvet meg az egyetemes műkiállítás megadta, melyen Baditz nagyobb alkotással jelent meg: *Az éltételttel*. Az alsó nép nyomorának eleven drámai részlete az; sajnos, fájó részlete; melyet a művész emberbaráti szívvel érzett át. Oly osztatlan elismerést,

oly kétségtelen sikert aratott, hogy növekedő bizalommal és becsvágygyal fogott új nagy képe: *A falu rossza* megfestésébe, mely alig készült el, a müncheni Kunstverein tárlatán sok nézőre talált, két táborra osztva a közönséget. Az egyik hangosan elismerte a művész jellemző erejét, a kép sikerét; a másik (a müncheni népben elég sok lévén a jámbor szineskedő) rosszalta a tárgyat, melyre szerintem nem volt érdemes annyi gondot és fáradságot fordítani. A kép egy részeg kádármestert mutat be, a mint épen tenyeres talpas Xantippéje a falusi zsidó korcsmából haza kíséri, egy csomó báméskodó kofa és inas-gyerek szemeláttára. A mester uram bizony hatalmasan berúgott, talán a fölött való nagy bánatában, hogy beütött a phyloxera s nem lesz már kelete a hordónak.

A kép Münchenben, Bécsben, Budapesten megalapította Baditz hírnevét, egész egyéniségében bemutatva erejét.

A művész ereje: az élet drámai mozzanatainak mély felfogása, hatásos megérzőkítése, szerkesztés és színezés biztos kezelése.

A második — *Greguss Imre*. Talentum és temperamentum; de az még imbolyog, ez egyre csapong. Teli gondolattal, teli nagy tervvel. Mindig készül és sohasem készül el. A Kunstverein idei nyári kiállításán két képet mutatott be. Az egyik — *Betyárok az erdőszélen*, nálunk is eléggé ismeretes, látható volt a budapesti múcsarnokban, metszetét közölte a lipcsei *Illustrirte Zeitung*. A másik a fiatal művész legújabb képe *Az utolsó korty*. Kegyetlen zivataros, hideg időben két honvédhuszár, még a régi jó világból, áll

az őrhelyen, s melengeti magát a kulacs utolsó kortyával. Fájdalom, már az utolsó korty, pedig még elkelne egy kicsi, mert csakugyan ítélet-idő van, a zúz-mara egészen bajuszukra fagyott, még a lovak czimpáját is vastagon becsapzotta. Sikerült, hangulatos kép, melynek élvezetében még az sem zavar meg, hogy a művész az egyik huszár alá azt a lovat adta, a melyről a régi példabeszéd szól: hogy búsuljon a ló, elég nagy a feje. Greguss Imre különben e képeket csak pihenésül festette, talán azért is siette el. Hónapok óta egy nagy történeti genreen dolgozik, mely 1848-beli *Honvéd-tábort* ábrázol. Már színvázlata, mely különben kész képnek is beillik, a magyar műcsarnok tárlatán kellemes feltűnést keltett. S méltán, mert alakjainak és csoportozatainak leleményes gazdagsága, élénk mozgalmassága, hangulatának és előadásának külsőisége a művész pezsgő erére és képzeletének frissességére vall. De milyen lesz a nagy kép? Ma még meg nem ítéltetjük. Mert a művész még egyre forrong. A hatalmas vásznon, mely ölnyi magas és két ölnyi széles, az alakok egyre teremnek, meg eltűnnek, mindég új szerkezettel, vagy új változattal, színvázlatától eltérőleg. Mi ez? Az erő duzzadása vagy kiforratlansága? Mert mind a kettő lehet. Szeretjük hinni, hogy az első; mert a mi sokáig forrong, sikeretlenség és kedvetlenség esetén könnyen kiforratlan marad, a mi sokáig fárad, cél és vég hiában, könnyen belefárad. Greguss agyában eszme eszmét, terv tervet kerget egymást keresztezve, és nem egyszer nincs türelme a rajzra és színezésre, a legtöbbször a *teljes* befejezésre. Ha a romanticismus korában élnénk, a mikor a gondolat és

nem a festés uralkodott, sokkal gyorsabb diadalokat aratna. Azonban ha kéneső vére meg fog nyugodni, buja képzelete meg fog tisztulni: előbb-utóbb csattanós sikere lesz. Csak türelemmel és kitartással: Előre!

Greguss képe ma félig kész Felfogásában hű tükre az a szent harcznak, melyben a nemzet valamennyi osztályának szívverése együtt lüktetett. Itt is együtt van minden osztály: katonák, nemzetőrök, nemesek és szegény népbeliek; aztán markotányosnék, ölelgető nyalka legények, kártyavető vén cigányasszony. S e változatos elemet összhangzólag olvasztja egy képpé a művész, jeléül és zálogául erejének. A tábor épen a csata előestéjén áll, s a holnapi nagy nap eseménye az emberek különböző lelki hangulata szerint különböző kifejezésében tükröződik ki az arcokon; élénken hirdetve, hogy Greguss mélyen gondolkodni és melegen érezni is tud. Ha úgy fejezheti be, a mint reménykedik: teljes elismerést nyerend!

Baditz és Greguss mellett a harmadik — *Herzl Kornél*, már csak azért is, mert szerető triast képeznek. A legifjabb, de máris elismert tehetség. Merő kedélyesség és előkelőség, kinek szemében és ajkán örök mosoly játszik: a fiatalság és szeretetreméltóság derűje az. A küzdést és gondot nem ismeri. Ama ritka szerencsések sorába tartozik, kiket nemcsak a Genius csókolt homlokon, de a sors is kegyelmesen megáldott. Egyik nemes ízléssel és nagy műveltséggel bíró fővárosi bankár gyermeke, — de a fiatal bohémek között teljesen otthonos. Született művész és született

nábob egyszerre. Erszényénél csak a szíve gazdagabb. Rajzol, fest, mulat, udvarol, mindenre ráér, ugyanazzal a könnyűséggel és hevülékenységgel. Törekvése igaz és komoly: de nem sietteti a sikert. Semmi sem mutatja jobban, hogy mennyire becsüli művészetét, mint az, hogy milyen lelkiismeretesen és szorgalmasan tanul.

Tanára Liezenmayer, a rajz és szerkezet, az alkotás és kivitel csodált mestere, kihez a tisztelet és szeretet rajongásával fűződik. Követi — akár Stuttgartba is. Még néhány apró genre és tájkép, melyet festett; de máris feltűnik elevensége, ötletessége, kedélyének derűje és humora. Valószínű azonban, hogy a tájképet szemének és kezének teljesebb begyakorlása és kiképzése végett kísértette meg: a magyar népies genre az ő kedvencz műfaja. Kiváló hajlama van a népdal-motívumok iránt és pedig legörömebb a legényes és gavaléros mozzanatokot kapja meg, hol nem egyszer a megrázó és furcsa csap össze, az érzések és szenvedélyek ellenzetes kifejezésével, a lelkiállapotok, arczjátékok összeütköző kinyomatával. Kivánsága és becsvágya, hogy a művész-világ előbb ismerje el, mint a nagy közönség!

S még kívülök a fiatal művészek egész sora álmodozik és sűrög-forog itt. Nappal az akadémián, vagy már a maga műtermében, estende a *Probst* bácsi kávéházában.

Vidor, beszédes arczok, harsány, csengő hangok, kikkel ölelkezve jár a *Remény*. Jól esik hallgatnunk, köztük megülnünk; mintha csak otthon lennénk, olyan magyar itt az élet!

Mellettünk bálványuk és mesterök, *Benczúr Gyula*, ki minden este némán és elmélyedve sakkozik testvér-öccsével, Benczúr Bélával, e jeles műépítésszel. Mi is némán és komolyan nézzük. Csak néha szól egyet-egyet: de a mosolytól képe meg-megvillan, szép szőke bajsza meg-megrándul, ha valami ügyes húzást csinált!

BENCZÚR GYULA.

VAN a régiek mondásában sok igazság, hogy a költő születik. Születik fogékonysággal oly érzések és oly eszmék iránt, a melyeket más élvezni és érteni igen, de kifejezni és hirdetni ihlettel nem bír, csak az, a kit a múzsa magának eljegyzett. Törekvés és kitartás sokat elérhet, de az egészet soha. Szorgalmas ember, hosszas gyakorlattal, a költői nyelv és alakok kezelésében nagy ügyességre, sőt bizonyos mértékben mesteriességre viheti, de művéből mégis mindig hiányzik *valami*, a mi szóval szinte megnevezhetetlen. Olyan az, mint a csinált virág. Megvan ugyanaz a színe, a mi az élőnek, némiképen ugyanaz az illata is, mert úgy, a hogy belecsepegtetik; de mégsem él, mégse tetszik, mégse bűvöl el. Így a festészetben is, a rajznak és festésnek alapos ismerete megadja a képességet, hogy valaki jó, legalább tűrhető jó képet *csináljon*, de nem lehelheti bele azt az ihletet, a mi megeleveníti, a mi nélkül a kép nem művészi alkotás.

Benczúr Gyula oly művész, a ki annak született, a kinek hajlamai a festészet iránt már zsenge gyermekkorában fölébrednek és nyilatkoznak, a ki öt éves korában már «megrendelésre» dolgozik; a ki még alig

gyarapszik «testben és bölcsesség»-ben s már a festői pályáról ábrándozik; a ki 16 éves korában oly szabatosan rajzol, hogy a müncheni művészi akadémia vizsgáján 15 ifjú közül csak az egy, nála sokkal idősebb Defreggerrel állja meg a helyét és pedig fényes sikerrel; a ki mint húszéves fiatal ember odaáll a nagynevű Piloty mellé és segít neki München egyik legmonumentálisabb épületének, a Maximilianaumnak frescójánál; a ki alig éri el a 30 évet, már idegen létére Németország legnevezetesebb művészi akadémijának, a müncheninek tanára s egyszersmind München legjelesebb coloristája.

Igen, Benczúr Gyula művészi tehetség minden ízében és művész a szó igazi értelmében, a kit jól esik a magunkénak, magyarnak vallani.

Benczúr Gyula született 1844. január 28-dikán Nyiregyházán, hol édesatyja, Vilmos, és édesanyja, Laszgallner Paulina, laktak, honnan azonban nem sokára, még a forradalom előtt, átköltöztek Kassára, minthogy édesanyja kassai származású volt. A kis Gyula itt nevelkedett. Hivatásának hajlamai, mint említettük, igen korán nyilvánultak, lerajzolva keresztelést, lakodalmat, temetést s a mi csak figyelmes szemébe ötlött. A forradalomnak mint öt éves gyerek, már élénk szemlélője volt, a katonákat megnézte, rajzolta, gyalogost és lovast rakásra; kezdte a lovat, ha kellett, füleitől, ha kellett, körmétől: a hogy épen környezetének tetszett s a magyar huszárral ugyancsak ölette az orosz. Épen ilyen képen kapta rajta a muszka tiszt, a ki hozzájuk jutott szállásra. Felszólította az apró művészt, hogy csináljon neki még egy olyat, a mit az

minden vonakodás nélkül csakhamar meg is hevenyészett s fölvelt érte muszka pénzben két valóságos rubelt. Családja eleinte gyönyörködött a fiú mulatságában s elrakta ez első vázlatokat, melyek most is megvannak s a mai művészre való tekintettel elég érdekes apróságok; de később a szenvedélyt mérsékelni igyekezett. Félve tőle, hogy a Gyula gyerek még utoljára a bizonytalan művészi pályára tévedhet s valami kocza-pictor lesz, félretette előle az írót és papirost, kiküldötte játszani a kertbe és utczára a többi gyerekekhez. A kis pictor itt is magába vonult, épített és rajzolt, falevelekből rakta ki a képeket.

A fiú 1848-ban az evangélikus elemi iskolába került, innen a katolikus gymnasiumba, folytonosan haladva egyéb tárgyai mellett a rajzban is. Azután átment a reáliskolába, hogy atyja kívánságára a kitünő rajzoló kitünő mérnök lehessen. De hajlama mindég-mindég csak a festészethez húzta. S elkezdett most már komolyan tanulni, előbb Klimkovics Béla kassai festész oldala mellett, utóbb Klimkovics Ferencz, most budapesti rajztanár, vezetése alatt, a ki ép ez idő szerint érkezett haza Párisból, a hol pár csinos képet (Ádám és Éva, A pólai remete, Salamon és László kibékülése) készített, melyek a fiút egészen föllelkesítették. A két Klimkovics szerető figyelemmel és gondallal képezte a tehetséges tanítványt, mire ez most is meleg elismeréssel emlékszik.

Igy telt el az iskolázás ideje; 1860-ban bevégezte a reáliskolát. Következett tehát a pályaválasztás fontos kérdése. Apja még mindég ellenezte, hogy festő legyen s a fiúnak csak nagybátyja, Benczúr József

segítségével sikerült őt arra bírnia, hogy legalább menjenek el Kalchbrenner Károly szepes-olaszi lutheránus lelkészhez, ki maga is ügyes rajzoló volt, s kérjenek tanácsot, hogy lehet-e belőle valami? Kalchbrenner látva a fiú dolgozatait, oda nyilatkozott, hogy pár év múlva mint ügyes tájképfestő mindenütt megkeresheti kenyerét. Végre engedett az öreg úr s Gyulát 1861-ben Münchenbe vitte, az ottani művész-akadémiába. Itt még egyszer megkísérlette ábrándjaitól eltéríteni. Ugyanis Schwoiser udvari festőt, a kihez ajánló-levelet vittek, titokban fölkerlte, hogy beszélje le. És Schwoiser, noha első alkalommal kedvezőleg szólott a ifjú munkáiról, mikor az öreg Benczúr hozzá bucsúzni elment s Gyulát is magával vitte, mindenféle sötét színekben festette ki előtte a művészi pályát, szegénységgel és inséggel ijesztette: de a fiatal ember nem tárgtott s kijelentette, hogy éhezni fog, de mégis festő lesz.

Az apa belenyugvással és reménynyel hagyta el Gyulát, a ki a reménységet csakhamar fényesen igazolta is. Nemcsak a fölvételi vizsgálaton állott meg kitűnő eredménynyel, hanem tanárainak: Hiltenspergernek az antik-teremben és Anschütznek a festő-osztályban kedvence és öröme lett. E két év alatt annyira haladt, hogy Piloty megígérte, mihelyest helye lesz, fölveszi a maga iskolájába; addig is ajánlotta, hogy néhányadmagával béreljen magán-műtermet s folytassa tanulmányait. Benczúr Gyula azonképen cselekedett. Szinnyey Pál és Salamon Géza barátaival s pár más fiatal pályatársával magán műteremben dolgoztak. Flüggennek, Piloty tanítványának, vezetése alatt. Jóakaró barátsággal segítette Székely Bertalan is, ki a nála

fiatalabb pályatársat sokszor fölkereste, vázlatait bírálta és megigazította, s a festészet titkát magyarázgatta neki. Székely már ez időben jó névnek örvendett; ekkor készítette a *Mohácsi csatát*-t, *Kun László* vázlatát, a bajor nemzeti múzeum falképét; így az ifjabb Benczúrnak az ő figyelme és barátsága annál jobban esett.

Benczúrnak ez időből, 1864-ből, két képe származik; mindakettő önálló munka már. Az egyik *Fidler* Károly, kassai takarékpénztári igazgató arczképe, melyet a takarékpénztár megrendelésére készített; a másik *A balatoni halás*, genre, melyet az országos magyar képzőművészeti társulat albumlapjaiba fölvelt s 1866-ban kiadott. E két kép mind a müncheni Kunstvereinban, mind itthon figyelmet keltett; megszerezte a művésznak Budapesten az állami ösztöndíjat, Münchenben pedig a Piloty-iskolába való fölvételt, mely épen ez időben állott teljes virágzásban.

Ekkor egyesültek itt: Hans Makart, Gabriel Max, Lossow, Grützner s a Párisból visszaköltözött Defregger s a magyarok közül Wágner Sándor, ki itt készítette Dugovics Titusz-át s Liezenmayer Sándor, a ki ez időben festette *A két királyné*-t s valamivel később léptek be: Kurzbauer és Gysis, a kik azóta egytől-egyig előkelő nevet szereztek a festészet történetében. Benczúr Gyula körülbelül öt évig dolgozott a gondos Piloty éber szeme alatt (1865—1869), festetgetve studiumokat, készítve compositió-vázlatokat eleinte, később önálló kisebb képeket, mint a *Fösvény*, a *Savoyard fiú*, azonkívül arczképeket, szóval a mire csak megrendelése akadt s pénzt hozott:

de nem vetette magát jobban, mint a mennyire az élet követelte, a kenyérkeresés munkáira; művészetének magasabb célja mindig szemei előtt lebegett. Tehetsége többre vágyott, semhogy kenyérért fessen, alkotni akart az eszméért. A mi a technicát illeti, annak már ekkor, sőt a Piloty-iskolába lépésekor annyira beavatottja volt, hogy a szigorú mester, alig félév után, alkalmazta a Maxmilianaum frescójánál. Hogy a compositio tekintetében is mennyire előrehatolt, bizonyága lehet 1867-ből *Hunyady László búcsuja barátaitól*, mely kép nemzeti múzeumunk tulajdonában van, és még inkább 1869-ből *Rákóczy Ferencz elfogatása a nagysárosi kastélyban*, mely a müncheni 1869-ki műkiállításon általános figyelemben részesült, közönség és festők részéről egyaránt; s az első kép volt, a melynek vevője akadt Károly, román fejedelem személyében, melyet azonnal másolatban is megrendeltek, a mi New-Yorkba került.

Most a fiatal Benczúr kilépett az iskolából, műtermet nyitott s ezután mint önálló művész minden újabb képével új feltűnést keltett s új diadalt aratott.

Alig győzött még *Vajk keresztelése* vázlatával a pályázaton, melyet b. Eötvös József közoktatásügyi miniszter 1870-ben történeti képekre hirdetett, hol Székely Bertalan, Lotz Károly és Madarász Viktor voltak versenytársai: máris új siker emelte föl nevét 1871-ben *XVI. Lajos és családja a versaillesi vár megrohanásakor* című új művéért, melyben a kifejezés, jellemzés ereje versenyzett a kivitel tökélyével, melynek eredetije is, másolata is azonnal elkelt. Az eredeti Lon-

donba került, hol egy magánkiállításon aranyéremmel tüntették ki.

Fontos kép volt, nemcsak a művész hírnevére, hanem életére is. Egyszerre gondtalan anyagi helyzetbe hozta s a családias szívű festőt család alapítására bírta. Ez időben érkezett Münchenbe barátjának, Max Gábornak édesanyja és leány-testvére, kihez Benczúr csakhamar gyöngéd vonzódást érzett s nemsokára megkérte kezét. A boldogító válasz után Kassán lakó szüleikhez vitte menyasszonyát s ott tartotta meg vele menyegzőjét 1873-ban. Boldogságát mindjárt két napra keserű bánat zavarta meg: a művész egy napon vesztette el Etelka testvérét, a ki régóta betegeskedett, s édesatyját, a ki egészen váratlanul lett a dühöngő kolera áldozata. A fiatal pár levert szívvel azonnal útra kelt Münchennek, de minthogy a járvány itt is pusztított, tovább vándorolt Ambachba, a hol azóta rendesen nyaralni szokott. A sebhedett kedély az új élet boldogságában s a természet szépségében megnyugvást és enyhülést találva, nemsokára visszanyerte munkaösztönét is. S elkészült az *Erdő szélén* című képe, mely szép ifjú nőt ábrázolta, a mint a fűben olvas, s melyet pár esztendő múlva kiegészített a *Koszorút a mamának* című kép, a gyarapodó család örömeiből merítve tárgyát; a két kép valóban annyira összetartozott, hogy ennek vevője annak másolatára is megrendelést adott.

1874-ben került a nyilvánosság elé a híres *Du Barry*, mely Bécsben és Budapesten is nagy feltűnést keltett. De akadt bizony olyan is, a ki megdöbben, hogy ez igaz tehetség a szemkápráztató, érzékcsiklandó sikamlóságra tévedett; félve, ha valjon nem siklik-e le a mű-

vészet magas céljától. Benczúr Gyula megmutatta, hogy *nem*. Művészi szeszélynek kifolyása volt, mint az *Alamizna* is, mely 1875-ből való s egészen a régi német iskola modorában készült.

Benczúr Gyula nem siklott el, hanem emelkedett, a minek bizonyossága épen Vajk vagy *Szent István megkeresztelése*, melyet a művész 1875-ben fejezett be, melynek architektonikus compositiója, s a jelenet megérzékítésének nemes, ünnepies méltósága, a nagy olasz mesterek tanulmányozásának ihletére vall. A kitűnő kép, mely eddigelé a művész legjobb alkotása, nemzeti muzeumunknak nagybecsű kincse.

Természetes, hogy ily rövid idő alatt ily sikerrel megfutott pálya széles körben közbecsülést és méltánylást szerzett számára. A kiadók és sokszorosítók versengve keresték föl képeinek közölhetéseért s illusztrációkra kérték föl; így vett részt a *Petőfi*-díszkiadásban, a *Scherr*-féle „Zwei Jahrtausende“ stb. vállalatban, s a Hallberger-féle *Schiller*-kiadásban, a hova a Glockét, az Orleánsi szüzet és Stuart Máriát illusztrálta. Maga II. Lajos bajor király is figyelmessé lett a fiatal magyar művészre s 1876-ban kinevezte a müncheni akadémia tanárának, hol három évig az antik teremben oktatott, azóta pedig a természeti osztályában működik; sőt a király megbízásokkal látta el, előbb csak szórványosan, évek óta meg állandólag, úgy hogy Benczúr jóideig szinte kizárólag a király számára festett; a chiemseei új palotába készített főleg képeket.

Benczúr Gyula a Piloty-féle iskolának szerencsés képviselője. Szerencsés, mondjuk, mert egyesíti magában ez irány minden jó tulajdonságát s megőrizte

magát józan érzékkel fogyatozásaiktól. Ennek az iskolának nagy érdeme van a modern művészetben; a már túlságba csapott idealismust étellel teli realismussal s a ványadt színtelenséget csábító colorismussal cserélte föl. Maga a mester kitűnő példákat teremtett *Seni Wallenstein holtteste előtt* és *Tusnelda* című képeiben, hogy csak a legnevezetesebbet említsük. Mint tanár pedig szinte páratlan volt; a miből megmagyarázható aztán, hogy sok fiatal művész az iskolájában nagy reményeket ébresztett, melyeket a maga erejére hagyva nem valósított meg. De a Piloty iskolájának megvolt egy nagy fogyatozása is: az, hogy a régi mestereket nem igen tanulmányozták, sőt nem is igen becsülték. A fiatal művészek eljártak a nemzeti museumba a régiségeket (bútorokat, szöveteket s egyéb draperiákat) tanulmányozni; de a képtárban a régi mesterek szerkesztési, csoportosítási titkaiba behatolni nem törekedtek. Azért ez irányból igen sok kép származik, melynek compositiója érdekes, de rossz, színezése gazdag, de nem összhangzó, melyben nincs meg sem a színnek, sem a kifejezésnek közvetlensége. Olyan az, mint a rossz színész hamis páthosza.

Benczúr Gyula belátta, hogy a régi mesterek tanulmányozása nagyon is szükséges. Még mint Piloty tanítványa följárogatott a Pinakóthekába; *Rubens*t és *Rembrandt*ot tanulmányozta, a kiknek compositiója leginkább megragadta. Sőt ez időben lemásolta Carriére megrendelésére a Rubens virághordó gyermekeit is. A párisi közkiállítás alkalmával elment többedmagával a francia fővárosba, a francia művészek termékeivel megismerkedni, hol Delaroche elbűvölte, de

irányától el nem térítette; még előbb pedig Sáska Mihály, Szinnyey Pál és Salamon Géza barátaival bejárta Strassburgot, Stuttgartot, Heidelberget és Zürichet. De mint önálló művész feküdt voltaképen a régiiek tanulmányozásának. 1875-ben újra meglátogatta Párist, most már Lajos bajor király megbízásából, s nemkülönben az építészeti tekintetben nevezetes Fontainebleaut, hogy a király megrendeléseire vázlatokat, tanulmányokat készítsen. 1876-ban meg Felső-Olaszországot kereste föl. Ez alkalommal Veronában néhány napot töltött, Velenczében pedig pár hetet Pilóty, Kaulbach H. és Passini társaságában. Ez útja a velencei iskolát s általában az olaszokat megkedveltette vele. A templomokban, különösen a Szent-Márk templomában sok vázlatot készített s tanulmányt tett. A velencei nagy coloristák: Titián, Paolo Veronese, Tintoretto és Tiepolo annyira meghódították a művészt, hogy ez út emelkedő pontnak ígérkezik pályájában. Alig várta, hogy a chiemseei palotába kerülő képeket bevégezze és hosszabb időre Olaszországba mehessen; alig várta, hogy ő, a ki a londoni, párisi, székesfehérvári és budapesti kiállításon kitüntetésben részesült, s a kit a magyar király művészi érdemeiért a Ferencz-József-rend lovagkeresztjével tüntetett ki, mint maga nem mindennapi szerénységgel mondja: *újra elkezdhessen tanulni.*

Tehetségeinek és diadalmainak irigyei azt vetik utána: hogy ráfér. Miben? A *test* ábrázolásában. Mert szerintünk Benczúr művészi ereje a *draperia* kápráztató és vakító megfestésében áll. Minden képében elnyomja a díszlet a lényegét, a mellékes a jellemzetest; félve tartózkodik pedig a meztelen testtől, mely a mily egy-

szerű, ép oly fölötté nehéz. No hiszen megfelelt nekik a mester csattanósan — *Bacchansnőjével*.

Az alak a régi római regék bűvös és szeszélyes világából való. A tikkasztó déli ég alj édes levegője, mely a képzeletet ingerli s az érzéket csiklandja, szülte a maga melegségével és bujaságával; eszméje és hagyománya úgy öröklődött reánk. A Benczúr Bacchansnője e felfogás szerint készült s meglepő hüen. Ott áll a tér közepén meztelensége egész megejtő pompájában, inkább *érzéki*, mint *szellemi* kifejezéssel: szemeiben mámor, tagjaiban lüktető tűz. Feje fölött a ragyogó ég és dús lomb, jobb kezében serleg, balja gazdag szőlőágon nyugszik. Lábainál tigris, a mint kölykeit szoptatja, a háttérben két faun, a mint gyönyörködve vigyorog. Rege és valóság, ember és állat, mind beleolvad a déli természet keretébe: mindenen érzéki hév és erő.

WÁGNER SÁNDOR.

A GENIUS áldó ihlete az egyes emberöltőben ép oly csodásan és rejtélyesen nyilatkozik, mint a nagy természet a maga virágainak és gyümölcsseinek megadásában. Van esztendő, mikor a virágot pazar bőséggel fakasztja, de gyümölcsben és egyéb terményben nagyon is fukar; van esztendő, mikor különösen erre vagy arra a fajra kedvez az idő. Van emberöltő, a mely feltűnő gazdag számmal a költői eszmék és érzések iránt bír eleven, teremő fogékonysággal s a nemzeti költészetet magasra emeli, egyetemes virágzásra lendíti, mint az a nemzedék, melynek tagjai Vörösmarty, Petőfi, Arany és Tompa voltak; s van nemzedék, mely megint a bölcséleti és komolyabb tudományok művelésére hajlik, mint a francia encyclopedisták s mint a mai kor jelesebb író-erői kevés kivétellel mindenütt. S van emberöltő, mely kiválólág, szinte kizárólag a politikai pályára tódul, mint Franciaországban a nagy forradalom idején, mint nálunk 1848-ban, mikor részint a nemzeti érdek, részint a politikai láz minden egyéb térről elvonja a szellemeket; van nemzedék viszont, melyben a politikától majdnem vala-

mennyi igaz tehetség elfordul, kiválóan a művészetekért rajong, minden ágát előntia remek alkotások egész seregével, mint a hogy egymásután pár emberöltő a szerencsés Olaszországban megalkotta a renaissance korszakát.

Sajnos, nekünk a szerencse régebben kevés művészt adott. Legalább 1848 előtt alig működött valaki, a ki ezt a nevet igazán megérdemelte volna. Úgy látszott, hogy a nemzetben teljesen hiányzik az érzék lelkesedni szóval és áldozattal a képzőművészetekért, és hiányzik a hivatás valami jobbat teremteni e téren.

Ma már, hála Istennek, ez a látszat fényes czáfolatot nyer, legalább a mi az alkotást illeti; az érdeklődés tekintetében is mozgunk ugyan, de nem annyira, a mennyire akár a nemzet értelmiségének ereje, akár művészeinek örvendetes száma megköveteli.

Örvendetes művészeink szép száma; annyival inkább, mivel nagyobbára oly kitünőségek, a kikre nemcsak a nemzet becéző jóakarata fogja rá, hogy művészek, de az egész műszerető világ elismeréssel említi nevöket.

Zichy és Munkácsy Párisban; Benczúr, Böhm, Liezenmayer és Wágner Münchenben; Lotz, Telepi, Székely és annyi más itthon; Tilgner Bécsben, hogy az elhalt Izsó Miklóst és Huszár Adolfot ne is említsük, a fiatalabbakat pedig egészen elhallgassuk, — oly művészi erő, a kiket bármely nemzet szívesen vallana a magáénak.

Ugy tetszik nekünk, mintha a Genius ki akarta volna pótolni eddigi mulasztásait irántunk s különös szeretettel fordult volna választottaiért épen hozzánk.

Míg erős politikai és parlamenti életünk 1848 óta alig mutathat föl néhány új államférfit, míg költői irodalmunkban alig jelentkezett tüneményesebb tehetség: addig művészeinknek egész hosszú sora támadott s vívta ki a közelismerést. És jelenleg is nem egy külföldi akadémián számos a magyar növendék, s kitűnnek társaik között. S úgy tetszik nekünk, hogy a micsoda szerencsés és gazdag kora volt a magyar költészetnek a függetlenségi harczot megelőző évtized, ép oly gazdag és áldott időszaka a *magyar művészeknek* a mai kor. Magyar művészeknek, de sajnos, nem a magyar művészetnek; mert művészeink a nagy világban szanaszét élnek, művészeti középpontot és *nemzeti művészetet*, a mi különben ma már nem is könnyű, nem teremhetnek. Működnek és hatnak, a hol laknak, s becsületet szereznek a magyar névnek mindenütt.

Azok között, a kiknek nevéhez a legtöbb elismerés és legtöbb diadal fűződik, foglal helyet *Wagner Sándor* is, a müncheni képzőművészeti akadémián a történeti festészet tanára.

Született 1838-ban, az ország fővárosában, hol atyja a tárnoki szék titkára volt. A kis Sándor nem sokáig örvendhetett szeretetének, mert igen ifjan, még négy éves korában elvesztette; így egész neveltetésének gondja édes anyjára maradt, a ki Raitz-leány volt, s a ki a nehéz föladatot női gyöngédséggel, de teljes tudatossággal oldotta meg. A kis fiúval az elemi iskolákat elvégeztetvén, az ágostai evangélikusok budapesti gymnasiumába adta, noha más hitet vallott; mert e középiskolának már akkor is jó hírneve volt az idegen felekezetek között. Wagner édes anyjának pedig

mindenek fölött a jó intézet lebegett szemei előtt. A kis Sándor ügyes, eleven gyerek volt, tanárainak és barátainak kedvencze; az utóbbiak közül még most is élénken emlékszik Fröhlich Gusztávra, Curtius derék fordítójára és Győry Vilmosra, e sokoldalú jeles íróra. Velök végzett szorgalommal és eredménynyel hat osztályt; aztán elváltak útjaik. Azok folytatták gymnasiumi tanulmányaikat: — ő pedig a festői pályáról álmódozott.

Régen föltette ugyan magában, hogy festő lesz, de családja ellenkezése miatt nem tekinthette bizonyosnak. Még csak az volt bizonyos, hogy ő legtöbb hajlamot a művészet iránt érzett. E hajlama már gyöngye gyermekkorában nyilatkozott, a mi újra bizonyítja Carlyle híres mondását, hogy „a gyermek a férfi apja“. A kis Sándor már mint gyermek ösztönszerű rajzaiban a maga különös szakjába nyult, a mennyiben legnagyobb előszeretettel rajzolt *lovat* és *csikóst*, a mi a mai híres mesternek is legkedvesebb tárgyai közé tartozik s épen a legnagyobb sikerrel festi. Már akkor, a mikor afféle apró pictor volt, komolyan a festői pályára gondolt, s mikor a gymnasiumból kikerült, annál erősebben ébredt fel ez a vágya. Édes anyja és rokonai nem elleneztek tovább, beleegyeztek pályaválasztásába. Wágner tehát 1854-ben, 16 éves korában Bécsbe ment, hol a művész-akadémia növendéke lett; az előtanulmányokat még Pesten megszerezte Weber Henriktől, kinek történeti képe, *Mátyás király bevonulása Budára*, eléggé ismeretes.

A bécsi képzőművészeti akadémia ez idő szerint meglehetősen pártolásnak örvendett, noha tanárai nagyon

is közepes tehetségek voltak. Magyar ifjaink leginkább Bécsbe gyűltek, mert hozzánk legközelebb esett. Innen mentek aztán távolabb. Wágner másfél esztendeig tanult Blaas, Geiger és Meyer alatt s még félévig dolgozott az akadémián kívül; azután Münchenbe tért, melynek művészi akadémiájára Cornelius és utódja, Kaulbach neve ragyogó fényt vetett. A fiatal művésznek kedvezett a szerencse, a mennyiben sikerült mihamarabb Piloty iskolájába bejutnia, mely ekkor emelkedett mind nagyobb, majd teljes virágzásra. S itt dolgozott Wágner, Piloty oldala mellett, egészen 1864-ig; de mindjárt kezdetben oly buzgó törekvéssel látott művészete titkainak megismeréséhez s oly eredménnyel tehetségének kifejtéséhez, hogy már 1859-ben, 21 éves korában fölépelt és nevet vívott ki első önálló képével. Ez *Dugovics Titusz*, a nándorfejevári toronyőr, ki a törököt, midőn a félholdat ki akarja tűzni, megragadja, hogy lesujtsa s mivel vele nem bír, magával rántja a mélységbe. A képnek nemes páthosza, de kivált bevégzett technicája megalapította a fiatal művész hírét, s rávonta a figyelmet nemcsak itthon, hol a képet a nemzeti múzeum számára megszerezték s a régi műegylet metsetben album-lapul is kiadta; de még inkább Münchenben, hol nem sokára a National-Museum két nagy frescójának elkészítésére nyert megbízást. S Wágner a nehéz fresco-festésben oly könnyűséget, oly eleveniséget és színgazdagságot tanúsított, hogy Kaulbach, a ki a maga gyakorlatai után nagyon is méltányolni tudta ezt a sikert, a legnagyobb dicsérettel halmozta el, majd kieszközölte, hogy művészünket 1866-ban a müncheni képzőművészeti akadémiához helyettes tanárnak

nevezték ki a technical osztályba, 1869-ben pedig rendelkeznek. Mint ilyen két évvel ez előtt, 1878-ban, az egyik úgynevezett „Componir-Schule“-ba ment át, hol már önállóan is dolgozó tanítványai composiciókat csinálnak, leginkább a történeti festészet körében.

Wágner a múzeumi frescókön három esztendőn át (1861—1864-ig) dolgozott s mint kitűnő frescofestő hagyta el a termet. A következő évben festette a budapesti vigadóban a *Mátyás diadala a cseh Holubáron* című képet, hasonlóképen à la fresco; majd Stieglitz, szentpétervári bankár étterme számára készített egy németalföldi vadász-jelenetet, szintén frescomodorban. A művész általában igen termékeny, képeinek száma hosszú sor. Szenvedélye lévén az utazás, melyet mindig tanulmányozással, vázlatok készítésével köt össze, néhány évvel ez előtt bejárta a magyar Alföldet, különösen Debreczen és a Hortobágy vidékét; beutazta többször Olaszországot; meglátogatta Párist s 1877-ben pár hónapot időzött Spanyolországban. A magyar, az olasz s a spanyol utat azóta több híres képben örökítette meg. A magyar útnak termékei: *A debreczeni csikósok versenye*, mely a mester egyik legelevenebb és leghatásosabb képe; egy csomó kisebb genre, minő: *Nádudvari istállók*, *Debreczeni ménés*, *Csikós lóháton*, *Három Grácia* (három szép delelő ló) stb. Az olasz útnak gyümölcsei: a *Római bikaviadal* és a *Római cirkus*. A spanyol út ihletéséből született a *Spanyol postakocsi* s a *Piccador*.

A korábbi évekből valók pedig: *Zápolya Izabella*, *Szent István megkeresztelése*, oltárkép Hidján, Bezerédj özvegyénél; azután a *Nőrablás*, mely Ame-

rikába került s a *Huszarbravour*, mely Párisba jutott; hasonlókép *Erzsébet királyasszony arczképe*, mely a nemzeti múzeum tulajdona 1867-ből. A felséges asszony maga ült a művésznak Bécsben, 1866-ban.

S e dús termékenység még nem meríti ki Wágner munkásságát. Ő egyike a legkönnyedebb és legügyesebb illusztrátoroknak. *Petőfi* díszkiadásában nem egy képe található, s még többet készített egy berlini vállalat számára, leginkább római jeleneteket. S végre közelebb jelen meg tőle *Spanyolország* és a spanyol népelet illusztrálása, mely pompás nagy negyedréti alakban, mintegy 24—25 füzetre terjed s fényes dísművet képez.

Wágner eleven és csapongó képzeletének, a festőileg furcsa és szeszélyes, népies és jellemzetes alakok és jelenetek iránt való szeretetének, csillogó és könnyű leleményének valóságos Eldorádója volt Spanyolország. Csodás ország! Regék és mondák buja földje, hol minden tenyérnyi téren a hagyományok arany virágá ring. Mintha még most is a mórok és keresztyének lovagi kora és hősi küzdelme folyna: olyan regényes, olyan különös itt minden! Mosolygó ég, viruló táj: de a madarak, erdők és virágos völgyek kastélya ódon, még a közép századok idejéből való, s benne az élet olyan sajátos, olyan hagyományos!

Viselet, szokás, beszéd, mely a nagyzó és hetvenkedő hidalgók, a mezitlábos és rongyos eccellenzák között járatos, mind olyan érdekes! S magok a hidalgók és excellenzák! Oly méltóságosak, oly önérzetesekek, oly komolyak: pedig az üres látszat hajhászataiban és szenvelgésében inkább nevetségesek. Mintha

valami melancholia lengne rajtok — nem a borongó lélek mélabúja, hanem a régi herosi kornak meg-meglebbenő fátyla.

Nem is Spanyolország még ez, hanem *Hispania*, melyet a mi jámbor krónikásaink az Attila ispánjairól kereszteltek el. Hiszen a spanyol *Catalonia* és a *catalauni* csata oly kinálatos szóhüvelyezésnek tetszett, a minő csak a szójátékokon élődő papoknak kellett! S támadott monda, hogy a nagy hún király Cataloniában győzött, s a tartomány kormányzására ispánokat hagyott — s rólok ered a *Hispania* név.

Wagner műve egész szellemében és jellemében mutatja be ez országot. Nem tudjuk, hogy ismerte-e a krónikai elbeszélést; de azt látjuk, hogy lerajzolta a *cataloniai parasztot* a maga csapott kucsmájával, széles köpenyével, mely alól nyegle *hidalgással* balja úgy meredezik ki, mintha kard volna. Füstölgő szivara hetykén áll szájában. Minden vonás önérzete fontosságának kiemelésére válik.

Pompás alak, melylyel azonban egész sorozat vetekszik: a *Vishordó suhancs*, méla elandalodással, az *Újságáruló fiú* leányos kellemmel, a *Vizáros és Postás*, a magok czifra dolmányával, széles övével, festői czafrangjaival, a *Sevillai leány* és *Dajka*, az gazdag feltűzött fürteivel s legyezős kaczárságával. Bacchansnő és Grácia egy személyben. Ez hegyes reggeli főkötőjével, czifra rojtos és bojtos ruhájával, kivágott cipőjével, cseléd és dáma együtt, akár a *Szép Diego* Beatricillája.

S annyi más és más igazán mulattató és megkapó alkotás! A sok közül még csak egyet emelünk

ki, melynek czíme a — *Serenada*. Ez a lovagiasság, ez a hódolat a középkor elmaradott jelenete, mely még egyedül Hispániában lehetséges; s a mint előttünk mutatkozik, a megható és kacagtató összecsapzásában, eredetiségével és érdekességével meglep és megkap. Furcsa udvarlás a *magasba*. Alól a *nyögés*, megtestesülve abban az erőlködő alakban, a ki két kezét a térdeire támasztja, — s így tartja az *epedést*, az ábrándos szerelmest, ki egyik kezével a guitarret szorítja, másikkal a rózsát emelinti, hogy fölgebeszkedve oda nyujthassa az ablak rostélyai közül lenéző *megihletődésnek*, megihletődött kedvesének!

Ujabb nagy képei közül kitűnik *Mazeppa*, mely az utolsó nemzetközi bécsi kiállításon sok elismerést és magasztalást keltett. Byron költői beszélye sugallta. A tragikai végzetű, szerencsétlen kozákfőnök ábrázolása, közvetlenül a halál után való pillanatban. A dali fiatal férfi ott pihen gyönyörű paripája mellett, mely épen kilehelte páráját. A viharos ég sötét felhői közt már keringenek a hollók, hogy a kínálkozó lakomára lecsapjanak.

A mi csak a mesternek érdeme: az ember és ló tökéletes rajza, a biztos és széles ecset-kezelés ragyogása, mindez itt is egyesül, mint valamennyi képében!

Legyen megemlítve még, hogy Wágner nős és gyermekes, boldog családapa. 1863-ban házasodott először, nőül vevén Oldenburg, híres müncheni könyvkiadó idősb leányát, ki azonban 1869-ben elhalálozott, három kis gyermeket hagyva hátra; a művész 1874-ben másodszor házasodott, oltárhoz vezetve volt ipa ifjabb leá-

nyát, így szerevezve meg a kis árváknak a legszeretőbb mostoha anyát.

Wágner udvarias és szeretetreméltó, mint ember, kinek társalgása könnyű és élénk; mint művésznak is minden alkotásában föllelhető e vonás. Nagyon szereti az eleven, mozgalmas jeleneteket, s oly szerencsével viszi át őket vászonra, mint a mai korban kevesen; épen azért, a mely kiállításon megjelent, mindegyiket kitüntetéssel hagyta el. Mint tanár pedig, igazán par excellence professzor, nyugodt, hideg, szinte kimért: de tanítványai mindannak daczára tisztelettel és szeretettel környezik, mert tanulhatnak tőle. A növendékek minden nemzetiségi különbség nélkül igyekeznek bejutni osztályába; föltalálható ott Európa majdnem minden nemzetisége, Amerika és Ausztrália nem egy szülötte. A magyarok közül tanítványai voltak: Greguss János és Szinnyi Merse, a néhai sárosi főispán fia, a ki igen tehetséges festő, de hálásabbnak tartja otthon az „ősi telket“ szántani; azután Munkácsy is egy darabig, s a fiatalok közül többen.

Sajnos, hogy ily kitűnő erő, mint Wágner, idegen nemzet akadémiájának büszkesége, s tollunk alá tolul a kérdés: hogy meddig lesz az?

Valjon nem volna-e alkalmas épen ebben az időben, midőn annyi kiváló, európai nevű művészünk van, Budapesten a művész-akadémia föllállítása? Valjon ki tudja, hogy e jeleseink után nem következnek-e epigonok, ép úgy, mint 1848 óta a költészetben? Később több lesz talán a pénzünk, de nem lesznek méltó művészeink, s a művész-akadémia, közművelődésünk e hiányzó intézete, ismét el fog maradni nagy időre: míg

most, bár megerőltetéssel, áldozattal, de emberek tekintetében könnyen volna szervezhető.

Ez oly eszme, melyet mellékesen fejtegetni nem itt a helye: de melyet itt föl nem vetni szinte lehetetlen volt. Fölvetettük a kérdést, de nem felelünk rá: az illetékes körök gondolkozzanak a méltó válasziról.

LIEZENMAYER SÁNDOR.

A MAGYAR képzőművészeti társulat annyi fényes kiállítására közül mindig egyik legemlékezetesebb maradt az 1881-iki tavaszi tárlat, melyen a közönség Liezenmayer *Faust-cartonaiban* gyönyörködött. A magyar királyfi, *Rezső* trónörökös igaz hazafias érzelmével s a nemzeti művészet érdekének találó megítélésével a közérzetet fejezte ki abban a kívánatában, hogy bárcsak egészen magunkénak nevezhetnők a mestert. Mert fájdalom, habár a magyar nemzet fia s ma is önérzetes büszkeséggel vallja magát annak, ő nem a miénk, nem köztünk él, nem a hazában működik. Reá is illik a költő igazsága, hogy művész hazája széles e világ: az övé különösen az. Külföldön tartózkodik több mint három évtized óta s dicsőséget szerzett nevének széles e világ műértő közönsége előtt. Faustképei nemcsak az eredeti szöveget diszítik, de az angol, a svéd, a belga fordítást is a többi közt. Valahányszor e képekbe elmélyedünk, valahányszor a Faust borongó és tépelődő, a Margit megbízó és nyílt alakja eléink domborul, élettel teli plasticai szépségében: mind-

annyiszor élesebben érezzük a fájdalmat, melyet hazai művészeti viszonyaink fejletlensége okoz a szívnek.

Leizenmayer kiment és künn maradt, mint Munkácsy, Benczúr, Wágner, Böhm és annyi más, élénken bizonyítva, hogy a magyar elég gazdag művészi erőket adni a világnak s egyszersmind világosan példázva, mennyire szegény arra, hogy azokat megtarthassa magának.

De ha most így van is, hiszszük, hogy legalább jövőben, még pedig a közeli jövőben egészen a mieink lesznek, Budapesten pezsgő művészi életet és keresett nemzetközi műpiaczt alapítva. Erősen hiszszük, mert erősen kívánjuk, hogy a közoktatásügyi kormány, az országgyűlés és nemzet összhangzó bátorításából és támogatásával mielőbb megragadja az annyira kínálkozó és kedvező alkalmat, hogy képzőművészeti akadémiát alkosson. Hiszen valósággal szégyenkeznünk és pirulnunk kell, hogy oly parányi ország, mint a minő *Belgium*, melynek területe alig akkora, mint néhány magyar vármegye, két kitűnő művészi akadémia és tíz mester-iskola fentartására képes, mi meg egyetlen egynek a szervezésében még ma is habozunk.

Pedig mindaddig, míg a képzőművészeti akadémia meg nem alkotjuk, épen legjelesebb művészeinket nem hívhatjuk haza; s mindaddig, a míg köztünk nem élnek és nem működnek, érdekes és értékes művészeti piaczt nem teremthetünk s a magyar művészetnek nagyobb lendületet nem biztosíthatunk. Azért elodáztatlan kötelessége a kormánynak s az irányadó köröknek, hogy vessék meg mielőbb az alapot,

a mi jeleseinknek elégséges a megélhetésre és működésre itthon.

Azok között, a kik a magyar képzőművészeti akadémiában helyet foglalnának, mindenesetre ott kellene lennie a világra-híres Faust-cartonok mesterének, *Liezenmayer Sándornak*.

Liezenmayer 1839-ben született Győrött. A reáliskolákat odahaza elvégezve, 1856-ban műszerető nagybátyja, *Edl Tivadar*, pozsonyi birtokos és királyi tanácsos, kivánságára Bécsbe ment, hogy ott a képzőművészeti akadémia növendéke legyen. Az osztrák fővárosban azonban csak másfél esztendeig maradt s onnan műértő nagybátyja meghagyásából Münchenbe távozott, melynek képzőművészeti akadémiaja a német romanticismus lángeszű alapítójának, a nagy Corneliusnak, Kaulbachnak, majd Pilotynak igazgatása alatt európai hírré emelkedett. A fiatal művész itt eleinte *Hiltensberger*, aztán *Anschütz* vezetése mellett folytatta tanulmányait, mindig növekedő becsvágygyal és sikerrel, 1862-ben pedig végre bejutott régi kivánsága szerint a *Piloty* iskolájába, hogy ő is nevelője legyen később ama dicsőségnek, melyet az Németországban a festészetnek újabb fölvirágoztatásáért kiérdemelt. Az iskolából oly művészek kerültek ki: mint Defregger, Makart, Max és Lossow, a magyarok közül: Wágner, Liezenmayer, Székely Bertalan és Benczúr Gyula.

Piloty oldala mellett Liezenmayer csakhamar nagyobb műhöz fogott, mely *Mária és Erzsébet királyasszonyokat Nagy Lajos sírjánál* ábrázolta. A kép nemcsak kiváló jelmez-tanulmányra vallott, a mi a Piloty-iskolának általában nagy előnye, de meglepő

bizonysága volt a fiatal művész alakító és rendező tehetségének is, azonkívül élénk érzékének a colorismus iránt. A kivitel hirdette a biztos kezet, a fölfogás a gondolkozó fejet, mely belehatolt a történet szellemébe. Liezenmayer ez időszerint beható históriai tanulmányokat folytatott; a jelesebb munkákat átolvasta s a Hohenstaufok korához egész csomó vázlatot készített. S mindennek daczára ráért résztvenni a képzőművészeti akadémia 1865-re hirdetett két pályázatában, még pedig oly sikerrel, hogy mindakettőben az *első* díjat nyerte, egyszersmind az egyik vázlatnak *Thüringi Erzsébet szentté avatásának* elkészítésére is megbízást kapott. A megbízásnak már 1867-ben megfelelt s az elismerést csak tetézte gyorsan következő új képe, melyen *Mária Terézia királyasszony egy szegény beteg nő gyermekét szoptatja*. A kép mint festőművészt Liezenmayert mai magaslatára emelte; a szép ifjú királyasszony s a nyomorult beteg közti ellentétet teljes erővel zsákmányolta ki, s oly vonzó melegség áradt el az egésznek levegőjében és színezésében, a mi egyképen megnyerte a műértőket és műszeretőket s a kép metszetének gyors kelendőséget és elterjedést szerzett. A feltűnő siker után Liezenmayert több megrendeléssel halmozták el, így a többi közt a müncheni Gärtner-téri népszínház függönyének megfestésével, báró *Stieglitz* pedig egy nagy vadász-jelenet készítésével. A kép, melyen Liezenmayer és Wágner együtt dolgozott, mint decoratív munka, a németalföldi styl legyszerencsebb újabb termékei közé tartozik, eleven és hatásos.

Most a művész kilépett az iskola kebeléből; fes-

tett arczképeket és rajzolt illusztrációkat *Schiller* és *Goethe* egyes műveihez. E foglalkozása közben 1870-ben érte a kitüntetés, hogy Bécsbe hívták az udvarhoz Ő Felsége, a *király* lefestésére, a mely megbízás az arczképek egész seregét zúdította a nyakába. Az osztrák-magyar monarchia előkelő köreiből divat lőn a Liezenmayerrel való lefestetés, úgy hogy a művész e foglalkozást végkép megunva, visszamenekült Münchenbe. Ott még ugyanazon évben, 1872-ben boldog házasságot kötött egy szellemes és szép amerikai nővel. Az áldó frigy melege új lelkesedéssel töltötte el s egy-másután következtek: a *Templomból kijövő Margit, Imogen és Fachimo*, — s *Erzsébet, Anglia királynéja, a mint Stuart Mária halálos ítéletét aláírja* s mindegyik legmaradandóbb és legremekőbb alkotásával: a *Faust-cyclussal*, mely a müncheni művészvilágot és közönséget lázas izgatottságba ejtette s a magyar művész nevét széles e világon elhíresítette.

Merész föladata vállalkozott, mikor Faust illusztrációjához fogott. Goethe tolmácsolásában Németország legjelesebb művészei versenyeztek, kiknek csontja és vére a német népéből való, s minden erejüket összeszedve igyekeztek méltók lenni a költőhöz, hogy átértsék és megérzik az ő gazdag költői világát. *Cornelius* és *Kaulbach*, *Ramberg* és *Kreling* jártak már előtte; *Cornelius* és *Kreling* a Faust magyarázatában, *Kaulbach* egyes alakjainak utánteremtésében, *Ramberg* a *Hermann és Dorottya* illusztrálásában. És Liezenmayernek sikerült a vállalat, győzelmesen emelkedett *Cornelius*, *Kaulbach* és *Kreling* fölé s kimagaslóbb helyet vívott ki, mint *Ramberg*, noha ennek illusztráció-

cyclusa e művészet terén korszakosnak nevezhető, eszményisége és eleganciája mindenképp felett álló.

Liezenmayer gazdag képzelete és teremtő ereje több változatosságot és lüktetőbb életet tudott alakjaiba önteni, mint elődei közül akármelyik. Cornelius, a ki a festők között a germán szellem legpregnansabb kifejezője, igen helyes érzékkel a saját korába helyezte Faustot, a Dürer és Holbein modorával teremtette meg. De a modorhoz mereven ragaszkodott, minék következtében rajzai nagyon is élesek, sok helyütt szögletesek; nála az egyéniség elhomályosodik; Faustot inkább a középkori német alakok szellemében általánosítja. Kreling szegényes a motívumok feltalálásában s erőtelen a jellemzőnek kidomborításában. Kaulbach meg, mint igen sok képében, úgy Göthe alakjainak utánköltésében is, ürességbe és színpadiasságba vész elégszer. Nagy tehetség, sőt lángész, de vadászsza a hatást s hamis páthoszbba esik. Liezenmayer egyiránt ismeri a kort és az embert, mesterien jellemez és költőileg eszményít, mint Faust tépelődő elmélyedései és Margit leányos mozdulatai feltűntetik; különösen erős szeme van a lelki mozzanatok megfigyelésére s avatott keze azok feltűntetésére. Mióta e cartonok az 1876-iki müncheni mű- és iparkiállításon megjelentek: azóta a műértők csak rajongtak fölöttök s magasztalásnál nem volt egyéb a kritikájok.

Vannak műremekek, melyeket csak élvezni kell, ilyen a Liezenmayer Faust-cyclusa. Nagyon nehéz volna az ötven közül a legszebbet ép úgy, mint a legkevésbé sikerültet kiválasztani. Kiválólag szép Margit a gyónószékben, a Mater Dolorosa előtt, Margit any-

jával meg két testvérével; Faust álma, visiói, a Walpurgis-éj és boszorkányainak lovaglása, táncza, Mephisto és a tanítvány, Mephisto az Auerbach-pinczében, a kerti séta: Faust és Margit, Mephisto és Mártha. Egyik nagyobb erőre vall, mint a másik. Nemcsak a sajtó és közönség, hanem a müncheni képzőművészeti akadémia is sietett elismeréssel adózni kitűnő hazánkfiának s 1877-ben tiszteleti tagjának választotta.

De alig hangzottak még el a rajongás szavai, mikor Liezenmayer a Schiller *Harang*-jának cartonai-val az 1878-iki müncheni egyetemes kiállításon újra csodálatot keltett s bebizonyította, hogy a mennyire avatott ismerője a német stýlnak, ép annyira könnyű művészettel mozog a rococóban is, hogy szelleme és képzelete szinte kiapadhatatlan forrása mind a naiv, mind a drámai mozzanatoknak. És nem csodálhatjuk, ha *ilyen* művészi erőnek ily fényes sikerek után a württembergi király úgyszólván fehér lapot küldött, hogy írja rá követeléseit, a melyek mellett hajlandó lenne a stuttgarti képzőművészeti akadémiánál közreműködni. Liezenmayer megtette s néhány nap múlva megkapta azokat aláírva, — s lőn a stuttgarti akadémia igazgatója.

Pár készülöben levő képét: *Az első szerelem* (egy leány macskával), *Az első barátság* (egy fiú kis ebbel) s *Margit a rokkával* — befejezve és minden megtisztelő bucsútüntetés elől kitérve, a bajor fővárost elhagyta, helyét egy rövid felső-olaszországi kirándulás után Stuttgartban elfoglalta, hová néhány tehetséges tanítványa is átköltözött.

S itt, Stuttgartban, készült *Magyarországi szent*

Erzsébet-e, melyet a képzőművészeti társulat rendelt meg Országos Képtárunk számára. Szent Erzsébet a szegények jótevője. Arcza szelíd, alakja nemes, kifejezésében mennyei báj ragyog. A könyörülő és áldó jószág természetes egyszerűségével nyújtja oda köpenyét a fagyban didergő koldusasszonynak, ki félig megdermedt gyermekét ölében tartja. Az irgalom és hála megható megszemélyesítője tükrözik vissza e kitűnő képen.

S Liezenmayer mikor tér vissza hazájába? Nem mi, hanem a kormány hivatott a választ megadni.

BÖHM PÁL.

A MAGYAR nem hiában földművelő nép, szereti is a természetet. Legmeghittebb otthona a pusztá, hol a délibáb kékellő tükrös tengere ring; a mező, hol a vigan bogárzó szilaj ménes legelget; a szántó, hol az arany vetések nehéz kalásza meghajol; a szérű, a hol a legénység aratás és szórás után lenge tánczra perdül; a szőlő, hol a szüretelők vidor dala veri föl a hegyoldalt; a porhanyó föld, hol kúszó indákon a sárga- és görög dinnye ezrével ágazik el; az erdő, hol minden bokor szállást ad a bujdosónak. S dalai legörömostebb festik a mezei életet, ős foglalkozásaiban, egyszerű örömeivel és bánataival; hiszen nem csuda, nagyobbára künn születnek a sugaras és csilagos ég alatt, szabad szellőben, szabad levegőben, mint a rét és erdő virágai. A faluk és tanyák tanulatlan és keresetlen népe, a maga érzelmeinek összintéségében és közvetlenségében beszél bennük: a magvető, a kaszás, a gyűjtő, az arató, a csikós, juhász, gulyás, kanász és betyár érzelmei és gondolatai száz meg száz változattal csendülnek meg és híven elzengik az eredeti magyar életet.

Ez az élet vonzó és változatos, teli festői vonással, festői mozzanattal.

S maga ez a nép deli és szép, épen a művész ecsetére való. Termete karcsú, tartása délczeg, arcza jellemzetes, kifejezése nemes, szeme beszédes s egész valójában oly igaz és természetes, mint maga a nagy természet, melynek szabad öle őrizte meg testileg és lelkileg ily épnek. S a művész, mikor e nép köréből és egyszerű életéből meríti a tárgyat ihletéhez, nem kénytelen a szép mesterséges megalkotására; szép és érdekes az a maga sajátosságában, csak legyen szeme észrevenni és megfigyelni, ihlete és ereje megragadni és vásznára vetni, a mint az előtte kínálkozik. Alakjai s jelenetei oly művésziek. Különösen oly festőiek, hogy egyszerre fölkeltik és lekötik a figyelmet s nemcsak itthon, de külföldön is világszerte tetszéssel és elismeréssel találkozni.

Böhm Pál, e jeles genre-festőnk, sikere fényes és csattanós bizonyysága ennek; mert e diadalmas siker egyfelől a művész kitűnő tehetségének, másfelől művészete magyaros természetének tulajdonítandó. Böhm az Alföld közepének, Biharország fővárosának szülötte, hol még a magyar élet, az eredeti magyar élet igaz velejében és egész erejében pezseg és lüktet, a tősgyökeres szokások, viseletek, alakok változatos gazdagsága látható és található együtt. Nem csuda, ha Böhm, a ki német nevének daczára vérében, jellemében és lelkében tősgyökeres magyar ember, ezt az életet igaz ismerettel és ritka szerencséivel tükrözi vissza képein. Oly hívek és természetesek ezek, mint népdalaink. A művész a nélkül, hogy azok magyarázója lenne,

egészen szellemükben mozog, persze művészetének követelményei szerint. S míg népdalainkról, melyeket a maguk meleg érzésével, zamatával, nyelvvel idegenre lefordítani lehetetlen, megoszlik a külföld véleménye: addig Bóhm genreképei ép oly kapósak Bécsben és Berlinben, mint Hamburgban és Londonban, de főleg Amerikában; mert Bóhm egyike München legkeresettebb festőinek, a ki gyors keze daczára, alig bírja a megrendelést teljesíteni. *Pettenkofen*en és *Munkácsyn* kívül az ő érdeme, hogy a magyar genrenak a haza határain túl elég becsülője és vevője akad, az ő érdeme, hogy a nagy világ a magyar mépet szebb és költőibb színében, a szeretet kisugárzásában, a családi élet nemes melegében, a mezei munka áldó derűjében ismeri; mert mély szive kivált az érzés édes kiáradásai iránt fogékony s ecsete főleg ezek előadására képes.

Sőt az is szintén teljesen az ő érdeme, a mi lett. Az élete küzdelmes és viszontagságos; de tanulságos példája annak, hogy az erő és tehetség az akadályok közül is kitör, ha akarat és szorgalom az emeltyűje.

Megihletődéssel és tisztelettel hallgattam végig, mikor elbeszélte.

Kiránduláson voltunk a bájos starendergi tó mellett, a *Rottmann-ormon*, mely az újabb müncheni tájkép-festészet egyik legszellemesebb és leghíresebb alapvetőjétől kapta nevét, mert itt volt kedvencz pihenője. A magaslat fenséges pont, honnan megigéző kilátás esik a kékellő Alpokra, a csillogó tóra s a körülötte kanyargó kertekre, mert körülötte minden csupa kert,

csupa virág. Alatta mindjárt *Assenbuch*, e fölött a nevezetes bucsújáró hely, *Aufkirchen*, csinos kis templomával és kedves keresztjáró állomásaival, melyeket Himself építészeti tanácsos emeltetett. Majd megint lentebb, a közelben *Berg*, az emlékezetes királyi kastély, karcsú tornyaival, hol I. és II. Lajos oly örömet tartózkodott. Régebben nyájas örömek derűs tanyája, ma sötét tragédia végzetes helye. Aztán távolabb *Starenberg*, *Possenhofen*, *Feldafing*, *Tutzing*, *Ambach*, *Ammerland* s a többi parányi község, valamennyi a vidék gyöngye, művészies villáikkal, futó virágyszőnyegekkel és árnyékos lombátoraikkal. S tó közepén, a mesés rózsasziget, annyi ezerfajta rózsájával, mint valami csoda.

A természet áldása s az ember művelése az egész tó mentében új paradicsomot nevelt.

A Balatonra gondoltunk. Mi lenne, mi lehetne e bűvös magyar tengerből és környékéből, ha partja, néhány tenyér kivételével, véges-végig nem süppedékes és iszapos sivatag volna!

S hazatérve — otthon feledkeztünk, a hol jeles művészünk pályája kezdődött, melyet őszinte bizalommal és keresetlen egyszerűséggel mondott el.

Általában Böhmön nincs semmi szenvelgő, semmi cifra. A tagba szakadt, zömök ember ízléssel és választékossággal öltözik, de minden művészies tüntetés nélkül. Beszéde, járása, tartása férfias és öntudatos: de minden élesség nélkül; sőt maga az udvariasság és szivesség. Magyar minden ízében, még vendégszeretében is, de kissé megpödrött bajszán kívül, alig mutatja rajta egyéb a magyarságot. Arcza széles és magas

homlokával, szelíd és értelmes szemével hamar megnyer és szive még inkább leköt.

Nagyváradon született, 1839. deczember 28-án. Apja, szintén Böhm Pál, anyja Nádasdy Borbála volt; az kemény, érdes ember, ki mint mérnök, még inkább, mint szenvedélyes vadász örömeztobb forgott a szabad természet körében, mint pihent családi fészke ölen; ez gyöngé, beteges asszony, ki maga is alig bírt jártányi erővel, nemhogy gyermekét ápolhatta és táplálhatta volna. Azért a kis Palira korán reá nehezedett a rideg sors keze. Rögtön idegen házba, szeretetlen gondozásba került, a szomszédos Püspölibe, szegény halásznéphez, mely a napot rendesen a Körösön töltötte s az apró *kosztossal* nem sokat törődött. Később visszajutott haza, de a szülői szív áldó melege nem boldogíthatta már, nem soha. A szegény anya betegeskedéséből izgatottság fejlődött ki s valami váratlan szerencsétlenség következtében egyszerre elméje is elborult s mindörökre távozott tűzhelye mellől. Véle eltűnt: a lelkiismeretesség, gyöngédség, hűség és kötelesség. A szerencsétlen apa, kinek szelíd vezetője és visszatartója a hitvesi kérelem és aggodalom volt, — most szenvedélyeinek féket eresztett s folyvást az erdőket és pusztákat barangolta, elhanyagolva megbízásait, el gyermekeit. A kis Pali ennél fogva a jó Isten gondviselésében növegetett és cseperedett, mialatt az elemi iskolát elvégezte, fölment a gymnasiumba is, a hol másfél esztendeig szorgalmasan haladt. De ekkor hirtelen megakadt. Épen elhagyottsága következtében koránan érett, könnyen érzékenykedett s egyik tanárával összeütközött. Az eszes és eleven fiú, ki mint tíz

esztendő gyermek, már a hazát és szabadságharczot szolgálta, amennyiben az idő szelleme szerint katona ruhában a tölténygyárban dolgoztatott s a gyutacsokba drótot huzogatott; bámész érdeklődéssel nézte *Bemet* és *Petőfit* s hallgatta *Kossuthot*, ha Váradon megjelentek, ettől az időtől fogva otthon maradt. Az örege nem bánta, a mi annál nagyobb csapására vált, mert ezzel egész iskolázása bevégeződött. A maga fejétől babrált és lézengett: tűzi játékot készítgetett vagy a szabadba járogatott, bogarászni és szemlélődni, mivel kiváló megfigyelő tehetsége még inkább fejlett és erősödött.

A míg a tűzi játékot és bogarászatot űzte, a mihez később is erős hajlandósággal vonzódott — apja egészen elszegényedett. Mérnöki foglalkozása előbb magának, most meg másoknak nem kellett, s ő alkalmazás és megbízás nélkül kénytelen vala egyéb módot megragadni, hogy valami jövedelmet szerezzen, *festegetett*. Műkedvelő volt ugyan, de a kis Pali előtt mester. A gyermek mohó kíváncsisággal és ébredő szeretettel leste, hogy támadnak szeme előtt a képek; de nem sokáig gyönyörködhetett bennök. Apja örökölt s megint jó karba jutott: félrelökte tehát a festegetést és ki a szabadba, a vadra; régi szenvedélye kergette és zaklatta újra. Az övéi neveléséről teljesen megfeledkezett. Pali hiában kérte, hogy festő lehessen, meg sem hallgatta; s eszébe nem ötlött, hogy tovább iskoláztassa. Az örökös erdő és puszta elvadította, a magával és pályájával való meghasonlás elfanyarította, bizonyos cinismusba esett. Tehetséges gyermekének váltig ajánlotta, hogy legyen pék, vagy molnár, vagy

hentes, mind a három pompás és jövedelmes mesterség; válaszszon, mint valami új Franklin, a maga belátása és ízlése szerint. Pali megütközött és búslakodott, hiszen fejledező lelkében már a festő sugalmi és sejtelmiei nyilatkoztak, habár még alaktalan és értetlen álmokat; s az öreg kényszerítésére csak vonakodva és megtörve állott be *asztalos inasnak*. Ott legalább ékes czifrákat és fényes tulipánokat festhetett! Alig melegegett meg helyén, azonnal el kellett hagynia. Két kérges-szívű neveletlen társa mindenféle vásott csinnyel kiüldözte az *úri* inast; úgy, hogy szegény Pali az apai ridegségtől való rettegése daczára hazatért. Rajzolgatott és festegetett, saját ösztönéből, szorgalommal és haladással; mindhiába, ismét mesterséget kellett keresnie. Egyik tanuló pajtása, Mocsáry Sándor, mai ismert tudósunk, beszerezte özvegy édes anyja rézöntő üzletébe, hol emberiesebb bánásban, sőt megkülönböztető pártfogásban részesült: de mégis csak a műhely nyers és durva levegőjében éldegélt. Minél inkább fejlődött, annál inkább érezte sajgó és türhetetlenkedő kebelével helyzete nyomorúságát, igazi hivatását: majd elfásult, majd ellágyult, majd kötözködött, majd figyelmeskedett. Egész viselete az egyensúlyavesztett lélek következetlensége volt. S harmadfél esztendeig forrongott és küzdött: végre is minden elhanyagolás és elnyomás daczára győzött benne a hivatás.

Menekült a műhelyből, melyet teste megbírt, de lelke el nem viselhetett, menekült a szeretetlen és sugártalan szülei házba. Kemény apja fél közönnyel, fél elnézéssel fogadta, s kedvére hagyta. Az ifjú Böhm

most fellendült elevenességgel és szorgalommal dolgozott. A polgári lövészegyesület, mely ép ez időben alakult, kísérlet után csakhamar ellátta megbízással: a szerencsésen kilőtt táblák kifestésével, darabonként két forintot fizetve. Így festett aztán czégeket, felírásokat, s más efféle apróságot; s a mi a megrendelésből begyűlt, azt a nyomorkodó család fentartására engedte át. Alig érte el a husz esztendő, ő lőn a megtört apának s hat árva testvérének istápjá. Az öreg ennél fogva nem ellenkezett többé fiával, sőt maga ismertette meg Ottó színházi díszítővel, a ki melléje vette s e szapora munkába beavatta és betanította. Szabó József színigazgató pedig annyira megkedvelte, hogy a drága Ottó helyébe az olcsó Böhmöt szerződtette. Művésznünk örült, hogy a színpadon élhetett és mozoghatott, olykor föl is léphetett; előbb mint a néma személyzet tagja, utóbb néhány szavú apró, önálló szerepben is, miért az igazgató havi díját harmincz forintról harminczötre emelte föl. Sajnos, csak *szóval*, mert ez a fizetés inkább csak reménybeli várandóság, mint megfogható valóság volt, a mennyiben felét is alig adta ki

A társaság nem sokára feloszlott: Böhm új buzgósággal fogott a festéshez. Szerencséjére éppen akkor érkezett Haan Antal Nagyváradra; erős eltökéléssel, de félénk elfogódással sietett fölkeresni, hogy tanítványának elfogadjá-e? Büszke, rátartó művésznek hitte, mert Haan kevéssel azelőtt tért meg Olaszországból, — s meglepetésére a legnyájasabb mesterre talált benne, ki jóakarattal ítélte meg kezdetleges kísérleteit s barátsággal vezette be művészete titkaiba, másoltatta véle Titiant, Van Dycket és Carattát; megtanította

együttes sétáikon, hogyan kell a festőnek látni, a természetben a szépet észrevenni és felismerni. Sajnos, ez az érlelő és nevelő oktatás nem sokáig tartott: Haan visszatért az olasz földre, tanítványa pedig szülővárosában maradt: olcsó oltárfestéseket, arczképeket készítgetve, rajz és festő órákat adogatott.

Pedig ez volt a Bóhm egyetlen rendszeres tanulása. Rövid s mégis elég arra, hogy már sokkal világosabban és tudatosabban haladjon célja felé. Minden sóvárgása és minden törekvése oda irányult mostan, hogy a művészet valamely középpontjába juthasson el. Lassan gyűjtögetett s váratlanul örökölt, mire atyja egy kedvező hangulatában beleegyezett, hogy néhány napra Pestre ránduljon! Útra kelt s meg sem állt Bécsig. Itt tanult és másolt aztán leginkább a Bellveder termeiben. A gazdag gyűjtemény műkincsei, a régi mesterek nagy alkotásai új lángolást gyújtottak a Bóhm lelkében és úgy lekötötték, hogy teljes tizenegy hónapot töltött köztük. Serény kitartással dolgozott, képeit egy öreg, emberszerető orvos pártfogó közvetítésével jól eladogatva. Végre fölkerelkedett és visszaindult. Megtelepedett Aradon, a hol elég elfoglaltatása akadt. Tanulmányokat és arczképeket festett, a műveltebb családokban oktatott, szabad óráiban pedig kijárt a természetbe: vázlatokat rajzolni és bogarászni.

Négy esztendő mulva felköltözött Budára, a hol megházasodott. Most kettős igyekezettel kellett szorgoskodnia s minden életrevalóságát összeszednie, hogy a házat elláthassa. Művészünk nem riadt vissza a feladat nehézségétől. Ha a megrendelés hiányzott, ha a kép nem kelt: festett szini díszleteket, mint Nagyvá-

radon és beszegődött a budai színház tűzijáték-mestereinek. Híres Vezuv-kitörései a közönségre állandó vonzást gyakoroltak. A mellett a magán társaságokat és nyilvános kereskedéseket is ellátta tarka-barka röppentyűkkel s minden egyéb tüzes csudával. Művészet és mesterség így segítette: ma is *ezermeister*.

Ha kell, kápráztató tűzijátékos, ha kell, szemfényvesztő bűvész, a ki tallért fiadztat, egyből ötöt szed elő, kristályos cseppel oly feketén ír, mint a legfekebb tintával, vagy kedélyes szórakoztatásúl törével keresztül dőfi magát s elől és hátul megfogva úgy rángatja magában s nemcsak bele nem hal, de vért sem ereszt; ha meg kell, műértő halász, ki magafogta pisztrángjaiból szíves szeretettel megvendégel, közben elmulattat mesés történeteivel, miket a halak beszélnek egymás között; mindenekelőtt pedig a legkedvesebb házigazda és a legfigyelmesebb barát.

Budára költözése után hamar találkozott Maece-nása is egyik nagyváradí ismerősében, a ki ez időszert Pesten lakott. Tömeges megrendeléssel bízta meg. Megérdemli, hogy egyezségüket följegyezzük, mert valamikor érdekes adat lehet a magyar művészet történetében, vagy a satira jellemzésében. Böhm tartozott *havonként* 100 forintért 11 képet festeni és másolni, köztük volt az első hóban Rubens *Mucius Scaevola*-ja (8 láb hosszú és 6 láb széles), a másodikban *Fürdő Zsuzsánná*-ja, a harmadikban *Sabin női*, körülbelül hasonló nagysággal; a többi 10 darab kisebb is lehetett. Természetes, hogy a művész sietett mielőbb menekülni a lelkes műbaráttól, miben a szerencse is kezére játszott, mert képei a Stolp bizományában mind

keresettebbek lettek s a *Gellérthegyi barlang*-ot és *Pihenő aratók*-at, valamint 1871-ben a *Pusztai zivatar*-t a régi műegylet vette meg. S az anyagi sikert az erkölcsi elismerés: a sajtó osztatlan magasztalása még fölülmulta . . .

Az utolsó képnek köszönhette a művész, hogy magasabb kiképzése végett külföldre mehetett. A miért már kétszer hiában folyamodott, most *Ligeti* Antal biztatására és közbenjárására harmadszor is megkísérlette, még pedig teljes sikerrel. A kormány művészi ösztöndíjjal Münchenbe küldötte, a hol legott állandólag letelepedett. Képe és gellérthegyi kis háza ára, a stipendiummal együtt, elég alapul szolgált a berendezkedésre. A gazdag képtárak komoly tanulmánya, a jeles festők személyes hatása szerencsésen és gyorsan emelte. *Schleich*, a híres tájképiró, *Volz*, a neves állatfestő a legelőzékenyebb szivességgel igazították itt-ott útba. Különösen az elsőnek avatott fejtegetései, elméleti és gyakorlati megjegyzései és javításai kiszélesítették ismeretét, egyengették haladását.

Mindjárt két első képe: a *Pusztai cigányok* és *Hazatérő aratók*, melyeket a Kunstverein helyiségében kiállított, ritka feltűnést keltettek és rögtön elkeltek. Megalapította a művész jó nevét. A tárgyak szokatlansága, az alakok és jellemek eredetisége az újdonság ingerével hatott: művész és műpártoló meglepve nézte ez új festő-jelenséget a bajor fővárosban. A műkereskedők sietve halmozták el megrendeléssel. Böhm merőben hivatásának, művészete virágzó piacán, élhetett, boldogság és dicsőség vette körül, megfeszített szorgalommal dolgozott. De munka közben azt

vette észre, hogy vázlatkönyve nem elegendő, kivált jellemfőkben szegény, ennél fogva lelkében és képzeletében visszaélte bolyongásait; s úgy teremtette meg a falusi és mezei nép, a magyar aratók, halászok, csikósok, betyárok és cigányok különböző alakjait; 1875-ben pedig, már mint a magyar genre jeles és hírneves mestere, meglátogatta Magyarországot, Nagyvárad és Szolnok vidékein egész raját festette le az érdekes főknek és tájaknak, gazdagítva képzeletét és művészetét, azóta fokozva hírnevét és sikerét.

S mégis az újabb évtized alatt pályájában alig haladott följebb. Alakjainak jellemzetessége, csoportozatainak elevensége, színezésének könnyű, tiszta és biztos kezelése elvitázhatatlan mindig: de hiányzik nála a motívumok gazdagsága, a csoportok változatossága és alakok újsága. A ki csak pár képet ismer tőle, az eredetinek fogja vallani; de a ki alkotásainak egész sorát végig nézte, legalább fényképüket végig lapozta, az a legőszintébb szeretet daczára kénytelen megállapítani, hogy ismétlésbe és modorosságba esik sokszor. Az ő dinnye-szüretei, miket olyan jóízűen és olyan szívesen ábrázol, esztendőről-esztendőre megújídnak, mint az igazi dinnye-szüretek. Mi ez? Tehetségének megállapodása, képzeletének kimerülése? Semmi esetre! Böhm valóban tartalmas tehetség és keleti képzelet, a kinek teremtő ereje nagyobb, mint maga is hiszi: de *kényelmessége* megköti.

Bármi gazdag a művész vázlatos könyve, nem kimeríthetetlen forrás. Olykor-olykor vissza kell térnie a földhöz, mely szülte, mert a régi rege nemcsak Antaeusról igaz, de igaz a genre-festőről is. A törté-

neti festő, a tájképiró egyetemesebb törvényeket követhet: a nemzeti genre-festő mindig és mindenütt csak egyéni, csak jellemző lehet. Ha már művészi s még inkább műkereskedési viszonyaink következtében Bóhm külföldön tartózkodik: időről-időre haza kellene rándulnia, hogy képzeletét a puszták délibábjában megfüröszsze s emlékezetét a tősgyökeres alakok látványában megújítsa és megerősítse. S bármily biztos és jövedelmes az *átlagos* megrendelés, a művésznek legalább egy-egy nagyobb és nemesebb alkotással ki kell emelkednie nyügéből, mert különben becsvágya elvész és elkényelmesedik.

Bóhm müncheni termékeny és szerencsés életét jó neje hosszú, pusztító, biztos halállal végződő betegsége árnyalta be; a szerencsétlen kilencz évi szenvedés után 1878-ban elhalt s a művész 1880-ban másodszor házasodott, *Blum* Irma úrnővel, egy bécsi magyar család szép és szellemes leányával lépve örök frigyre.

Bóhm képei épen keresettségük miatt szinte kivétel nélkül magántulajdonba kerülnek, elkapkodják őket. Egyik legbájosabb műve, az *Új gondolat*, melyen a vén muzsikus utána húzza a levegőben zengő pacsirta dalát, pár esztendővel ezelőtt Ó Felsége képtárába került. Nyilvános gyűjteményekben vajmi ritkán találkozunk nevével. Nemzeti múzeumunk gyűjteményében is hiába keressük.

BERLIN.

KAULBACH ÉS VILÁGTÖRTÉNETI KÉPEI.

I.

A HÁRSÁK alatt, a híres Hársak alatt szeretek andalogni és bolyongni. A mióta Berlinben tartózkodom, naponta fölkeresem és végigjárom, mert az élet valami hatalmas folyama zajlik és morajlik itt; s a mint belevegyülök, szinte érzem, hogy árja megfog, emel és sodor; s a mint előle félrehúzódom, szinte érzem, hogy ereje vonz, érdekel, izgat.

Büszke és kemény nép ez a porosz. A nő magas és vállas, a férfi szálas és izmos; s a mint köröttem és mellettem elhőmpölyögnek, zsidongva, zajongva, úgy tetszik, mintha a méltóság és nagyság, a hatalom és erő hullámnazana körül! Igen. Van itt valami, talán a levegőben, mely éles, de egészséges, talán a környezetben, melyen a nagyszerű, ékes és terjedelmes magánpaloták és középületek koszorúja fonódik össze, talán az emberekben, kiknek járásában a biztosság és ruganyosság, arczában a komolyság és önérzetesség nyilatkozik, talán az emlékekben, melyek meglepő tömegességükkel és megragadó fenségükkel váltakoznak

egyre-másra, talán mindezek összehatásában, a mi az idegent tisztelettel és csodálkozással tölti el. A brandenburgi kapu nehéz és tömött dór oszlopaival, a Diadal istenasszonyának szilaj és tüzes négyes fogatával, a magasban csattogó királyi sassal, nemcsak a Langhaus és Schadow dicső szellemének kifejezője, de egyszersmind e büszke és kemény nép dicsőséges lelkének is. Minden egyes emlék, szobor és épület, a maga óriási arányaival, lendületes méreteivel rávall a méltóság és nagyság, a hatalom és erő e természetes eredetére.

Valjon hol az a királyság, a melynek keresztelő ünnepekor, melyet a nagyhatnáság, hiúság, üres csillogás és léha kérkedés rendezett, a vénhedő Európa ősi nevökkel és származásukkal fenhéjázó fejedelmei mosoly és kaczagás között élceltek és gúnyolódtak? Az elpusztult, elporladozott, mint alapítója, I. Frigyes; de vele enyészett a gondatlanság és adósság is. S támadott új ország, új uralkodóval és új nemzettel, mely tanulással, szorgalommal, takarékoszággal, kedvvel, fegyelemmel, kötelességérzettel tört és küzdött egyre feljebb, hogy tekintélyben és elismerésben szinte egész fővel meghaladott valamennyi egyéb nemzetet! A míg a többi fényes multon merengett, régi érdeme és régi állása kendőzésében gyönyörködött, addig a porosz a jövőn csüngött, melyet kivívni és meghódítani iparkodott. Íme, élő igazolása s egész nemzetül való igazolása annak, miről néhány gyakorlati bölcselő annyi meggyőződéssel beszél, hogy a gazdagság nem egyéb, mint takarékoság, az erő nem egyéb, mint munkáság, a lángész nem egyéb, mint szorgalom és kitartás.

Az akarat, az egyes ember és összes nemzet akarata, ha nem inog, ha nem csügged, ha nem enged, előbb-utóbb kiforr, érvényesül, megvalósul. Lehet, hogy jó ideig, lehet, hogy hosszú ideig, mint a forrás a föld alatt, látszólag észrevétlenül és eredménytelenül buzog és bujkál, de aztán annál teljesebben és ellenállhatatlanabbul tör elő és hódít.

Íme, a porosz a fiatalság bizakodásával s a férfiaság komolyságával aczélozta magát s a balszerencse annyi válsága és veresége közt is csak előre nézett — s előre haladott. Nagyratörő lelke, mint a feszülő ideg, messzi lőtt, de akarattal és gyakorlattal célba talált. Pedig a reménytelenség, csüggetegség leverhette, összetörhette és végzetesen elzsibbaszthatta volna.

Mi tartotta fel? A haza szeretete és a kötelesség tudata! Lelkiismeretes és szívós nép ez; a mint fűrkésző szemmel nézem, vizsgálom, tekintetem beleolvad tekintetébe: épsége és szépsége, derekassága és jóra valósága felragyog lelkem előtt. Hideg és józan, érdes és magáratartó külsőleg, de meleg és nemes, szeretetreméltó és nyájas belsejében. S a mi jellemének fölemelő és uralkodó vonása: hív és becsületes magához és családjához, kötelességéhez és hivatásához, vállalásához és nemzetéhez, erkölcsi és művelődési eszményeihez, a mint azt a franczia leverés és elnyomás megkísértő és gyötrő esztendeiben igazolta.

A mint a szerencsétlenség és szomorúság e lealázó idejéről emlékszem, úgy tetszik nekem, mintha dob pergése ütne füleimbe; úgy tetszik, mintha harcri riadóval, tárogató szóval és hazafias toborzóval telne meg az utca. S a sas, a porosz királyi sas magasan

csattog a levegőben s merész szárnyacsapkodása, mint a fiatal és lelkes Körner hirdeti, fölkelti Németországot és biztatva igéri a német szabadságot. S talán nincs is Németország, csak egy roppant német tábor, melyen hazafias énekek, az Arndt, a Schenkendorf, a Körner énekei zengenek és röpdösnek végig, a fajszeretet s idegen-gyűlölet haragját, bosszúját, viharát hintve el. S a fellángolás és felháborodás alkotó és áldozó hevében hadi műhely lesz minden község, és hősi elszánás csillog a szemben. Fegyver csillog a kézben s fiatal és öreg csatamezőre száll, hol seregek zúgnak, paripák prüsszkölnek, ágyúk dübörögnek s gyülekeznek a lengő lobogók alatt. Úgy tetszik, feltámad az egész németiség! A ki nem fegyverbe való, aranyát, ezüstjét, ékszereit és filléreit rakja le a nemzeti szabadság oltárára; a kinek pedig semmije sincsen, mint a kis *Schmettaunak*, gyermeki díszét, selymes szőke haját vágatja le és adja el. Mert Berlinben, különösen itt lobog magasra a szív szent lángja, mint a bőség szarvából, omlik az ajándék és mintha meg se szakadna, forrton forr a toborzó s pergve pereg a dob.

Mégis mi ez? Az egyetemen, a bölcsélet hírneves tanára, *Fichte* termébe seregesen gyülemlik a hallgatóság. Az igazi tudomány, az igazi ékesszólás kardok és puskák zöreje közt is megtartja hát vonzó erejét: Belép Fichte, hogy előadjon a *kötelességről*, melynek eszményi nagyságát rajongó lelkesedéssel magasztalta. Méltóságos nyugalommal olvas most is eleinte, mint mindig, de a felhevülés elkapja. A mint beszél, mindig csapongóbban és ékebben, a dob pergése fel-feltör a terembe és elnyomja szavát: de mintha csak újabb

és újabb lendületet adna szellemének, bámulatos következetességgel fejt ki, hogy a haza szorongató helyzetében minden fiának kötelessége életét megmentésére szentelni. Aztán az előadást bezárja egyszerre azzal, hogy a háború bevégezése után a szabad országban fogja folytatni, ha ugyan a szabadság visszaszerzésében el nem fognak hullani. Fölhangzik a tetszés és taps zaja, összevegyül a dobpergéssel; Fichte pedig elragadja és megindítja az ifjúságot: az emelvényről leszállva, annak élén egyenest a közönségen át az önkéntesek soraiba siet.

Hol a kötelesség e magasztos apostola? Keresem tanítványaival együtt. A mint széttétekintek: gondolataimból föleszmélek. Ah, hiszen mindez régen, szinte hét évtized előtt történt, nem a mai napon. S mégis, mintha ma is észre venném a hatást: mintha e büszke és kemény nép komoly kötelességérzetében az lüktetne! A Fichte nemzedéke kiküzdötte a nemzeti szabadságot: kiverte a francziát Németország területéről; a mai nemzedék kivívta a nemzeti egységet, leverte a francziát saját hazájában!

A Brandenburgi kapu szilaj négyes fogatának Diadal-istenasszonya és királyi sasa, melyet a francziák egykor, 1807-ben Párisba vittek, melyet a poroszok 1814-ben visszahoztak, ismerte már az utat s 1870-ben megmutatta a derék ősök hős ivadékainak, győzelemről-győzelemre szálldosva előttük.

A szerencsétlenség és szomorúság bevégződött. Tanulsága fölemelő, eredménye fényes. Mint ama lángeszű uralkodó, kinek emléke a Hársak alatt elnyúló óriási vonalon a fejedelmi paloták és közintézetek kö-

zепette is kimagaslik, Nagy Frigyes, a szenvedések és nyomorúságok iskolájában növekedett és érlelődött, hogy országa nagyságának és hatalmának megalapítója legyen: úgy ez a nemzet is a válságok és megaláztatások zivatarában megedződött és bámulatosan kifejlett. S a mai időben, a szerencse és meglegedés korában, mikor egész Európa félve tiszteli és tisztelve rettegi, a művelődéssel fegyelmet, az erővel mérsékletet s az igazságossággal bölcsességet egyesít magában. S ez a nemzeti öntudat és nemzeti önérzet felismerhető kifejezésre jut minden egyes egyéniségben s mint sugár a napnak, minden egyéniség része az egésznek. Nő és férfi érzi és tudja, a büszkeség és méltóság átható komolyságával, hogy a diadalmas Poroszország, — nem, a diadalmas német császárság gyermeke.

Ennek az öntudatos és önérzetes szellemnek fulvalma megérint, megcsap, eláraszt mindig s ma is, a mint a Hársak alatt járok-kelek. Még a kövek is hirdetik.

Íme, épen a Nagy Frigyes emlékéhez kerültem. Micsoda munka, micsoda alkotás? A korszakos művész, Rauch, még 1836-ban fogott a tervezésbe, mert a halhatatlan király halála után épen félszázadnak kellett eltelnie, a míg háza és hazája régi kegyeletos adóságának lerovására gondolhatott, de aztán méltólag kívánta leróni; s egyszerre három vázlatot készített. III. Frigyes Vilmos, a megrendelő, jellemével és gondolkodásával összhangban, a legegyszerűbbet választotta. Azonban 1841-ben hirtelen trónváltozás következett és IV. Frigyes Vilmos megmászította a megbízást; a gazdagabb és pompásabb tervet fogadta el, melyet

a közvélemény hangosan sürgetett és követelt. Rauch már javában dolgozott s a fordulat után zavartalanul tovább dolgozott, mert a király alakja nem változott; csak a megrendelés lőn nagyobb, de egyszermind meg is tartalmasodott az! S tíz esztendő múlva, a maga és tanítványai pezsgő munkássága következtében, megérhette azt az örömet, hogy 1851. május 31-én a leplező ünnepéiyen jelen lehetett.

Tünemény műve, tünemény maga. Aggastyán voltának, 74 esztendejének daczára, mint valami természetes oszlop, mint valami heros válik ki a közönségből. Szemének lobogó lángja szellemi erejének s testi egészségének teljéről beszél. Csak ezüstös fūrtei mutatnak korára. Michel Angelon kívül, a mint *Pecht Frigyes*, ez új német *Vasari* megjegyzi, nincs egyetlen mester, ki élete legnagyobb s egyszersmind legjelentékenyebb feladatát ily késő vénségében fejezte volna be; a mit az fog igazán méltányolni, a ki teljesen érti, hogy ilyen munka kiviteléhez mennyi természeti energiára van szükség. S ez benne annyira megvolt, hogy a Nagy Frigyes emléke ép oly megdicsőítése a Rauch lángeszének, mint a német szobrászat geniusának.¹

Az emlék óriási, szinte tizennégy méter magas. Felfogásában és szerkezetében ép oly kitűnő, mint kidolgozásában és összhangjában. A hatalmas alap rendkívül szerencsésen tagolódik, nyugodt és mégis mozgalmas, komoly és mégis élénk: három részre oszlik.

A felső részen, apró relievoban Frigyes életéből

¹ *Fr. Pecht: Deutsche Künstler. II. Reihe. 1879. 246 lap.*

egyes jelenetek és alakok húzódnak körül, a négy sarkon pedig a négy királyi főerények: az Erő, Igazságosság, Bölcsesség és Mérséklet pompás jelvies ábrázolásában.

Aztán kettős élben kiszögellő párkány alatt a középső részen sorakoznak életnagyságban, mindama kiváló alakok, kik békében és háborúban a nagy uralkodónak dolgozótársai, korának díszai voltak. Köztük Keith és Kleist, Lessing és Kant, a négy sarkon pedig, épen mint a felső részen, kiemelkedve Henrik herczeg, Leopold braunschweigi herczeg, Ziethen és Seydlitz. Valamennyi oly egyéni és jellemzetes, hogy méltó volna arra, mikép önálló szoborképen szolgáljon: mégis valamennyi a művészi szerkezet törvényénél fogva csak az egész emelésére hat. Végre az alsó részen kirugó párkányok között hírneves emberek, leginkább érdemes katonák nevei következnek. Az alap ép oly szerencsés leleménnyel, mint pompás elrendezéssel foglalja össze mindazt, a mi Frigyes életében és idejében magára és uralmára nézve jelentőségre emelkedett. A tömegek és csoportok mesteri ellensúlyozásában, a csillogó apró és méltóságos komoly részek beosztásában valami elbűvölő festői szépség ömlik el.

Frigyes fenséges lovas alakja, királyi palástjában, mely könnyen simul tagjaira, úgy áll eme pompás alapon, mintha egész emberöltője s egész kora ormán állana. Rauch, a míg egyfelől teljes egyéni hasonlóságra törekszik, addig másfelől a főalak viszonyában a többi alakhoz, annak történeti egyetemes jelentőségét is a maga korszakalkotó voltában teljesen feltűn-teti. Mindenesetre olyan munka, olyan alkotás ez,

mely a XIX. század művészetének legjelesebb termékei közt foglal mindig helyet. Minél jobban behatol az ember vizsgálatába, annál inkább leköti és eltölti, annál inkább elragadja — a lelket megtermékenyíti és felmagasztalja.¹

A mint az emlék hatásával eltelve s gondolataimban borongva tovább haladok, észrevétlenül jutok el a vár hídjára, mely karcsú, tömött íveivel a Spree fölé domborodik. Mozgalmas kép nyílik előttem jobbra és balra a folyamon, de engem a híd foglal el; volta-kép nem is a híd, hanem a díszítése. A prágai Moldva-hídon a jámbor Nepomuk álldogál, feje és lába körül az ég csillagaival, kezében a föld megváltójával, a feszülettel, arczában és szemeiben a vallásos áhítat rajongásával, épen illő és találó képviselője ama népnek, melynek kebeléből Hussal és Ziskával a szenvedélyes Procopiusok és a vakbuzgó Taboriták születtek; itt, a Spree-hídon, a harczos foglal helyet. Nike és Pallas istenasszonyok mellett nyolcz páros szobor mutatja be: a mint Nike a gyermekeket a hősök történetére s Pallas az ifjat a fegyver kezelésére tanítja; a mint Pallas a harczost fölfegyverezi s Nike a győztest megkoronázza, s a mint Nike a sebesültet támogatja. Pallas új küzdelemre hevíti, a mint Pallas oltalmazza és gyámolítja s Iris az Olympusra vezeti; épen méltó és igaz kifejezője annak a népnek, a mely vitézséggel és tudománynyal első hatalmi állásra emelkedett. Eme páros szobrok, mint művészi alkotások is megkapnak,

¹ *Fr. Pecht: Deutsche Künstler.* II. Reihe. 1879. 246—248. l.

de még inkább megihletnek a sorozat szelleme és célzatossága által. A mint a hellén örökkön lelkesült s magasra tört, mikor a fenséges istenek s dicsőséges hősök emlékei közt szemlélődött: úgy a porosz is mindig fellobbanhat és nemes büszkeséggel telhetik el, mikor a brandenburgi kaputól a vár hídjáig elnézve, a nemzeti nagyság és nemzeti erő önérzetességének és öntudatosságának annyi kinyilatkozásában gyönyörködhetik.

A hídon keresztül menve, III Frigyes Vilmos lovagszobra, a Wolf Albert műve, újra megállít. Magasságában szinte vetekszik a Rauch alkotásával, értékére nézve meg sem közelíti. Szerkezete egyszerűbb, kivitele merevebb. A király tábornoki főveggel és ruhával ül természetes lován; arcza jóságos, jobb keze áldásra emelve; az alapon pedig jelvies alakok állnak és ülnek, elől Klio, jobbra a Rajna és Memel, Borusszával, balra a tudomány és ipar, a művészet geniusával, hátul a vallás, a béke pálma ágával; kifejezésükben több az általános, mint az egyéni, a mint az a jelviesség mellett természetes is. A vallás szobra, a maga béke pálmájával, a jövőnek hirdetője, ígéret és zálog egyszersmind; a mennyiben ez emléket a diadalmas franczia háború bevégezése után leplezték le, a siker és megelégedés érzetével, a nyugalom és béke hitével.

S mintha a pompás környezet, a székesegyház és régi Museum is a nyugalomról és békéről beszélne! Az ódon népszerűségével és fejedelmi sírboltjaival, ez széles, szabadon álló lépcsőzetével és gazdag műkincseivel hívva hív, hogy vele foglalkozzam. Végig nézem azt is, ezt is élvezettel és tanulsággal: de aztán sietek az

új Museumba, páratlan lépcsőházába, hogy Kaulbach világtörténeti képeibe merüljek el.

Hiszen leginkább miattok jöttem Berlinbe.

II.

Kettő, a mi az új Museumban fölötté meglep: külső egyszerűsége s belső pazar fénye. Mintha csak az építésznek, Stülernek, az az eszme lebegett volna lelke előtt, hogy műve a nemzet jellemének emlékszerű megörökítése legyen. Eszme érzékítése, ábrázolása, megvalósítása építészettel? Valjon lehet-e ez? Valjon lehet-e sugarat visszaadni s a még finomabb gondolatot feltüntetni kőben, téglában, vakolásban, szóval a durva, nyers anyagban?! Valjon megérti-e valaki, a ki nem hallotta és nem olvasta, hogy a góth építés merész, feltörő csúcsívei s a renaissance-irány magasba emelkedő nyílt kupolái, az égbe szárnyaló s Istenhez közeledő lélek útjának jelképei akarnak lenni? S mégis, ez ellenvetések daczára a Stüler Museuma híven példázza, mutatja s fejezi ki a német jellemet: szerény megjelenésben a gazdag tartalmat. Kívül nincs egyéb feltűnő rajta, csak terjedelme, de belül a képzőművészet összes ereje kibontakozik. A szerkesztés szerkesztés és változatos tagolásának kifejtésében és fogantatásában, a díszítés csillogásában és értékében annyira megragadó, hogy szinte nyomja a műgyűjteményeket. Különösen a lépcsőház, az épület emez ékes középontja, mind a maga ritka nagyságával, hiszen ötszázhetven négyszögméternyi területet foglal el, s husz méter magasba emelkedik, mind a Kaulbach gyönyörű képeivel — egyetlen a maga nemében. Már maga is

Museum, s fölr műbecsére és műtörténeti nevezetességére nézve egész műgyűjteményekkel.

Kaulbach e képei, a déli és északi roppant falra már festésük módszere miatt megkapnak — nem a fresco, hanem a stereo-chromia eljárásával készültek, mely a színeket, miknek anyaga a kovasavval való keverés következtében föloldhatatlanná vált, a száraz falra hinti és vízüveggel befecskendi, hogy így megerősítse és megkösse. E festés élénkebb és csillogóbb, mint a fresco, mint különösen a német fresco, mert a színbeli halványságot és színközi élességet az angol *Dyce* nem annyira a módszernek, mint inkább a német ízlésnek tulajdonítja, és csakugyan az olasz fresco, a színezés erőteljére és összhangjára nézve, sokkal közelebb áll az olajfestéshez, de viszont van benne valami merevség és keresettség, melyet a tartalmi melegség és természetesség sem bír egészen felolvasztani és elsimítani.

A képek eszmei tartalmassága lebilincselő. Az emberi művelődésnek világtörténeti főbb eseményeit festik. Bennök a Kaulbach teljes művészi egyénisége: az élcz, szeszély, humor, satira, csapongó képzelem kiáradó bőséggel buzog. Képzelmének ez a bősége, ez a termékenysége különösen a felölelt anyag végtelen sokféleségében, a festői motívumok buján fakadó leleményében mutatkozik. A komoly történet és játszi monda való és csoda világa egész fenségében és bűvös káprázatosságában feltárul előtte s hat óriási képben: a Bábeli torony építése és népek eloszlása, Görögország virágzása és Jeruzsálem pusztulása, a Hunok harcza, Keresztes hadak és Hitújítás kora képeiben

foglalja össze és mutatja be; a csoportok szerkesztésében és összekapcsolásában igazán mesteri! Az egyetemes, a zsidó, görög, római, olasz, francia, angol, német történet, az ind, egyiptomi, északi és keleti mythologia alakjai jellemző választékkal mind rendelkezésre állanak s céljának megvilágítására szolgálnak; mert ő is, mint Cornelius és társainak iskolája, melyből származott és kiszármazott, nem a természet visszaadására törekszik, hanem mindig és mindenben eszmeiségre és jelviességre; alakjai csak a nyelvet képezik, melylyel beszél, melylyel pazar képzelete megnyilatkozik.

S hogyan beszél? A mi ártatlanság, gyöngédség, gyermekiesség, szűziesség, ha szabad úgy mondanom, harmatos tisztaság, az az ő előadásában elesik; az ő forrongó erejével és szeszélyes sodrával nem egyezik össze; mindannyira könnyű neki, hogy épen azért nehéz, szinte lehetetlen. A felszínen marad attól való tartózkodásában, hogy mélyre ne hasson. S édeskés és cikornyás, üres és ködlő lesz. A mi ellenben gonoszság, szenvedélyesség és szilajság, keménység, a mi daemoni az emberi szívben kavarghat, az az ő merész ecsetének hatalmasan sikerül. Az igazi férfi erények és vitézi erkölcsök jellemzésére is a legtöbbször szerencsésen eltalálja a kellő kifejezést, úgy, hogy a finomabb érzések leszámításával is az indulatok, szenvedélyek és érzelmek kimeríthetetlen fokozatával és változatával rendelkezik. De mégis a legbiztosabban mozog és legpazarabban csillog ott, a hol pattogó gúnyja, villogó élcze és imbolygó szeszélye érvényesülhet. Reineke Fuchssza, az állati jelviességnek ez a híres

remeke, épen azért oly eredeti, oly mesteri, oly gazdag, mert Kaulbach kora összes erkölcsi, politikai, társadalmi és egyházi ferdeségeire kiterjeszkedhetik s benne egész kedve szerint leöntheti az embereket maró-luggal. Mily éles vonatkozással, mily metsző célzással, mily mélyen és gyökerében talál: kétségtelenül bizonyítja — a hatás, az az elkeseredett harag és gyűlölet, melyet az ultramontánok iránta még sírjában is mutattak.

Kaulbach ilyenkor megpezszdül és föllendül, mintha örvendene és ujjongatna, s ecsete cikáz és vakít, mint a villámsugár. Azért megérthető és megbocsátható, hogy örömet elereszti a féket és szilaj szenvedélye csapong, még ha méltatlanságba és igazságtalanságba téved is. Mert bizony, ha kedvező alkalma nyílik természetére kielégítésére, nem igen válogatós és nem igen lelkiismeretes. Cornelius vezére és tanára volt, mégis iskolájának, a kolostori testvérek rajának közepette, ezzel együtt, a müncheni új képtár külső frescóiban kigúnyolta, megcsúfolta és kinevettette. Ama férfiakat, kik a legönzetlenebb és legmelegebb rajongás hevüléseivel, az úttörők és térítők nemes önmehtagadásával és sanyarú nélkülözéseivel, az önzés és haszonlesés megvetésével, nyereségre és kitüntetésre való törekvés feledésével fáradoztak és áldoztak, hogy művészetükhöz és szentnek tartott irányukhoz hívek maradjanak — oly módon tüntette föl, mintha kicsinyességből és hiúságból, elismerés és megtiszteltetés után való sóvárgásból és kapkodásból lelkesedtek és működtek volna! Míg Cornelius társaival éltük és pályájuk törekvéseire mindig, mint valami szent álmodozás és isteni elhivatás

emlékeire gondolt vissza: addig épen legtehetségesebb és legnagyobb tanítványa pajkos, sőt kegyetlenül gonosz satírával pellengérezte ki, mert velük és belőlük néhány bohó és kacagató jelenetet alakíthatott. Ha vére lobogott, nem ismert és nem tartott semmi határt; még fejedelmi pártfogója, Lajos bajor király ellen is ki-kirontott. Mert előbb hosszas mellőzése miatt elkeseredve olyan pogány cikket sugalmazott az előkelő világ lapjába, mely e műszerető fejedelem összes alkotásairól és vállalatairól fitymálva és becsmérelve szólt, a miért Lajos kiakarta űzetni országából: később ingerkedő szabadsággal kikarrirozta. Pedig lekötelezettje és megbízottja volt.

Kaulbach azonban a koldus nyomorgásától a fejedelem dusáskodásáig megélve és átélve minden állapotot, fölemelkedésében, hova szárnyas geniusa vitte, szerencséjében, melyet maga alapított, nem sokba vette sem az embereket, még ha koronások is, sem az érzelmeket, még ha tartozások is. A király nagyszerű műtermet rendeztetett be számára, melybe rövid idő alatt, mint bucsújáró helyre, özönlött az Isar város közönsége. Kaulbach, a mint a Pecht elbeszéléséből kitetszik, nemcsak a festészet terén művész, de művész a maga nagyságának és hírvének fölverésében is.¹ A rendező érzékével és ügyességével helyezte el tömérdek vázlatát, rajzát, tanulmányát és képét műtermében, a fokozatos hatás kiszámításával, aztán megengedte minden héten egyetlen napon s egyetlen órában, hogy hozzája zarándokoljanak. Mint valami

¹ *Fr. Pecht: Deutsche Künstler.* II. Reihe. 1879. 82—86. l.

különösség és ritkaság szemléletére, úgy gyűltek a mester és kiállítása látására. Kaulbach pedig megvetette a körötte rajzó sereget. Férfiak és hölgyek, grófnők és hercegnők csüggttek rajta, értetlen bámulással és műértő becsüléssel, lesve minden szavát és minden mozdulatát, ő pedig hátat fordított nekik, fején a sipkával, szájában a szivarral, úgy viselkedett, mintha egyes-egyedül volna. Ha mégis megszólalt, röviden szólt, úgy bánt a legválasztékosabb társasággal, mint valami canaille-al, mint bánni kell általában, ha valaki a csodálkozást és tiszteletet biztosítani akarja. A születési nemességet nem méltányolta, sőt sokszor tüntetéssel lenézte, a szellemi nemességet mindig fölébe helyezte. Nála az ember nem a báróval, hanem — az íróval kezdődött. Ha közönsége közt valami journalistára vagy kritikusra villant pápaszeme alól a szeme, egyszerre elhalmozta figyelmével és érdeklődésével, megkérdezte véleményét erről is, arról is, megkérte, hogy fölötte érdekes fejét lerajzolhassa, meghívta magához és elkísérte haza, szóval annyi hizelgéssel és szeretetreméltósággal tetézte el, hogy az egész áradózással írta meg benyomásait és emlékeit: mint a dicsőítő ének hangzott a — *Látogatás Kaulbachnál*. A művész az író felhangolta és kihasználta, s aztán a meglegedés ravasz mosolyával olvasta el. Mint Pecht megjegyzi, természete nagyon hasonlított a Reineke Fuchshoz: olannyira, hogy a mint Faust maga — Göthe, Reineke Fuchs maga — Kaulbach, a ki úgy okoskodott, hogy e világon mindenkinek vagy az üllő, vagy a kalapács szerepét kell betölteni; ennél fogva, volt esze, inkább kalapács, mint üllő akart lenni.

Szellemében és jellemében a rideg öntudatosság és a nyughatatlan gúnyorosság egyesült: azért sokszor imbolyog az ellentétek és végletek között; komoly és bohó, érzelmes és kiméletlen, fenséges és alacsony, rajongó és kétkedő egyszerre, egymás mellett közvetlenül. Azért mondja róla Riegel, hogy kebelében két lélek lakozott, mely összhangba soha sem juthatott, végre is gúnyosan kaczagva a föld kielégíthetetlen istene győzött; azért tűnik fel a mester előtt olykép, mint a ki a múzsákat, kikkel egy ideig bizalmasan együtt pihent a szent mezőkön, egyszerre csak váratlanul megragadja, ravasz mosolygással befogja, s éles ostorával gúnyosan csapkodja. Miért? Hogy pénzes zacskókat czipeltessen velük.¹ Nem, nem. Riegel nagyon keményen ítéli meg. Kaulbach a múzsákat nemcsak pénzzállításra használja, de az eszményi szép előállítására is, a miről e világtörténeti képsorozata úgy a maga egészében, mint számtalan részleteiben fényesen tanuskodik.

De melyik sorozat? Mert kettő van e lépcsőházban, a világtörténet ellenkező felfogásával. Az egyik a hat komoly kép, kiegészítő és közbeneső történeti és jelvi alakjaival, a másik a játszai arabeszk, mely a párkányzaton a négy falat végig futja; abban a világtörténet korszakos hősei és főbb eseményei inkább az egyetemes nézet szerint szerepelnek, ebben apró gyermekek és bájos játékok alakjában az egyéni szeszély szerint tűnnek elénk; abban a nagyság, méltóság és

¹ *Herman Riegel*: Cornelius, der Meister der deutschen Malerei. Hannover, Carl Rümpler, 1866. 324—325. l.

fenség érvényesül, ebben a tréfa, kedély, szeretetreméltóság buzog. S a két sorozat ellentéte még hatásosabban és megkapóbban fejlik ki a szerkezet következtében, hogy a derűs arabeszk a komoly ábrázolást párhuzamosan kíséri.

III.

A szerkezet a részarányosság törvényén alapszik. A déli falon az ó-kor, az északi falon a középkor és újkor szemléltethető; ott is, itt is, három főkép és két főalak, melyek Kaiser Viktor szerint az augustinusi és pelagianusi irányzatot képviselik.¹ A főalakok a főképek között állanak, nagyságukkal és jelentőségükkel ezek alakjai fölé emelkednek; a mennyiben nem egyes eszme megvilágításának tartalmi részei, hanem egész eszmei irány egységes megszemélyesítői. Balra, a déli falon vannak Mózes, a zsidó egyházi állam megalapítója, Solon, az athénei világi állam törvényhozója, jobbra az északi falon Nagy Károly, az első német császárság megalakítója, Nagy Frigyes, a német felvilágosodás létesítője. Mindegyik főalaknak egy főkép felel meg: Solonnak Görögország virágzása, Mózesnek Jeruzsálem pusztulása, Nagy Károlynak a Keresztes hadak és Nagy Frigyesnek a Hitújítás kora s e két pár képnek bevezetésül, történeti előzményül szolgál a harmadik főkép, az ó-kori résznek a Bábeli-torony építése és népek eloszlása, az újabbkori résznek a Hunok harcza.

¹ *Victor Kaiser*: Kaulbachs Bilderkreis der Weltgeschichte. Herausgegeben von R. Virchow und F. von Holtzendorff. Berlin, 1879. 5–12. l.

Külsőleg az egész szerkezet két egyenlő félre, belsőleg két teljesen egyenlőtlen félre oszlik. Mert a régi idő, az ó-kor és középkor szorosan összetartoznak öt képpel s az új idő, a felvilágosodás kora, képezi az ellentétet egyetlen képpel.

A főalakok fölött lebegő jelvies alakok szintén párosan sorakoznak: Isis és Aphrodite Mózeshez, és Solonhoz, Italia és Germania Nagy Károlyhoz és Nagy Frigyeshez járul; ezek, ha Kaiserrel szabad úgy mondanom, az ő vetületi képeik; a Monda, Történet, Szobrászat, Festészet, Tudomány, Költészet, Rajz és Építészet kifejezői pedig, méltóságos és derült női jelenségek, fölfelé irányulnak s az arabeszkkel függnek össze.

A történeti haladás és festői megvilágítás falról-falra, képről-képre balról-jobbra árad, rendszeres következetességgel: az utolsó képen és utolsó főalakon azonban a fény épen megfordítva, jobbról balra vet. Véletlen ez? Semmi esetre sem. Kaulbach sokkal öntudatosabb és sokkal számítóbb művész, semhogy az efféle fordulat merő esetlegből, vagy pusztán változatosságból eredhetne. Jellemző tulajdonsága lévén a célzatosság és jelviesség, e megvilágításnak nála mélyebb értelme van. A mint a Hunok harczában a kereszttről sugárzó fény és a Colosseum mögött leáldozó fény a fejlődő kereszténységet és a hanyatló pogányságot jelenti: úgy a Hitújítás korának és Nagy Frigyesnek megvilágítása, mely különösen kidomborodó homlokán gyülemlik össze, szemlátomást azt fejezi ki: hogy a *jelennek* és *jövőnek* fénye, a mely szakított a mult világosságával.

Kaulbach összhangban amaz önérző és büszke szellemmel, mely Berlinben oly erős és oly honos, a *német* Luther és *német* Frigyes törekvéseinek összefoglalásában és folytatásában hirdeti ezt; úgy, hogy képsorozata, még gedig a világtörténetnek és egyetemes művelődés fejlődésének mind komoly, mind derűs tárgyalása, irányzatosságára nézve határozottan *nemzeti*. Az emberiség életének különböző folyamai, ha szabad e hasonlattal élnem, a német nemzet élte folyamának medrében csapnak össze és egyesülve sietnek tovább; ott Luther és Frigyes, itt Göthe és Faust képezik a befejező zálogot s ígéretet. Göthe, mint király, Herder és Humboldt között székel, előtte Faust kinyitva, oldalán pedig balfelől az őrangyal, jobbfelől Mephistopheles hódolva.

A komoly képsorozaton előmlő és elragadó fenség mellett az arabeszkben csillogó és mulattató játszóság hatásában a legkellemesebben olvad össze. Mint a régi görög tragédia-írók a részvételre, szánalomra és meghatottságra hangolt közönséget valami pajkos, vidor bolondsággal elevenítették, emelték és derítették fel újra: úgy Kaulbach is kedélyének és képzeletének összes gazdagságával és változatosságával törekszik az ünnepies benyomást ellensúlyozni, a korszakokat, hőseket és megrázó eseményeket apró gyermekek képében és gyerek-játékok jelentőségében feltüntetni.

Minő pazar szellem! Minő csodás kedély és képzelet, minő csapongó és elbájoló szeszély lobog-villog, ingerkedik és bohóskodik itt szakadatlanul! S minő kedves és szerete treméltó módon!

Az arabeszk kettős fővonala igazi hullám mód-

jára emelkedik és hajladozik, a legszabatosabb és mégis legkönnyebb rythmussal. S e gyönyörű hullámjáték a gyermeki játék színhelye, igéző apróságokkal teli. Teremtő erejének e szabad szülöttei nem éreznek semmi földi nyomást; de mint a tündérek fényből és levegőből állnak, virágkelyheken és leveleken nyugosznak és járnak, az arabeszkék indái és felfutói közt bujkálnak és kandikálnak elő. S e bujósdi és mutatósdi játékba belevegyülnek a lég és erdő állatai fesztelen bizalommal és tudatos közreműködéssel.

A monda és legenda, a világi és vallási történet összefolyik a párkányzaton, mely Kaulbach lángeszének legsajátosabb alkotása, s a művészet igaz gyöngye. Az élcz, a humor, a gúny a legfinomabb ironiától a legmeteszőbb satiráig megszólal itt, a nélkül, hogy a gyöngédebb érzést megsértené; mert a művész életnézeteinek élességei és érdekességei az igéző gyermekek és játékok bűvös-bájos világában elsimulnak és megszeliidülnek.

Micsoda világ ez!

Nem szándékunk, hogy részletesen leírjuk; megelégszünk azzal, hogy általánosságban jellemezzük, néhány csoport kiemelésével.

Ime, a felfogás és előadás feltüntetéséül a görög és egyiptomi mythologia, a zsidó és keresztény legenda tárgyalása szeszélyes váltakozással, mindjárt az arabeszk kezdetén. A gyerek Prometheus és pirinkó Pallas Athene teremti az embert, az kezében tartva az anyag-bábot, ez a lelket lepke alakjában; mellettük két gólyatojásból lép elő, virágkehelyre szökve az ujjongó emberpár, s már ott a kígyó a piczi Évának

kinálva az almát, és a majom gúnyosan köszöntve a csepp Ádámot könnyenhivóségeért; aztán Romulus és Remus következik a nöstény farkassal, a mint egymást fűtykösökkal czirogatják; majd Isis és Osiris virágkelyhen csókolódzva, kiknek hódolatára megjelen a fáklyás Typhon, a kutyafejű Anubissal, Osiris megijed és lebukik, Isis pedig hősi hetykén lelövi a koboldot.

Vidor és fürge apró-cseprő népség valamennyi, mely az emberi, nemzeti és isteni eredetet jóízűen adja elő, az ember szellemi és érzéki természetét tréfásan mutatja be.

Vagy íme, a görög művészetek fejlődése és tökélye, keletkezésük természetességében és nagyszerűségük hatásában. Elöl Pán a pásztorsípval, Apolló a lanttal, Zeuxis festett gyümölcszeivel, melyet a balga madarak csipdesnek. Aztán kis dór templom látható, épülő félben, fölötte fészkel az ősepítészet úttörője, a fecske, mellette meg annak folytatója, a hód, a mint a körzöt tartja. Majd Orpheus, a legelső hegedűs tűnik eléink, a mint az állatokat is elbűvöli. A derék és becsületes elefánt, emberhez illő méltánylattal és műismerettel lelkesül s babérkoszorút nyújt neki ormányával, a tisztos és jámbor számár is elragadtatásra gyul, s mint igazi számárhoz illik, töviskoszorúval kedveskedik.

Biz ez az életben is a tapasztalás szerint gyakran megtörténik. A hivatott művészt megkoronázza és tövissel, bogáncscsal jutalmazza az illetéktelen. A különbség mindössze az, hogy avatatlanságuk felöltő és bizonyító külső jele hiányzik.

Vagy íme, a középkori két uralkodó tekintély, az egyházi és világi, közre dolgozó egyetértésben: a pápa Nagy Károly császári koronázásának teljesítése közben, a mi fölött az ördög kedvére kaczag, belátva a jövő ama meghasonlásába, mikor ez a két tekintély, mint a hogy a nap és hold hatalmok mértékének jelvies képe, a minék a papi tanítás hirdette, egyszerre nem ragyoghat az égen, mint a hogy egyszerre két kard meg nem férhet egy hüvelyben, egymás elhomályosítására és kiszorítására törekszik, mikor a Gergelek és Inczék átkaikkal mennydörögnek s a Henrikek és Frigyesek kardjaikkal csattognak ellene! S íme, a hódító islamismus előnyomulása a hanyatló görög christianismussal szemben: két harczos a koránt előretartja s a konstantinápolyi császár öklével fenyegetődzik. Szegény alig is csinálhatott egyebet, legfeljebb meghalhatott hősi halállal; de gyöngé erejével, a mi bizony nem igen ért többet az ökölfenyegetésnél, föl nem tartóztathatta a veszedelmet! S még iránta a mester elismerő, mert legalább a merszet és daczot nem vonja meg tőle: de bezzeg a szegény Romulus Augustulust, mikor az öreg Kaukasus király fiai reácsapnak, rettenetes sírás és jajgatás között mutatja be.

Vagy íme, a fiatal germánság győzelme a vénhedett császárság fölött, a mint az egészséges germán gyerekek a satnya római gyerekek fölibe kerekedik és válalába harap s a szilaj barbarismus diadalma a csökönös scholasticismuson, a mint a középkori zavarok között nemzeti erejével előhatol. A népvándorlás menetében már ott a germán háziasszony, kezében a rokával, a mint a Reineke Fuchs kópéságaiból egyet-

mást mesélget. Előtte rozzant talyiga, melyet koszorús római költő és tudós görög nyelvész húz, kik a classicismus elmulása miatt panaszkodnak s Achilleus jós paripáiként, melyek hajdan a hadakozó görögöknek pusztulást és halált jövendöltek, a modern világnak hasonlatos végzetet hirdetnek. S csakugyan, a mint a következő idő tanít, nagy csapást és nagy nyomorúságot kell tűrni. Sátán a viszály magvait elhinti a népek között, hogy legközelebb életre-halálra viaskodjanak, mert nem tudják, hogy a homoousios vagy homoiiousios elve szerint üdvözüljenek-e? A keresztes vitézek sánta számaron baktatnak át a Hellespontuson s egyetlen vágással saracénokat hasogatnak ketté, a míg a szentsírt őrző angyalok Jeruzsálem leendő megvételetét jelentik. Majd tűzlángok csapnak a magasba, eretnekeket és boszorkányokat égetnek. A villongások és tévelygések e hosszas szenvedéseinek ábrázolása után végre feltör a nap, a német fölvilágosodás napja, a Gráciák füzértáncza az örömnök és derűnek mosolyával fejezi be a tarka-barka bábjátékot, mely a világtörténet legmegrázóbb és legünnepiesebb jeleneteit is a humorista *concarv*-tükrében csillogtatja elő.

Kaulbach ez arabeszk-párkányzaton tréfál, játszik, bohóskodik, enyeleg, gúnyolog, csipdes, bírál, tagad. A kedély és szeszély legellentétesebb végletei közt ing és csapong; sőt nemcsak e művészi remekében, de egész művészi egyéniségében is, a mint Kaiser Victor jellemzi.¹ Az emberi szabadság földjén nem áll bizto-

¹ *Victor Kaiser* : Kaulbachs Bilderkreis der Weltgeschichte. Berlin, 1879. 8. 1.

san és erősen, mint Göthéje az angyal és ördög között. Örökös ingadozásában és csapongásában mephistói szelleme győz rendesen; úgy, hogy a hívő Cornéliussal szemben maga Mephisto, a czéda társ, a kít mindig örömet látunk. E mephistói természetével áll kapcsolatban az ő legsajátosabb és legragyogóbb tulajdonsága, az *élcs.* Ez az ő lángeszének áradozása és villogása, igazi lüktetése, miben hasonlít az ó-kor leggeniálisabb vígjátékírójához, Aristophaneshez, valamint hasonlít ama keresetlen és elbájoló kedvességben is, mely előtt még a komoly Plato is meghajolt. De hiányzik belőle az Aristophanes energiája; úgy, hogy sem olyan mélyen járónak, sem olyan összezüzónak nem mondható. Minden ereje mellett sokszor könnyű és sokszor felszínes, külső fogásokhoz és alaki eszközök-höz gyakorta nyul, úgy, hogy van benne valami Euripidesből is. Mint Euripides, noha tragikus, kételkedő és tagadó szellemével, gépileg előrángatott és megcsufolt isteneivel megrontja a tragédiát: úgy Kaulbach, bár romanticus, a maga mephistói hitetlenségével és csufondárosságával megingatja a romanticismust. Az a periklesi felvilágosodás költője, ez a német felvilágosodás festője.

IV.

Kaulbach főképei az új Museum lépcsőházában az ihlet és tudás, a lelkesedés és kitartás alkotásai. A mester a *Hunok harcsá*-nak első rajzától a *Hitújítás korá*-nak utolsó ecsetvonásáig, három évtizeden keresztül foglalkozott velük. Teremtő lángeszének, kivívó erejének, művészeti és irodalmi tanulmányainak

összes készletével fogott hozzájuk, merült el bennök, hogy IV. Frigyes Vilmos rábízta a feladatot, mely életének és pályájának mindenesetre legnagyobb feladata, szerencsésen, nagyratörő becsvágyának és a felcsigázott várakozásnak megfelelő sikerrel megoldja. S megoldotta úgy, a hogy más rajta kívül, még maga Cornelius sem bírta volna megoldani.

Mit akar ez az állítás mondani? Kaulbach talán nagyobb művész, mint Cornelius? Senki sem óhajtotta inkább, hogy az legyen, mint az új német festészet megalapítója és felvirágoztatója, a ki Förster Ernő feljegyzése szerint nem egyszer kifejezte, hogy szeretne Perugino sorsára jutni, ki fölött Rafael messze kimagaslott; de ez az óhajtása nem teljesedett.¹ Legalább nem egészen. Mert a gondolat hathatóságára, a kifejezés energiájára, a szerkezet összhangzatosságára Kaulbach nem multa felül. De részben mégis meghaladta. Rajza bevégzettebb, festése színben gazdagabb és csillogóbb, alaki érzéke és emlékezete, a mint az különösen arczképeiből szembeötlik, frisebb és biztosabb, a test szerkezete és arányai ellen oly botlásokat nem követ el, mint Cornelius. Mind a kettő gondolatfestő, de mégis különböző. Cornelius műveiben a gondolatot mindig valami jellemző érzés élteti és emeli, ettől származik lendületes energiája, mely az ó- és középkor hagyományainak s az új művelődés alakjainak megörökítésében egyképen érvényre jut, nála a gondolat minden szilánkjában benne van az egész férfi: míg

¹ *E. Förster*: Peter von Cornelius. Ein Gedenkbuch aus seinem Leben und Wirken. II. Theil. Berlin, 1874. 444 l.

Kaulbach képeiben inkább az érzésnek kifejezője s mutatója a gondolat, melynek sugárszerű kiadásában van meg a teljes ember. Cornelius az egységes eszme következetes kifejezésére, Kaulbach az eszmeiség változatos feltüntetésére született: éppen azért a világtörténet és emberi fejlődés elbeszélésére alkalmasabb és hivatottabb. A tanítvány ugyanazon nyelvet használja, mint a mester, ugyanazon stylban is, mint az; de sokkal jobban ért a színezéshez, részletezéshez, a felfogásnak és hangulatnak majd fenséges, majd kellemes változtatásához, a sokoldaluságnak művészi alkalmazásához. Kaulbach a regény, Cornelius meg inkább a hősköltemény írójához hasonlított; ebben több az erő, abban több a szellem.

A déli falon az első kép: *A bábeli torony építése és népek eloszlása*. Az emberiség szereplésének igaz nyitánya. Addig éltek családi hagyomány, attól fogva történeti fejlemény. A múlt és jövő emléke az a torony, melyet a Biblia a föld fenhéjázó telhetetlenségének s eget vívó vakmerőségének jeleként rakat. Jehova haragra lobban s megjelen a felhőben két angyallal együtt, kik parancsára a tornyot széjjel rombolják. Micsoda omlás, micsoda bomlás következik! Nimród királyi széke megdől. Babilon elpusztul, a nyelvek összezavarodnak s a népek elválnak: balra a semiták, patriarcháik áldása közt, középen a hamiták bálványaitak szorongatva, jobbra a jafetiták szilaj paripákon; az első lovas a hellenség, a második a germánság képviselője.

Mennyi élet, mennyi mozgalmasság! A daczos Nimród és esdeklő felesége, a mint térdeit átöleli; a bős

felügyelő, a mint embercsont - ostorával a lázadozó rabszolgákat munkára úzi s a gyermekét szoptató anya, a szeretet melegségével, a papi köntöst csókoló asszony érzéki gerjedezésével. Megkapó látványa az ijedtség és bizonytalanság összes forrongó indulatának?

A középső kép: *Görögország virágzása*. Fent az égen derű, lent a földön nyugalom; a béke és boldogság mosolya, a költészet és művészet bűbája. Kicsi sajkán közeleg Hellas partjaihoz az isteni Homér, kinek evezőse a Sybilla. A dalnok éppen Achilleust magasztalja, mert ennek anyja. az ezüstitlábú Thétis, Nereidái körében fölmerül a tengerből és gyönyörködve hallgatja az éneket. A parton sereglenek a görögök: költők, művészek, államférfiak, elől Perikles, Alkibiades, mögöttük Solon a törvénytáblával. Távolabb Orpheus, Hesiodus, Sophokles, Euripides, Aristophanes és Pindar; majd az épülő Parthenon és Achilleus szobra előtt Pheidias, az istenekre fölnézve, a kik szivárványon lebegnek; elől Eros a Charisokkal, Apollo a Musákkal, Zeus és Hera királyi székükben. Az egészen az eszménység és szépség ömlik el az alakok finomságában s a kifejezések nemességében.

Az utolsó kép: *Jeruzsálem pusztulása*. A fenséges és megragadó egyesül benne megint. Fenn az égen trónol a négy próféta, ki Jeruzsálem vesztét megjövendölte: Jezsaiás, Jeremiás, Ezekiel és Dániel; alattok lebegnek a bosszú angyalai. Lent az égő templom, a kétségbeesés menekültjeivel, a romok fölött bevonuló Titus, diadalmas római csapataival, az öngyilkos főpap nejével és gyermekeivel, élesen jellemzett gazdag zsi-

dók, a mint sóváran gyűjtött gazdag kincseiket kiöntik és sötét elborulással a halálra várnak, marczona katoná, a mint leányt rabol, futkosó zsidógyermek, a mint oltalmat és segítséget keresnek. Mindez oly megrázó elevenséggel, hogy a szerencsétlen nép nehéz végzete és átka felrajzik a néző előtt.

Az északi falon az első kép: a *Hunok harcza*. A Nyugat és Kelet mérkőzése, a műveltség és barbárság összeütközése, a keresztyénség és pogányság küzdelme, az erkölcsi ember és testi ember hadakozása életre-halálra, élőkkel-holtakkal. A megdöbbszentőnek és megigézőnek mesterei szembeállítása és előadása. Attila a hun király feltartóztathatatlanul halad előre: országok hamvadása, népek enyészete mutatja nyomát. A catalauni síkon Aetius vezetése alatt itálok, germánok, góthok eleibe állanak és megharcznak vele. A harcz oly ádáz, oly elkeseredett, hogy az elesettek újra ébrednek és néma kegyetlenséggel újra belevegyülnek. Fent, a felhőben Attila, rabszolgái emelik pajzsukon s hunjai szemben a keresztyénnel, kiket a halhatatlan Detre vitt rohamra, Attila ostort csattogtat, míg a keresztyénség a kereszt körül gyülekszik, a szolgaság és megváltás jelvényének ellentétéképen.

A középső kép: *A keresztes hadak Jerussálem előtt*. A valónak és csodának, a tudásnak és hitnek, a hatalmasnak és magasztosnak összefoglalása, több külső ragyogással, mint benső meggyőződéssel. Reggeli szürkületben, végtelen fáradságok után a keresztesek a sovárgás és áhítat érzésével a szent sír városából megpillantanak néhány halmot — a nemes és üdvözítő cél közel. Hat gyermek vonul elől, ereklyé-

vel, utánok fehér paripán Bouillon Gottfried, ki előtt megjelent az égben Krisztus, Mária és a vértanúk környezetében, hódolattal ajánlva fel neki a koronát, a maga fejére a tövis koronát tevén. A lovagok között Tankréd, a lovagias, Bohemund, a vitéz és Péter, a remete, ki az égi jelenésen megihletődve, imádkozik s kezeit a magasba terjeszti ki. Megölt saracének, áhítatos és szerelmes lovagok egészítik ki a képet, melybe előbb hit, mint a Kaulbach hite, mélyebb vallásosságot önthetett volna!

Vége az utolsó kép: a *Hitújítás kora*. Voltakép nem is a hitújítás, az egész újabb felvilágosodás története tárul itt fel előttünk. A művész eredetileg csak a hitújítást akarta Lutherrel, mint az egész mozgalom legjelentékenyebb megindítójával megörökíteni; felfogása azonban a királynak nem tetszett, a ki Lutherért nem igen rajongott; úgy, hogy Kaulbach alig birta ki-erőszakolni, hogy a hitújítás a kép tárgyának egyik főmozzanata legyen. Így, a mint van, a roppant templom belseje főhajójával és két oldal-kápolnájával magába foglalja mindazokat, kik a költészet, tudomány, művészet és vallás megifjodásában és föllendülésében, a találmányok és fölfedezések gyarapításában és alkalmazásában döntő részt vettek, népekre és országokra való tekintet nélkül. Nagyok, a kik az egész emberiségért éltek, kisebbek, a kiket csak a német nemzet emleget hálásan, tarka csoportokban sorakoznak itt, valamennyi arczképi hűséggel. Történetileg a legérdekesebb, de művészi tekintetben a legértéktelenebb kép ez, mert hiában áll Luther az oltár legfelső lépcsőjén, a magasra tartott bibliával kezében, hiába veszik körül

a vallás hősei, egyházi és világi fejedelmek, igazi egység nincs a műben. Térben és időben oly távolságok és végletek ütköznek össze, hogy nem jönnek és nem jöhetnek összhangba. Raphael *Athénei iskolája* a Vaticánban s példája szerint Kaulbach *Görögország virágzása* is messzi időket von össze, de a közelmúltban és ugyanazon földön; míg itt az újabb századok, melyek története s a különböző országok, melyek egymással való ellenkezése mindenki előtt ismerős, szerepelnek legjelesebb alakjaikkal. Ám igaz, hogy ezek az emberi ész megdicsőülésének Pantheonában egyesülnek: de a Kaulbach templomában csak együtt vannak. A mi épen a művész legerősebb oldala, a szerkezet, a Hitújítás korában az a leggyöngébb.

A hat kép között kétségtelenül a legremekőbb a *Hunok harcza*. Igazi ihlet terméke, melynek bevégzett szerkezetében minden részlet a nagyszerű eszme kiemelésére hat. Az előtér — a harczmező, teli holtakkal, kik új életre kelnek s új csatába szállnak; köztük néhány alak megragadó szép, mint a jobb sarokbeli két gyönyörű nő mellett az a harczos, ki félig imetten, félig alva fekszik a halálos álomban; az ütközet moraja megcsapja, mire mint a villany hatása alatt, kardjához kap. Valami megáradó hév és meglepő lelemény ömlik el e képen, s az újabb német festészet alkotásai közt alig akad hozzáfogható. A mikor Kaulbach, 1834 tavaszán a müncheni műegyesületben rajzolatát kiállította: óriási feltűnést és sikert aratott vele. Egyszerre európai hírnevet szerzett s a művészek között oly népszerűséget, a mi szinte szokatlannak mondható. Bár némely alak soványsága szúrta a szemet:

eszméjének nagyszerűsége, szerkezetének kifogástalansága, kivitelének lendületessége elfeledtette.

Honnan meríthette Kaulbach a tárgyat?

Ha valaki, úgy bizonyosan a magyar ember érdeklődhetik e kérdés iránt. Pecht Frigyes szerint Lassaulx, a bölcész közölte vele, Damascius töredékeiből s ő a lángész sugallatával ragadta meg azt.¹

Nemzeti mondáink is beszélnek a halott hunok harczáról, de nem a cataulauni ütközet alkalmából. — Krónikásaink, a nagy hun királyban nemzeti hőst magasztalva, meg nem engedhetik vala, hogy Attila a cataulauni síkon vesztés legyen. Rettenetes harczot vív, de diadalommal: így neki a holtak segítségére nincs szüksége.

Halála után küzdenek a halott hunok. Fiai, Elmenzár és Usindur a világ birodalma miatt való összemérkezésükben elrontva a hun nemzetet, az idegen népek elborító tengere ellen Csabától kapnak segítséget. Csaba királyfi tizenötezernyi vitézéből csakhamar elesik tízezer, de Csaba csodatevő írával föltámasztja s új rohamra vezeti őket. A néma sereg halált osztogat, maga halhatatlan.

Csaba aztán elbujdosik, ki Görögországba, ki az ősi hazába, de visszatér véreivel, halott vitézeivel, valányszor rokonai, a székelyek, veszedelemben forognak.

Hogyan? Beszélje el a beszédes monda!

„Fogyaték népével hátrált Csaba, hogy az elvesztett hon visszaszerzésére ázsiai rokonival egyesülten térhessen vissza, s Etele szent kardját — mert így hagyá a jóslat — a puszták tengerének habjaiban test-

¹ *Fr. Pecht*: Deutsche Künstler. Zweite Reihe. Wörlingen 1879. 70—71. l.

véri vértől tisztára mártván, annak bűverejét visszaadja. Erdély véghatárainál örködni hagyja a székelyt, visszakeltében majdan támaszul szolgálándót; elváláskor áldoznak tűz-, víz-, lég- s földnek, s a távozók megesküsznek fenyegető vész idején segítséggel fordulni vissza a világ végéről is. Ám alig haladtak a Havas aljáig, már a körülakó népség fölemelkedik a maroknyi székely ellen: de megrendül a föld, meg rázkódnak a fenyők koronái s hírül adják a vonulóknak társaik veszedelmét — a hadak egy része visszafordul s meglepven, pozdorjaként szórja szét az ellent. Egy év múlva ismét megirigylük a völgy lakói a székely nyugalomát s fenyegetik seregeikkel: de a patak sikoltva szalad a folyamba, folyam a tengerbe; hírt visznek, a segély nem késik s a székely ismét mentve, az ellenség veszve lőn. Három év multán új nemzetségek veszik körül a székelyt. S küzdelem fejlik ki életre és halálra, már a szellő is alig érte a Görögország tájára eltávozottakat, de mégis a puszták viharának adván társul magát, megtalálta őket messze délkeleten s harmadszor is győzelmet vívnak feleiknek. Sok idő folyt le ezután, a magban elültetett diófák agg törzsökké növekedtek, a fiak megvénültek s unokák lettek fegyverhordó, bátor férfiakká; szorgalom a rengeteget kies teleppé, hosszas időzés az örállomást hazává alakította át s nem volt, ki háborítani merje a székely tűzhelyét, kinek védelmére saját erős karján kívül ismeretlen seregek megjelenése késznek látszott, de végre is kitör a szomszédok régi gyűlölete a nyelvben és szokásban egyedül álló székely ellen; megszámlálhatatlan nép kel

fel kiírtására s a bérczes kis hazát minden oldalról megtámadják. Dicsően vív a székely, de már-már lankadoz a túlnyomó erő ellenében; a segély messze van, tán feledésbe is ment s az elszakadt hű társak rég a sírban aluszsák álmaikat. Csak a székelyek csilága nem szunynyadoz s megemlékezve az áldozatról, az esküről, lobogva viszi a hírt a földről az égi csarnokba. Már itt lent az utolsó csata készül, maroknyi nép az ellenség árjával szemközt, midőn egyszerre paripák dobogása és fegyverek moraja hallatszik s fényes hadak némán vonulnak éjente az égen fölfelé, a dicső hadtársak, mint hallgatag szellemek, hosszú sorban nyomulnak a csillagos égen keresztül feleik segedelmére s leszállnak ott, hol a kék boltozat ama havasokkal ölelkezik. Nincs halandó erő, mely ellenállhatna a halhatatlanok előtt: rémülés szállja meg a tenger ellenséget s futnak mindenfelé, többé hátra sem tekintendők.

Azóta áll a székely háborítatlanul s nem soká véget ér hű örökösége, midőn a rég elköltözöttek bátor unokáihoz, mint kalauz csatlakozhatva, örökségüket, széles Magyarhont visszafoglalják.

A fényes hadak ösvénye pedig, melyet jöttükben s visszatértükben taposának, eltörölhetlen marad az égboltozatán, az ő lábaik és lovaik patkóinak nyomdoka az, mit derült éjféleken, mint tejfehér szalagot látsz tündökölni a magasban, s melynek neve azon órától fogva hadak útja a székelyeknél, melyre tekintve, megemlékeznek ők Csabáról s hős apjáról, Eteléről.

Valjon, hol a magyar Kaulbach, ki e fenséges monda megfestésére vállalkozik?

WEIMAR.

A HALOTT SCHILLER.

Hűvös borongó őszi nap nehezedik Weimarra, a mióta megérkeztem. S én várom, sóváran várom, hogy majd csak enyhülni és derülni fog; mert ez az idő valami nyomasztó és fájó hangulattal tölt el. A mint ki-kitekintek a *Sas* ablakából: az égbolt mintha egyre-egyre sötétebb lenne. A fellegek lassan, unalmasan kavarnak; néha úgy tetszik, mintha sűrű kárpitjok foszladoznék és megnyílnék s a bujdokló nap sugarai fényesen kicsillannának; de aztán még összebb húzódik, még tömöttebben barnállik ez a kárpit. A felhő csak gyülöng, gomolyokba összefolyva meg-megereszkedik és végre mintha nem bírna terhével: csendes egyhangúsággal permetezik! A mint kiindulok: a nyirkos hideg levegő, a tétova módon szemergő eső fogad; s a mint a szél olykor föl-fölkerekedik és meg-meglibben, mintha repülni akarna: az apró cseppeket arczomban szórja és végig megborzogat. Ázom is, fázom is, elborulok magam is, mert a merre fordulok, a hol bolyongok, mindenütt egyformaság, szomorúság, egyhangúság, mulandóság képe!

Hát hol az a Weimar, vagy inkább hol az a park, melyben város fekszik, — a neve Weimar? . . A park itt volna, a város is itt volna: de a vonzó, bájos Weimar nincsen sehol! A kristályos, csillogó Ilm, a Károly Ágost Ilmje, mely holdsugárban, napsugárban hűsítő habbal csalogat, most zavarosan, sárgás-szürke vízzel hömpölyög; s a zöldelő, viruló park, a *Prückler* herczeg parkja, melyet fal és rácsozat nem rekeszt el, hogy az ember a szabad természettel szabadon és megbízva simulhasson össze, most fonnyadozva és hervadozva áll; lombja hullong, árnya ritkul, színe fakul. De még csak az elmulásnak őszi titkos bája, a pusztuló levelek tarka színpompája sem ragyogja be; ettől az unalmas lassú esőtől olyan, mintha kietlen és kopott volna, mintha dideregne és busongna! S ez a tisztességes s nyájias város, a *Göthe*, *Schiller*, *Wieland* és *Herder* városa, olyan ódon, olyan mogorva, mintha hosszas gyásznak és örök bánatnak kedvetlensége ülne rajta. Valjon csak e hűvös borongó őszi napon, s csak az én elborulásomban látszik-e ilyennek? Valjon csak a járó-kelő nép ízetlen arcza, a mint a barátságtalan időben barátságtalanul siet el egymás mellett, mutatja-e nekem ekkép? Vagy csakugyan megható igazság sutog a csipős mondásban, hogy Weimar a Muzsa megözegeült székhelye s az erőltetett elmésségben, hogy Weimar a sírok városa, a német szellem Pompéjje? Az ég és föld e rideg szomorkodása, a nagy emlékek lenyomó árnya, kétségtelenül mind a kettő közrehat e képnek alakulására, mely a mai nap az én kedélyemmel épen összhangzik.

Mert fájna most felhőtlen ég,
Mosolygó sima tengerarcz,
Élénk, verőfényes vidék —
Óh, fájna most nekem e rajz!

Szivem, lelkem, képzeletem teli a Schiller emlékeivel. A szellemi nagyság, anyagi nyomorúság, a ragyogó pálya, megrázó vég egészen, — egészen elfoglalnak és megihletődésben tartanak.

Íme, itt a Schiller-utca, melyet neve diszít, itt a hajlék, melyet emlékezete megszentel. A hajlék az, de az utca más. A mikor Schiller és családja, 1803. tavaszán ide költözött, itt árnyékos fasor virult, melynek sétánya a város falain kívül levő színházhoz vezetett. A környéken is, a merre a szem ellátott, mindenfelé magas, terebélyes fák zöldeltek, gazdag koronájuk gyönyörűséget adott a szemlélőnek, enyhe árnyékuk kellemes nyugalmat a pihenőnek. Az egyetlen épület, mely itt még e házon kívül emelkedett, az ízléses kis palota volt, mely Amália hercegnőnek özvegyi szállásul szolgált, úgy, hogy a hely inkább mezei jószágnak, mint városi résznek tetszett; maga Weimar pedig, a mint madame Staël szellemesen megjegyezte, inkább valami nagy várnak, mint bármi kis városnak illett be. S a mikor egyszerre Schiller és felesége, e tiszta és nemes lélek, ki a küzdő és szenvedő nagy költőnek igazi méltó társa volt, azt vette észre, hogy közelükben harmadik ház is épül, kellemetlen meglepéssel és kínos megütődéssel panaszkodott, hogy minő kár az ültetvény zavarása, mikor még annyi beépítetlen terület akad; s abban reménykedett csak egyedül, hogy a városi árok, mely a fasor hosszában

futott, mégis meg fogja akadályozni itt a foglalást. — S most, a mai Schiller-utcza, a régi Esplanade, Weimar legszebb része, melyben három és négy emeletes palotaszerű, fényes és ékes épületek futnak egymásba. Mellettök a Schiller háza kicsi és törpe, bár két emeletes és csúcsfödeles; de hírben és dicsőségben kiemelkedik valamennyi közül.

A kapu fölött keskeny kőlapon fekete írás hirdeti: *Itt lakott Schiller.*

S miért fekete az írás? Hiszen büszke márványon, ragyogó aranybetűkkel kellene szólnia, hogy Németország, — nem, nem az emberiség egyik legnagyobb és legszeretetre méltóbb költője, örök eszmények és erkölcsi igazságok lelkesedő apostola e föld alatt töltötte az utolsó három évet; e föld alatt szövődtek izgalomban, lobogásban, szenvedésben alkotó lelkének égi és földi álmai; e föld alatt lobogott és lobbant ki örökre lángeszének tündöklő világa! De mégis jól van így; a fekete írás jobban illik ahhoz a szomorú véghez, ahhoz az elhagyott ravatalhoz, melylyel a fényes pálya bezáródott. Mert ebben a házban a hevülések édes kéje, a szeretet és barátság áldásos melege dúsan termette ugyan a maga örömeit; de a küzdés és szenvedés kínos szorongása, izzó verejtéke is pazaron osztotta bánatait: a küzdés a mindennapi léttel s a szenvedés a meg-megújuló betegséggel.

Schiller 4200 forintot vett ezt a házat, az ő vallomása szerint igen drágán; drága volt pedig kivált azért, mivel nem bírta kifizetni. Az adósság már úgy is nyomta; s kora haláláig eredménytelenül vergődött letörlesztésében. A míg az égnek csillagos táborán és

lelkének csillagos eszméi közt merengett, megfeledkezett az *egyszer-egyről*, a számító lelkek ez egyetlen *Hiszek egyéről*; és szellemi gazdagságának daczára szegény maradt. A kicsinyesség talán lenézi és elítéli érette, hiszen rosszaló hang hányszor emlegette: de a nemeség megérti és fölmenti, a miért az ő bűvös világában elandalgott.

A kapu alacsony. A mint kegyeletes érzéssel belépünk rajta: balfelől a házfelügyelő boltja vár, weimari nevezetességekkel. A mult aranykora s a jelen egyszerű csínja ölelkezik bennök össze: Károly Ágost fejedelem, Amália és Lujza hercegnő, Göthe, Schiller, Wieland és Herder szobrai és képei, a város házai és kilátásai, a park legszebb pontjai és részletei. De nem állapodom meg mellettök: haladok beljebb; fel az alacsony lépcsőn, át a szűk folyosón, mely az első emeleten, hol a költő családja lakott, végig fut, fel a második emeletre, melyet Schiller maga foglalt el.

Az ő személyes szállása három szoba kamarával.

A benyíló, mint alant a bolt, teli szobrokkal és képekkel, melyeket a felügyelő árul. A középső kis elfogadó, nem a régi egyszerűségben, hanem ízléses díszben. A mennyezetet jelviés képek töltik el a Schiller műveiből, a padlózatot művészileg szövött futószőnyeg borítja be, a weimari nők kegyeletéből; tőlök erednek ama hímezett székek is, melyek e kis teremben foglalnak helyet. A kegyelet kétségtelenül a szív egyik legszebb erénye, egyes emberben és egész nemzetben, nemes gondolkozásra és magasztos érzésre valló: de valjon gyöngéd és okos kegyelet-e ez? A weimari nők szövése, hímezése, a mennyezet jelviés kifejezése meg-

hamisítja egyfelől a történeti hűséget, másfelől zavarja e szentélyben az elmerülést. Bármennyire megihletődéssel és hódolattal lépünk is az elfogadó terembe, mely egykor a múzsa temploma volt, a kegyeletet csakhamar nyomja és elnyomja a kíváncsiság és bírálgatás, mely bennünk önkényt, a maga erejéből fölébred. A Múzsa most is itt van ugyan, nem a Schiller ihlető és alkotó Múzsája, — de a vatikáni Múzsa, elég csinos másolatban. Idegen sugalló, idegen körben. S a Schiller emlékébe beletolakodik a weimari nők emlékezete. Elismerem, szép érzéssel készültek a szép kezek munkái: de a zarándokot mindig jobban fogja érdekelni és megragadni a dolgozó szoba, mely a maga eredetiségében fogadja.

A dolgozó szoba szentély. A falakon legalább még egyes helyeken a világos-zöld kárpit sötét-zöld csillagai jól látszanak, melyek rajta a költő idejében díszlegettek. A hol megkopott, elfakult: ott az eredeti minta szerint megújították; így a szoba a régi festéssel a régi benyomást kelti fel.

Két ablaka a Schiller-utczára néz, s oszlop választja el egymástól, a harmadik a mellékutczába nyílik s mellette áll az íróasztal.

Egyszerű asztal, annyira egyszerű, hogy a leg-egyszerűbb, bár Schiller dicsekedve írta róla Körnernek, hogy két carolinába került. A mi leginkább meglep benne: az a szokatlan alacsonysága. Hogyan írhatott rajta, hiszen a költőnek magas termete volt, bár megörnyedő előrehajlása, tevéjárása miatt kisebbnek látszott, mint a minő valósággal volt.

Egyszerre úgy rémlik, talán az élénk emlékezés

és megihletődés csöppjétől, mely szemeimbe szivárog, mintha elborulna, elsötétülne és éj lenne! Schiller, — mert a legörömostebb éjjel dolgozott, izgató kávé és villanyozó pezsgő mellett — asztalánál ülne, nemes alkatú, de közepes ívű homlokán az ihlet borongásával! Nem, nem, már az nem ülés, inkább feküvés! Hosszan előrehajolva ír, a mi vergődő egészségére, gyöngé mellére, fél tüdejére olyan kártékony, szemében és arczában a teremtés és gondolkozás és szenvedés lázas lobogása ég. Az asztal egyik fiókja nyitva, a félig rohadt almák kábító szaga árad belőle, a mi neki fűszer és illat; munkája közben nélkülözhetetlen. Óh, e rohadó almák mellett mennyi friss és élő érzés fakadt, mi századokig el nem múlhatik!

A szoba többi bútorzata is ilyen egyszerű. A világos színű faszékek festetlen bőrrel vannak bevonva; a tisztos öreg spinett már rozoga, rajta guitarre, melynek húrjai réges-régen elzendültek és lepattogtak; néhány rossz rézmetszet. Aztán az ágy, melyben Schiller szenvedett és kisenvedett; előtte kis asztal, ivó csészéjével és burnótos szelenczéjével; fölötte két képe: a Danecker mellszobrának mása s a Jagemann rajzolása; az ágyon pedig a halott maszkja, mely híven adja vissza a költő szép fejét.

Apróságok, ruhadarabok, eredeti levelek és kéziratok egészítik ki a gyűjteményt, melynek igen értékes darabja még két díszkötéses könyv: a Schiller-album kéziratai. Az első kötet födelén, üveg alatt látható a költő aranyárga fűrtje, a könyvnek drágasága és ékessége.

Végig-végig nézek mindent, hosszan és megmatot-

tan; aztán hazatérek borongva és gondolkozva. De Schiller emléke elkísér, eltölt: leheveredem, hogy Schillerről és Schillerről olvassak.

S a mint olvasgatva elgondolkozom, Madách vívódó Ádámjának utolsó panaszos felkiáltása: „Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!” jut eszembe; mert engem is a vég — a Schiller vége gyötör és zaklat mind untalan. . . A költőhöz nem fűz semmi közeli kötelék, hiszen nem a magyar nemzet fia: mégis a sajnálkozás és felháborodás el-elönt, mert az ember és író méltatlankodva forr bennem a nagy emberen és nagy írón elkövetett megfélelkezés miatt. Ez a megfélelkezés szégyene Weimarnak, szégyene Németországnak, melyet *Stahr*, Weimar és Jéna szellemes ismeretője, kétkötetes érdekes művében teljes őszinteséggel beismer. Az ő érdeme, hogy a szomorú esemény ma már meglehetősen részletességgel ismeretes.

Schiller 1805. április 29-én esik utólszor ágyba. Göthe, szellemi és lelki barátja, estefelé még meglátogatja Betegen a beteget. Mert ez időben Göthe is veszedelmes bajban sínylik, annyira, hogy többször életét féltik. A két költő hosszan elbeszél s a kapuban válik el egymástól; egyik sem sejtí, hogy örökre. Göthe haza tart, Schiller meg a színházba tér; azt baja huza-mos ideig otthonába zárja, — ez lázzal érkezik vissza, lefekszik és föl se kel többet. Vívódik, romlik, oly rohamosan, hogy május első napjaiban ragyogó szelleme elsötétedik, — az eszméletlenség el-elfogja. Félre-félre-beszél, a *német* nyelv egyik leghatalmasabb mestere *latinul*. Állapota már nyolczadikán reménytelen. Fele-sége szenvedéstől és virrasztástól összetörve, a szeretet

féltő kétségbeesésével és fuldokló zokogásával ágya előtt térdel. Keze az elhaló kézben, mely szorosan tartja; sógorasszonya és orvosa lábainál csüggedten és mereven áll, meleg borogatást rakva a hidegülő lábra. Egyszerre villanyos rázkódás kapja meg a beteget egész testében: feje lehanyatlik és álomba merül. Óh, ez az álom — örök álom!

A mi most következik: szinte megfoghatatlan.

Weimarban néhány rokon szíven kívül alig törődik valaki a lángész kilobbanásával. Az udvar távol, Wolzogen, a sógor úton, Göthe, a mindenható barát beteg. Oly igaz ragaszkodással és mély részvéttel csüng a haldokló Schilleren, hogy Voss Henrik, annak vívódása alatt, kertjében sétálva és sirdogálva találja; pedig hideg és kemény ember; — hogy Meyer Henrik, a ki mellette van, a halálról értesülve távozik, nehogy fájdalma kitörése elárulja a veszteséget; hogy senki sem meri vele közleni, mi történt, s a gyötrő sejtés annyira tépi, hogy éjjel zokogás hallszik szobájából. S megesik szinte, hogy a Tell, a don Carlos, a Stuart Mária, a Wallenstein költőjének halála napján valami rossz vígjátékot előadnak a színházban, ha Jagemann-Heigenford asszony, a költő iránt való tiszteletéből és kegyeletéből meg nem tagadja a föllépést. A nő gyöngédebb érzése és nemesebb felfogása ösztönszerűleg megsugallja, mi a teendő; s megmenti a weimari lakosságot s egyszersmind a nemzetet az erkölcsi botránytól.

S másnap? Göthe a csapás alatt mintha megbénulna: bánatába temetkezik! A halott Schiller végtisztességéről nem rendelkezik. Lezúzott családja s fiatal

barátja *Voss* teszi meg az intézkedéseket, a szegénység és nyomorúság kényszere szerint.

Micsoda inségben maradt a költő családja, nemcsak az hirdeti, hogy később mindenfelé előadásokat rendeznek árvái fölsegélyezésére, még nálunk is. *Wesselényi Miklós* eljátszatja darabjait e végett: de hirdeti egész megrázó voltában az egyetlen adat, hogy *Voss* az asztalosnak, ki a koporsó elkészítésére vállalkozik, kénytelen a legnagyobb takarékoságot ajánlani. *Eichenhauser* szeretne valami díszesebbet csinálni, a mi méltó lenne a drága halott végső szállásául: de végre is belenyugszik a három talléros koporsóba.

Íme a németiség, — nem, nem. az emberiség nagy halottja, a mint a *Schiller-ház* lakója, a fiatal *Schwabe*, későbbi weimari polgármester és udvari tanácsos, május 11-én, esti 11 órakor haza ér, — ott fekszik három talléros rosz koporsójában a folyosón, melyet a lépcső karfájáról egyetlen gyertya világít meg gyászos borongással, s ott fekszik díztelenül, részvétlenül, elhagyottan!

De nem, mégsem egészen elhagyottan. Lassú, töredező zokogás sír az éji magányosságban. A derék *Rudolf*, a költő hiv szolgája, kesereg a koporsó mellett, zsámolyán összeguborodva.

Óh, csak zokogj, csak zokogj, te szegény, becsületes lélek. Sirasd el a te jó uradat, sirasd el a magad nevében is, a néped nevében is, melynek szabadságáért, fölemeléseért, emberi jogaiért és erkölcsi érdekeiért az olyan fenséges hévvel beszélt! Óh, lesz idő, mikor eszméi igazságának meggyőző ereje, érzései őszinteségének lüktető melege áttör a hideg közönyön, —

s megszámlálhatatlan számmal magasztalni és irigyelni fognak téged, hogy kisírhattad fájdalmadat ez olcsó koporsó és drága halott mellett!

Óh, micsoda szívfacsaró kép ez!

A mint a fiatal Schwabe megpillantja: a megütkezésnek, fájdalomnak, szégyennek, elbúsulásnak érzése kavarg benne, visszafordul és elsiet, szívében háborogva és lelkében forrva. Schiller több barátja épen együtt mulat, felkeresi és felszólítja a társaságot a végső tisztesség megadására. Voss, Jagemann, Schütze, Helbig fölkel és megindul vele.

A házba egyszerre emberek gyülekeznek. Igen, igen! Az a városi szokás, hogy a közönséges halottak eltakarításáról a különböző céhek gondoskodnak vältakozva. Ma a szabókon a sor. S ezek az emberek a szabó-céh bérlett szállítói, a kik eljöttek, hogy a szent maradványokat a szabóság magasztos jelvényeinek ünnepe díszé mellett az örök nyugalom földére kivigyék.

Schwabe kielégíti követeléseiket. Aztán az írói és művészi kis társaság egyetlen gyertyának borongó világánál szorongó kebellet fölbballag a ravatalhoz.

Az a derék szolga zokog mellette még most is, keservesen és egyedül.

Az ég fölleges és mogorva, mintha gyászolna, mintha sírni akarna! A levegő éles és nyirkos, mintha Weimar hidegsége és ízetlensége áradna meg benne! Az utczák üresek, sötétek, se világ, se hang; csak két fáklya lobog meg-meglibbenő fényvel a lassú menet előtt; csak egy kis harang cseng el-elmaradozó nyelvvel a lassú menet után. A ki még örömtől, szenvedéstől fenn virraszt: tudhatja, hogy valaki földi pályá-

futásának végéhez közelget; de azt a két fáklyának lobogása s a kis harangnak csengése el nem árulja, hogy *Schiller*, a ki elköltözik.

A piacra érve a menet megáll. A bérlett szállítók veszik át kis időre a halottat, hogy később visszaadják megint. A mellékutczából itt, köpenyébe mélyen beburkolva, magas férfi bukkan elő, s egyenletes távolságban követi a szent Mihály lovát.

Ez a titokzatos ember s az ifjú Froriep, későbbi egészségügyi tanácsos, képezi az egész gyászkiséretet.

Künn a temetőben a megérkező új lakost nem várja, nem fogadja senki: csak a kietlen éj, a még kietlenebb sír a közönyös sírásókkal.

Ott állanak ezek a tátongó mélység előtt, melyben már vagy tíz koporsó romladozik; s kedvetlen kedvvel leteszik a földre azt, kinek lelke az égben lakozott. Aztán a szegény napszámosok, a fizetett szállítók sietve elmormolnak egy csendes *Miatyánk*-ot, mialatt az a titokzatos magas férfi a temető fala mellett feltűnik, de egyszerre elfordul, mert hevesen feltör kebeléből a hosszú, visszafojtott zokogás.

Másnap pedig az emberek járnak-kelnek, örülnek, nevetnek szokás szerint, s a családon, néhány barátan és ismerősön kívül Schiller elveszte miatt nem igen bánkódnak és keseregnek. Weimar egyetlen ujsága, a *Wochenblatt* négy nap múlva megjelenve, csak az „Eltemetettek” rovatában emlékszik meg a nagy költőről.

Megdöbbentő példaképen megérdemli, hogy a Stahr könyvéből szószerint közöljük, a mint következik:

„Den 12. Mai Nachts 1 Uhr wurde der in seinem

46-sten Lebensjahre verstorbene Hochwohlgeborne Herr C. Fr. von Schiller, F. Sächs. Meiningenscher Hofrath, mit der ganzen Schule erste Klasse in das Landschaftskassen—Leichengewölbe beigesetzt, und Nachmittags 3 Uhr des vollendeten Todtenfeier mit einer Trauerrede Sr. Hochwürdigen Magnifizenz des Herren Generalsuperintendenten Vogt in der St. Jakobskirche begangen, und von der Fürstlichen Kapelle vor und nach der Rede eine Trauermusik aus Mozarts Requiem aufgeführt!“

Íme, ez az egész megemlékezés! Ki volt Schiller? Mi volt Schiller? Még föl sem veti a kérdést, nemhogy fejtegesse. Vagy legalább ki volt amaz ismeretlen férfi? Hiszen hirtelen az isten adta, tudnia kellene róla?

Akkor az ismerősök körében sokat foglalkoztak véle: erősen találgatták. Gondolták annak is, ennek is, többek között Göthének is; míg végre nagysokára kiderült, hogy Schiller sógora volt, Wolzogen Vilmos, ki Lipcséből hazatérőben Naumburgban értesült a halálról és lóra vetve magát, még jókor megérkezett, hogy az éji temetésben részt vegyen.

A találgatás egyelőre megszűnt. A német lapok felhívása Schiller szobrának felállítására is a pusztában hangzott el. Schiller emléke mintha feledésbe merült volna!

Nem, nem, a költő földije, Dannecker, kőbe véste. A költő fiai megvették és a weimari könyvtárnak ajándékozták. A mi közben több, mint *húsz esztendő telt el!*¹

¹ *Weimar und Jena.* Von Adolf Stahr. Erster Band. Berlin, 1871. 52. 1

Már ez idő szerint Schwabe a weimari polgármester. Szívében még a régi kegyelettel megragadja az alkalmat, hogy igazságot szolgáltatson az elfeledettnek. Fölásatja a régi czéhsírboltot, hogy a lángész koponyáját fölvétesse s drága ereklyeként eltétesse.

De micsoda kép tárul elébe! A koporsók összehomolva, a koponyák és csontok halomba hullva: melyik volt Schiller?

Schwabe összeszedeti a koponyákat, mind a tizenegyet és szállására hozatja, megszámozza és kiállítja. Aztán meghívja mindazokat, a kik a városon és környéken Schillert ismerik vala, szemlére és írásbeli szavazásra. A siker meglepő. Valamennyi czédula, pedig az összebeszélés lehetetlen, ugyanazt a koponyát jelöli meg. Utoljára eljő a költő jénai szolgálja, Färber is, a ki ép úgy szavaz; de még megemlíti, hogy a költő minden fogának meg kell lenni, egyetlen zápfog kivételével, melyet jelenlétében húzatott ki. Ez az adat is talál. Így Schiller koponyáját kétségtelenül megállapították. Schröter, a jénai prosector, vállalkozik a csontváz összeállítására is. Az első csigolya napok és hetek lelkiismeretes gondjába és fáradságába kerül, de a többivel könnyen halad, úgy, hogy ma már az egész Schiller egyetlen karcsonthiján, ott nyugszik a fényes fejedelmi sírbolt alatt, díszes koporsóban, babérokoszorúval: de a Károly-Ágost megtisztelése s a Göthe ünnepelése az első éji temetést el nem feledteti *soha — soha!*

NÁPOLY.

A NÁPOLYI ÉLET.

It is Broadway repeated in every street, in every court, in every alley.

Mark Twain.

I.

Úgy vagyok, mintha valaki megigézett volna! Látok és hallok, de valami tehetetlenség fog el. Mintha eszméletemre fátyol borulna, mintha akaratom zsibbagtag volna, mintha szellemi és testi erőim lekötözve működnének. Lelkembe képek villannak, rezgő tűnédekény sugarakkal, hangok verődnek, töredező, olvadékony csengéssel: oly káprázatosan, oly rohamosan, oly elevenséggel és oly gyorsasággal, hogy összezsapnak bennem és elborítnak egészen! Mereven állok, az *Albergo del Globo* szögletének támaszkodva, erősen és keményen támaszkodva: mégis úgy tetszik, mintha elbűvölten és megkövülten feküdném, mintha valami kavargó és kanyargó, zúgó és bűgó örvény ingna és ringna velem, s a sebes forgatagon elterülve hányódnám! Majd meg úgy tetszik, mintha én magam mozdulatlan volnék és csak az az örvény csapongna, csatogna kábító morajjal és nyomasztó zajjal körülöttem.

Azért olyan megfoghatatlanok lelkemnek a felvillanó képek és felverődő hangok.

Ez a nápolyi élet!

A nápolyi élet, a mint a *Piazza del Municipion* a Via di Rómából, a Strada di Chiajából és Strada del Molóból összetorlódik és szemfényvesztő, szédületes emberártöréssel csapkod és zubog, majd forrva és sodorva kavarog. Különösen úgy ünnepi alkonyattal. Mint valami vásáron, de nemzetközi vásáron, tarka összevisszasággal, gyüremlő sürgéssel rajzik és zajlik itt a sokaság, különböző fajok összekeverődő és mégis kiváló sokasága, elütő arczczal, nyelvvel és viselettel: — csatlakozva és elkülönítve, a mint kiki a maga céljára és irányára tör s minduntalan egymást keresztezi és megtöri, foszlányokra szakítja és összeforrasztja; nápolyi és nemnápolyi, olasz, angol, német, orosz, európai, afrikai és amerikai; vagy más nemzetbeli, a ki csak e tündéri városban él, s a kit csak messzi földről, messzi világrészből vasút és hajó ide hord. Mert ez a Piazza del Municipio a maga szépségével és nagyságával, mozgalmasságával és látványosságával, mint valami óriási medencze, hullámverő néptenger medenczéje, magába vonja és gyűjti mind! Mintha Nápoly valamennyi útja és utcája — a vicok, vicolók, vicolettók, saliták és calaták, gradonik és rampek, fondacók és sopporticók rengetegével (a mint az apró-cseprő kapaszkodó és ereszkedő, lépcsőzetes és zíg-zúgos, zsákszerű és csarnokos sikátorokat nevezik) e térre öntene ki.

Ha a nápolyi élet a tolongások iskolája: a Piazza del Municipio élete kétszeresen az. A gyalog egymást

nyomja, a kocsi egymást szorítja, robogó magán-fogat tüzes ménekkel, zakatoló közös szekér döcögő gebékel, s az omnibus-állomáson egész kiállítás nyüzsgő együtt, a szebb idők inséges emlékeiből. Mert a mi közlekedés: e helyen fut össze, ezen vág keresztül, innen ágazik el és ide tér meg, szakadatlan megújulással és változással. S pár nap kell legalább, a míg ez a pezsgő, ez a lüktető, ez a káprázatos és zajos élet bűvöletéből veszít, a míg az ember idegen létére is önfeledő biztossággal és otthonossággal vegyülhet el bele, hogy az ne az örvényes forgatag szédítésével fogja el, hanem a csapongó élet gyönyörűségével mulattassa!

Egyszerre a tömegbe ereszkedünk. Mennénk, de akaratumk hiába feszül meg, mint valami feszülő húr, feszülő aczél-ideg; csak kattog-pattog, de a kívánt hang nélkül. Majd egészen megrekedünk, mint hirtelen támadó és hirtelen gyarapodó szikla előtt, mely még egyre alakító és egyre tömegesítő ereje miatt áttörhetetlen; majd egészen ellenkező vonalon iramodunk, mint a merre épen szándékoztunk, mintha az a szikla talán földindulásból, talán a maga erejéből meglódulna — s tova röpítne útjából. Nem ismerék várost, hol az ujjongó élet kedve és hajszála *így* forrongna, égne, lobogna, villogna, mint épen itt! Látnivágyó idegenek és élnivágyó helybeliek, siető üzletemberek, ödöngő henyék, ácsorgó naplopók, a szerencse és gyönyörűség százféle vadásza, egymásba ütköznek, gomolyognak, bonyolódnak és megint kibontakoznak, szertefolyanak. S mintha csak az a láva, mely a földet burkolja, a maga könnyűségével és ruganyosságával a láb izmainak is könnyűséget és ruganyosságot, fürgeséget és

aczélosságot kölcsönözne, az emberek oly elevenen, oly gyorsan járnak, szinte szállnak; s annyi kecs, annyi lendület nyilatkozik járásukban, mint valami vidor és élénk rythmusban! Talán Anteus gyermekei?

Micsoda sürgés-forgás, zsidongás és zúgás csapzik itt össze! Köszönés, nevetés, tréfaszó, kínálgató és riadozó kiabálás röpdös egymáson keresztül és kasul. Mert a nápolyi nép nagyon is beszédes: nyugtalankodik, zajog, lármázik; indulata, szenvedélye, fellobbanása mindjárt hangba és kifejezésbe tör. Hisz ennek a népnek vére nem is vér, hanem kéneső; nem is kéneső, hanem lobogó tűz. Gyermekes és természetes levén, kíváncsi és okosdi, kérkedik és hetvenkedik, bohóskodik és mókázik, néha babonás és nehézkes, néha csufondáros és könnyelmű, hamar ígér, bíztat, füllent és félrevezet, ingerlékeny és hevüλέkeny, s akár rögtönös fölgerjedésből, akár bosszúból, habozás nélkül folyamodik — a késhez; különben pedig jószívű, léhűtő, szerelmes és kalandos, az érzéssel igen gyakran játszik, nem bánva és nem félve, ha játéka komédia vagy tragédia gyanánt fog-e majd végződni? Örömet mulat és mulattat; s ez a Piazza del Municipio, a hol épen hányódunk, mint a csolnak kormány és evező nélkül, a meg-megzajduló habokon, teli mindig népies látványossággal. Hiszen itt a Teatro Filamornico, a Teatro della Fenice és mindenekelőtt itt a Teatro S. Carlo, a Pulcinella-színház, mely örökkön tömve: ez a nép pihe-nése, szórakozása, öröme és megtestesülése. Mert a nápolyi igazi — *Pulcinella*, szereti a bohóságot, a kötődést, az élczelést, a kaczagást; szereti, a mi kirívó, a mi ingerlő, a mi fényes, a mi mozgalmas. Se-

hol annyi piaczi énekes, ki nápolyi tájejtéssel csiklandós tréfákat dalol; sehol annyi bohóc, ki csörgő sipkával, bolondos rikkantásokkal sátorába csalogat; sehol annyi szemfényvesztő bűvész, ki vakmerő ügyességgel három-négy késsel dobálózik egyszerre; lába közt fölveti, feje fölött elkapja, váltogatva, cserélgetve, igazán káprázatos és hajmeresztő sebességgel. A fényes penge, a mint egymással kergetőzik, mintha futamló fehér villám-sugarakat szedne valaki motollára. A merre törtetünk, a merre kikötünk, akár a magunk erejéből, akár a mások gyöngédségéből, a nap minden órájában, mindenütt jut valami a szemnek és fülnek, — valami mutatvány. Nem egyszer annyi, hogy szerencsések vagyunk, ha végre kimenekülhetünk közülök: persze ha ép bőrrel és ép erszénnyel, mert mind a kettő nyomasztó veszedelemben forog. Azért vigyázzunk, mert ha Argus száz szemével bírunk is, elkel valamennyi! Mert nemcsak a szemfényvesztő bűvész, a bohóc, a báb-játékos kifogyhatatlan a meglepetésben, de az élelmes zsebmetsző is. A tyrrheni tenger e partvidék messzi pereméről összesöpri és eme fenséges öblébe rakja le, a mi szemét. A kinek ősei az üvöltő szelek és sűrűltő habok zivatarában, fejük felett sirály, lábuk alatt a mélység, küzdöttek szilaj kalózokul, mint a tenger szegény legényei, az ma már a tolongás e rengetegében fejt ki az öröklött tehetséget: — itt fosztogat. A hol megakadunk, főleg ha bámészkodásunk idegenségünket elárulja, könyörületes karok jönnek kiemelés végett. Egyszerre csak azt érzed, hogy kétfelől egy-egy kar fűződik a karodba, nagyot lendít rajtad és ügyesen kisegít a zátony köréből; hátra fordulsz, hogy

megköszönd a szivességet, de már elborította a hab, az ember-ár új habja ismeretlen felebarátaidat és vélők pénzedet, mert fáradságuk tisztelet-díjába magokkal vivék azt erszényestül.

Persze, a kinek nincs veszteni valója, az kifog még a nápolyi zsebmetsző leleményén is. Az olyan nyugalmasan és könnyősen kedélyeskedhetik, mint *Molière* apát a maga tolvajával. A váratlan vendég a jeles bölcsészt, a mint *Chamfort* eicsevegi, hideg téli napon épen olyankor lepi meg, mikor dideregve az ágyban marad, ott olvasgatva dolgozik, mert nincs mivel befűtenie. Descartes pedig bármily szellemes is, melegítőnek nem való. Egyszerre hallja: valaki jó. Kérdi, hogy ki az? Tolvaj. Mit akar? Pénzt. *Molière* a nélkül, hogy fölnézne, teljes olympi kényelemben és derűben megmondja, hogy hol a kulcs, a szekrény, a pénzes fiók — s elmerülve tovább olvas. A mint látogatója távozik, utána sem tekint; csak akkor emelkedik föl bosszankodva, a mikor észreveszi, hogy a hidegben nyitva hagyta ajtaját. Vagy hangosan és szívéből fölkaczagna, mint *Réthy*, a régi jó komikus fölkaczagott, mikor éjszaka tolvaj lopózkodott lakásába. A kaczagás miatt ez megzavarodva és elfeledkezve megszólal: „Mit kaczag?” „Hogy az ördögbe ne kaczagnék — felel az öreg jóízűen — mikor maga *éjjel* kereskedik ott, a hol én nappal sem talállok semmit!”

Igen, kedélyeskedhetnék és kaczaghatna az ember, ha a nápolyi zsebmetsző eszesebb nem lenne, mint az egyszeri párisi és pesti tolvaj. Ám ez nemcsak sebes fogással bíró *markológ*, de egyszersmind sebes felfogással dicsekvő *psychológ* is, a ki nagy emberismerő.

Bizonyynyal ennek az emberismeretnek köszönhetjük, hogy bennünket nem méltat alaposabb figyelmére; s e tolongás és szorongás közepette mélyebb érdeklődése nélkül elereszt.

Bolyongunk szerte. Utczáról utczára. Micsoda házak! Micsoda magasba vivó gerjedelmek! Úgy rémlik, mintha az ízlésre nem sokat adnának, mintha Venezia, Bologna, Firenze s a többi nagy város a maga gazdag oszlopcsarnokaival, csillogó nyílt loggiaíval, melyeken a renaissance szellemének örök-üde és örök-szép virága előmlik, más Itáliában bűvölnének. Itt csak a magasság, a nagyság, a tömegesség hívja fel a bámulatot; a rosszaló és nem elismerő bámulatot, mert vannak épületek, kivált Nápoly alsó részeiben, *nyolcs-tíz* emeletesek, a hol apró udvari szállásokon száz és száz ember húzódik meg egyetlen földél alatt. S még nem is kizárólag, mert velök egész járvány lakik; járványa a nyomornak, szennynek, aljasságnak, bűnnek, s mindenféle ölü betegségnek! Pedig, ha valahol, ép e tündéri öbölben lehetne nemesebb ízléssel és művészibb kivittel építeni. Mert anyaga, a *lávakő*, melyből a fal készül, rendkívül alkalmas lenge és karcsú paloták rakására. Az építész igazi mesteri szabadsággal kezelheti. Faraghatja, fűrhatja, halmozhatja, a mint egyéniségének szeszélye vagy műirányának törvénye megkívánja. Mert könnyűségénél és ruganyosságánál fogva mindennek megfelel S a *peperino*, a darázskő, melyből a lépcsőházat emelik, a maga különböző keménységével, képződésével és ikrásságával igen tetszetős termény, mely csiszolva egyszer magos, másszor leveles beszáradást mutat; kiáztatva pedig likacsos és háló-

zatos, minő a darázs-fészek szapora sejtjeivel. Téglá és egyéb kövecskék is elég bőséggel és választékkal kínálóznak. S a nápolyi műépítészeti föllendülése nem ütközik semmi nyögző nehézségbe. Mert nem hisszük, nem hihetjük, hogy hiányozzék itt az az alkotó szellem, mely Olaszország más városaiban olyan gazdagon nyilatkozik; hogy hiányozzék itt a kellő pénz, hiszen annyi más módon szembe ötlük. Legföljebb a gondatlanság és renyhesség, a mi a meleg vérrel és meleg égaljjal párosulva jár, okozza az elmaradást. Ne adja isten, hogy valami végzetes szerencsétlenség látogassa meg a lakosságot, mert e szűk és setét sikátorok mellékéből, a honnan a fojtogató és bódító bűz özönlik ki, e skatulyaszerű és sokemeletű házak köréből, melyek legfelsőbb folyosóiról és ablakaiból úgy látszanak az emberek, mint fészkek párkányáról az apró madarak — megtizedelve kipusztítja, a mi élő! Ám akkor bizonynyal tünedezni és szünögetni kezd a gondatlanság és renyhesség, s ez ódon sikátorok és ódon házak helyébe széles utak és fényes paloták emelkednek. Mert most csak lépcsőházok és fedelők fényesek.

A mint a *Strada del Molo* sarkára érünk; megfordulunk és visszanézünk. Micsoda káprázat! Micsoda ragyogás! Az alkonyati nap, bár szelidülő erővel, de még mindig pazar fénynyel ég. Sugár-kévéi elomolnak és elszóródnak a háztetőkön. E tetők laposak, csak közepükön fut némi boltozatos él végig. Anyaguk vulkánikus kő és mész, melyet addig szítatnak, a míg a víz nem hatja át többé; aztán csillogó sárga festékekkel beeresztik, virággal, folyondárral, kúszó növényekkel beszövik. S a mint így az áradó fény rájuk ömlik,

az élen megoszlik és kétfelé foly rólok tündökletes olvadó aranynyal. Mert az a sárga szín — csupa arany! Három tenger fénye búvól és önt el, fent *azur* tenger, lent *smaragd* tenger s közepütt *arany* tenger.

A mi a smaragd tenger hosszában élénk tárul: az elbúvólésból felzavar. Éles és nyers jelenetek, kétes és különös alakok váltakoznak szünetlenül; az egész Strada del Molo és a part egész szegélye hemzseg tőlük. Úgy látszik, hogy a nép alja kiönt itt s a nyílt természet ölében nyílt természetességgel viselkedik. Férfi és nő kiül a toilettet végezni: itt mosdik, fésülködik, öltözik, gyermeke fejében keresget olyan bol-dog mosolylyal a szerencsés *leleten*, mint a hogy azt csak némely németalföldi mester képe tünteti föl. Min-dig kellemetlenül érintett a közvetlenség eme megörö-kítése, — de még inkább visszataszít az ily élő meg-jelenése.

Megütközéssel haladunk tovább. Mindenütt ödöngő és henyélő naplopók, a *dolce far niente* jeles leventéi. Nem egy meglepő szép arcz, barna festői vonásokkal, tarka festői viselettel. A vidék rikító, de jellemzetes színei mellett, túlnyomó a nápolyi fekete ruha, nőkön a főről lecsüngő hosszú fátyollal, férfiakon a vörös phryg-sipkával, a zöld vagy piros övvel, melyet külön-nösen a halászok viselnek — selyemből. Napsütötte és viharedzette ficzkók ezek, kik a *marinaiorévet* moz-galmas étellel töltik el: bárkáik egyre rajzanak; az egyik ott hever a parton kátrányozás alatt, a másik ott hánytorog a vizen útra készen, a harmadik épen kirakodik, csak úgy viczkándozik benne a sardella, tintahal, piros keszeg, s a tyrrheni tenger egyéb zsák-

mánya. A népség sűrög-forog, zakatol, kurjongat, rendet igazít, hálót javít: ég a dolog a kezén. Vagy kényelmesen himbálózik a habon, vagy nyugalmasan végigterül a földön.

Két fiatal legény, az egyik bárka orrában lármásan mulat. Mit csinálnak? *Mórásnak*. Hát az micsoda? Olyan társasjáték, a mihez két ember és két bicska kell. A két ember szembe ül az asztal mellett s az asztal födelébe löki alól a kinyitott bicskát; vagy a bárka-padra telepedve meg, annak a szélébe szúrja. Aztán játszanak: jobb kezét ki-ki fölemeli s öklét összeszorítja, de még abban a pillanatban ujjaiából tetszése szerint kivet párat s egyidejűleg elkiáltja, hogy mennyi a kettejük kivetett ujjá? A játék oly sebes, hogy a játszó felek egymás ujjaira nem lehetnek, mert szinte czikázó gyorsasággal folyik; csak azt látjuk, hogy a két jobb ujjai ökölbe rándulnak, meg kipattannak; csak azt halljuk, hogy a két hang növekedő élénkséggel és harsány versengéssel lármázik. Ha mind a kettő eltalálja: semmis; ha az egyik megkésik: semmis; ha kétség támad és vitára kerül: eligazítja néhány szó, ha nem — a bicska! A móra oly népszerű, mint a mi nemzeti csöndesünk, játsza úr és paraszt egyaránt; a tétel összege egészen a felek megegyezésétől függ, a bicska ellenben a játék természetéhez tartozik, mivel nemcsak a molo született lovagjai, a *lassaronik*, veszik elő: de a mint nem egyszer megfigyelhetjük, legalább kedélyes tréfából vagy ősi szokásból, még katonatisztek is.

II.

El-elnézelődünk és aztán megtérünk a *Strada di Chiajára*. Épen alkalmas időben. Az előkelő és szép világ húzódik kifelé, ragyogó sétányára — a *Villa Nazionaleba*. A mi szépség, a mi gazdagság: mind kiárad. Hímzetes hintók, bársonyos batárok végtelen sora suhog egymás után, félig nesztelen ereszkedéssel, félig robogó zörejjel, a mint épen felgyülemленek vagy szabadabban hajtanak. Bennök a nápolyi hölgyek, arczokon valami sötét pir melegsége, szemükben a lobogó tűz ereje és mélysége, tartásukban méltóság és kecsesség, a legbeszédesebb számítással, mert e forró égöv alatt, az iratos és enyhe szellők e megejtő földén szerelemben és szenvedélyben libeg és lobog minden: a hölgyek minden mozdulata beszél. A sejtések, figyelmeztetések, intések, édesgetések, biztatások, tilalmak egész ékesszólása villog egyre! Mi ugyan nem értjük és nem beszéljük e bűbájos nyelvet, mert nem a kalandok tündérbirodalma, hanem az édes boldogság mennyországába epeszt bennünket: de ismerőseink beavatnak a kifejezőbb jelek ábéczejébe! Azt hisszük, ha ez lenne a világ-írás: — sokkal több ember tudna írni és olvasni! Mert a mi az érzést érinti, ki-ki sokkal könnyebben felfogja, mint a mi az észre hivatkozik. A fő egyenes tartása, a kéz előre és hátra fordítása, fölfelé legyintése, tülökbe szorítása, a legyező forgatása: — mindez megannyi töredéke amaz ékesszólásnak. A férfiak gyalog és lovagolva dongnak körülöttük s olvasnak ama szemléltető írásból.

Alkonyattal már egészen megtelik a Villa Nazio-

nale, ez a csodás sétány, melyen az alkotó természet és rendező művészet remekelt. Szinte kétszáz esztendeje, hogy a medinai herczeg, mint nápolyi alkirály, e megigéző tenger-öbölt, melynek habjai tükrében a Vezuv, Capri, Ischia és Procida ring, fákkal és szökőkutakkal ékesítette, valami *eszerkétsszáz* méternyi hosszán; és már száz esztendeje, hogy e hely nyilvános sétány, a nápolyi világ kedves találkozója. Ma a délszaki flóra buja pompája mellett az akácok, füzek és tölgyek lombsátora árnyékolja be. Csinos épületek, érdekes szobrok, leginkább a genuai *Solari* és római *Vicolani* művei, szövődnek a virágos és lombos kerektekbe: mindenütt a mulató, kaczagó, szeretkező és sovárgó élő alakok egész seregével.

S a mikor az Ave Maria elkondulásával kigyúlnak a légszesz-lángok, száz és száz, csillogó sorokkal: úgy tetszik, hogy az *Ezeregy-éj* bűvös világába tévedtünk.

Álmodozva indulunk haza. Azt hisszük, hogy ott-hon vagyunk, hogy estve levén, ki-ki nyugalomra siet. Ép ellenkezőleg. Még csak most éled itt az élet! Sátorok világolnak. Megállunk az egyik előtt, gazdája aquajuolo, a ki jeges vizet árul. A nápolyi víz, a szűrött víz, melyet e tündéri város öt gazdag, mégis elégtelen forrásból kap, melegebb napokon ihatatlan: azért a Monte S. Angelo havát vermekbe meggyújtik, gondosan megőrzik, s aztán összetöpödve és megkeményedve roppant mennyiséggel beszállítják, hogy hűsítő italul szolgáljon. Kelendősége óriási. Az aquajuolo sátra előtt mindig tolong a közönség és csak vártatva jut az ember előre. A kirakodó padon narancs és czit-

rom tornyos halommal emelkedik, hogy levők a jeges víz zamata legyen. Pompás ital. Megüdülünk tőle.

A merre utunk vezet: vásár és sokadalom mindenütt. Sátor után sátor, tarka változattal. Itt megint aquajuolik, ott a friggitorik, az olasz Laczikonyha fürge mesterei, kik a frissen fogott halat sütögetik, amott a tavernajik, olcsó karczosokkal és színes liqueureikkel, melyek a lámpák fényében festői színgazdagsággal csillognak; odább a gesztenyések és maccaronisok hangos hívogatással csalogatnak, ha ugyan a nápolyi híres maccaroni, a mi után a példabeszéd szerint már csak meghalni érdemes, nem lenne elég csalogató.

S a hová szemünk fordul: mindenfelé egész tábor, vigadó, nevető, heverésző és üldögélő tábor, mely ott zibong egyszerű asztalok mellett, egyszerű lóczákon, vagy egyszerűen elnyúlva a még egyszerűbb földön. S a mint e táboron el-eltekintünk: úgy tetszik, mintha a Laczikonyhák égő és izzó szenelője mind megannyi őrtűz lenne!

Ám e sátoros kereskedők és korcsmárosok nem szorítkoznak csupán helyökre. Társaik és megbízottaik előzőnlík városszerte a főbb tereket, utakat és utcákat, harsány hirdetéssel, gyalog és kocsin, leginkább számárfogattal. Kiáltásuk az egyetemes zivaj és zúgás övéből ki-kitör, cifrázva és pattogva, mint tűzijáték alkalmával a röppentyű. Aztán elhangzik, de tíz helyütt, száz helyütt egyszerre és tarkázva emelkedik megint.

Csak most, a mikor a munka zaja elült, a mikor merőben az élvező és tomboló élet zaja csapong, —

ismerkedünk meg igazában a nápolyi élettel, nápolyi lármával. Micsoda láрма ez! Azt beszélik, két mért-földre elhallszik. S csakugyan, ha az esti vonattal érkezünk, már félórányi távolságra valami különös, valami érthetetlen bongás ütközik füleinkbe. Nem tudjuk, ha valjon régi, elfeledett, föld alatt futó folyam fölött haladunk, vagy a morajló, szél-szántotta tenger közélébe jutottunk, vagy a föld mélyében Vulcan legénysége föltámadott és serény kalapálásra kelt megint? S a mint a láрма közepette vagyunk: még érthetlenebb az! Londonban is zúg a láрма, mintha valami világ-malom zakatolna, de beszéde érthető, rendes, egyetemes; két csapást követ, a mint a haszon-hajhászok az utca két oldalán sűrű rengeteggel egymást kergetik. Itt száz irányból szakad össze, százba ágazik, százféle emberrel gomolyogva, hömpölyögve, csapkodva. Még *Mark Twain* is, az amerikai Mark Twain meglepve és bámulva szemléli és arra a megjegyzésre fakad, hogy itt minden utca, minden udvar, minden sétány a — *Broadway*, ennek örületes hajszájával; s csodálkozik rajta, hogy mindennap legalább ezer embert le nem taposnak!

Hiszen másutt is van élet; de a nápolyi élet egyetlen a maga nemében. Azért mondja a bolognai *Zanotti*: hogy Rómában megtaláljuk a vidorságot, ha keressük; de Nápolyban megtaláljuk keresetlenül, — maga keres föl bennünket. Nápolyt a természet elárasztotta annyi adománynyal, hogy nem sok művészetre van szüksége, mikép tessék; Róma ellenben csak sok művészettel érhetne el szépségét.

Jól beéjjeledik, mire hazaérünk. De még órák

hosszáig nincs nyugalunk. Minden nap olyan itt, mint másutt a forradalom; s a mint az íróasztal mellett ülünk, elsőemeleti szállásunkon, napi benyomásainkat és emlékeinket jegyezgetve, még mindig úgy rémlik, hogy az utcán bolygunk. Mintha az utca fölemelkednék hozzánk!

Hatalmas és fenséges élet ez!

Csak egy, a mi nyomorult, a mi irtóztató benne, a nápolyi — *koldus*.

Mindég mesének tartottuk Argirus királyfi csodaszereit, mikkel ott lehetett, a hol akart, mindent látva láttatlanul; mióta a nápolyi koldust ismerjük, azóta hajlandók vagyunk akár valóságnak venni.

Elhúzódtunk félre, oliva-bokrok közé. S mielőtt lenyugodtunk, a meleg sugarak elől pihenőre dűltünk, — óvatosan körülvizsgálódtunk, még a bokrok galyait is meghebbegettük. Sehol semmi ember, nyugodt volt a rejték. S alig ültünk le, már ott könyörgött előttünk a koldus. Az égből hullott-e le, a földből tört-e föl? A zavar miatt rá sem értünk kutatni. Siettünk, hogy pár centesimi árán megszabaduljunk tőle. Utoljára már a padnak sem hittünk: — hátha koldus van alatta?!

Mert fájdalom, a koldus megszámlálhatatlan. Nápoly alsó része egészen az. Gyermekek és agg, férfi és nő ott ödöng rondán, rongyban, félmeztelen, szegénységtől, nyomortól és bűntől összetörötten minden zigzurban. S teljesen illik rájuk a miss *Taylor* találó mondása, hogy ezek a hemzsegő lazzaronik egészen *al fresco* élnek. a szabad ég alatt esznek, isznak, alusznak; soknak közülök nincs egyéb szállása, mint a kosár, melyben a halat fogja és árulja, ha épen meg-

erőlteti magát: de ha akad egy betevő falatja, egy pohár bora, oly elégült és boldog, mint valami herczeg.

Hivalkodik a nyomorával és rongyával, mint az anyámasszonyos hősök a sebeikkel, nem is egyenkint, hanem seregesen rohan meg, nem kimél sem az evőasztal mellett, sem a templomban; sem mulatság, sem tanulmányozás közben. Úgy tör az idegen utasra, mint a tűzsdei zsidó egy-egy emelkedő papírra; a hajszában egymást üti el láb alól s valamennyi reád és neked esik. Hiszen a nyomorultnak mentsége lehet, hogy nagy a kereslet, kevés a kínálat, hogy sok az eszkimó, kevés a foka, — hiszen elvégre is élni akar és élni kell: — de mindennek daczára lehetne valamicske irgalommal ő is.

Belép az ember az isten házába; áhítatos, földre borult népek térdepelnek minden hajójában; megáll egy-egy mesteri kép vagy szószék, szobor vagy keresztelő medencze előtt; még alig kezd annak részeibe hatolni: — már kínos nyöszörgés borzongatja jobbról is, balról is: az áhítatos nép fölkel alázatából s mint kéregető koldus állja körül. Sehol sem alkalmatlankodik épen anynyira, mint a templomban, mert itt egész bizton tolakodik s mégsem igen utasítható vissza. Az olasz templomok teli vannak műkincsekkel, így a nápolyiak is; s még e legcsendesebb helyen sem részesül az ember nyugalomban. Egyebütt ad vagy nem ad, a mint akarja, mert ha titáni ereje van, hát elűzheti a koldust: hanem a templomban meg kell magát adnia.

A mint egy-egy nevezetesebb templomhoz közeledünk, a koldusok sorakoznak, mint a katonák; egyik a piszkos kalapot, másik reszkető kezét rázza elének,

a harmadik inségtől és vétektől letarlott arczát tolja szinte az orrunk alá. Ők emelik fel az ajtó függönyét, versenyezve a várandóságra; ők kísérnek be és vesznek körül; bent még a földből is nőnek. És még csak hagyján volna, ha a koldus maradna koldus, de itt az akar lenni mindenki. Alig elégtjük ki vagy intjük el e nyomorultakat, elénk sompolyodik a templom-szolga, utána a barát s addig környékez, addig vezetget bennünket hivatlanul, akaratunk ellenére is, addig vigyorog hódoló előzékenységgel ránk: míg illetékét egyik is, másik is a megfelelő fokozattal megkapja. A mi értékes műemlék, az vagy függöny, vagy zár alatt van, azt csak velök lehet megnézni!

És a sorfalat még egyszer át kell törni, nem kevesebb erővel, mint a mennyi a makedon phalanxok áttöréséhez volt szükséges.

Igen, de hová menjünk, hová fussunk?

Nincs menedék sehol.

A régi római uralom alatt, mikor még Jupiter intézte az istenek és emberek dolgát, némely templom minden támadás ellen megoltalmazott.

Ma Jupiter székében a *guardia* ül; az pedig mindenütt álmos, de legálmosabb Olaszországban. Nápolyban meg épen oly mélyen alszik, hogy csak a nagy horkolásáról tudja meg az ember, hogy *guardia* is van.

Megesett rajtunk, a mi különben máson is megeshetik, hogy a koldusok áramlatából kocsival akartunk kivágni. Hiú törekvés! A nápolyi koldus nem azért nápolyi, hogy versenybe ne fusson a fiakkeros, lóval, a mi itt ép oly szánandó gebe, mint egyebütt.

A ki bírja, a ki győzi, belekapaszkodik a kocsi oldalába vagy mint valami kaucsuk-ember, belecsavarodik a hátul kivető tengelyébe, — s a mikor a kocsi megáll, előre perdül, egyik kezével nyitja az ajtót, a másikkal kéri a soldit vagy az imént meggyújtott szivart.

Tehát csakugyan nincs menekülés?

Sokszor kötöttünk ki a *Caffé di Napoliba*, eleinte hiú reménykedésből, később már csak pihenés végett. Érdekes hely, a hol nagyobbára megfordul minden idegen, a *Piazza del Plebescito* végén, körülötte a Palazzo reale, a San-Carlo-színház, több középület s előtte vág el a Via di Roma, Nápoly legszebb, legnépesebb és leggazdagabb utcája; középpontja az idegen és nápolyi világnak, igen alkalmas akár ethnographiai, akár zoologiai tanulmány tekintetéből.

A koldusnak is kiváló mulató helye.

Ha az ember véletlenül az ablakba kerül, no hiszen van ostrom az üvegen át: kicsi, nagy, a mennyi az ablak előtt elfér, a legcsodálatosabb s legnevettebb mozgásokkal és fintorgatásokkal igyekszik megindítani. Ez aztán a kiáltó némaság! Nem szóval, hanem kifejezéssel, taglejtésekkel koldul. Minden folyamodás a pinczér magas szine elé, hogy űzze el őket, sikertelen; ő bele nem avatkozik, hiszen úgyis hiába volna.

Eső ellen, szél ellen, jég ellen, szóval minden szerencsétlenség ellen biztosíthatod magad, — de a nápolyi koldus ellen lehetetlen. A nápolyi koldus könnyörtelenül üldöz s okvetlenül elér, mint a régi görög Végzet!

CASTELLAMARE-SORRENTO.

VILÁGSZÉP ÚT.

MÉG csak afféle buksi gyermek voltam, hogy alig látszottam ki az iskola padjából: már is meg akartam szegény, jámbor tanítómat szorítani.

A Bibliából, a ragyogó regék és magasztos csodák, az örök kinyilatkoztatások és véges bölcselkedések e megigéző és megható tárházából beszélt. A könyv előttem hevert, kopottas és jegyes, de nekem édes és kedves, mert sokszor elámultam különös szaván, bár még csak nem is sejtettem egész becsét. Mit tudtam én, hogy mi minden az a Biblia! Felemelő forrás az eltikkadónak, erősítő eledel az éhezőknek, vezető világosság a vaknak, szózatosszó a süketnek, vidító vigasz a kétségbeesőknek, intő ítélet az elbizakodónak, repeső remény a csüggedezőknek, biztató béke a háborodónak, nyájas nyugalom a fáradónak, andalító álom a virrasztónak, boldogító bátorítás a féledezőnek, igaz istáp az inségesnek, iratos ír a betegnek, megtartó mankó az elesőknek: — óh fényes és fenséges epospeiája az Istennek és embernek, a teremtőnek és teremtésnek!

Épen a teremtés titkáról szólott: az angyalokat

és ördögöket festette. Nem az észszerű fölfogás értelmében, a jó és rossz cselekedetek, az erények és bűnök képében, hiszen azt a mi kevés eszünk nem is értette, nem is méltatta volna: hanem a hívő hit naiv képzetével, hogy a kedélyünket ragadja meg. Szólott az angyalok tündér seregéről, mely odafent az egek magasában honol, de sugar szárnyakon le-leszáll a földre, aranyhajú mosolygó gyermekekül; szólott a Sátán ördögi táboráról, mely odalent a föld mélyében ödöng, de rontó erővel meg-megjelenik itten, fején szarv, lába biczeg, kísértetes alak gyanánt.

De hogy jó fel?

Eszembe ötlött ez a kérdés és egyre élénkebben motoszkált ott. A földön át föl nem törhet! Föltettem, hogy az öreget megszorítom és megkérdézem tőle.

Megfelelt becsülettel, hogy elhallgattam és megnyugodtam: *a tűzokádó hegyen keresztül*. Hiszen azért füstölög, dübörög, bömböl és lángol oly iszonyatosan!

Óh gyermeki kor szelíd jámborsága és boldog tudatlansága! A Vezuv látása egész váratlanul fölveti avatag romhalmazod alól ezt a parányi megcsillanó emléket.

A tűzokádó hegyen kipattantja.

Most szembenézem és emlékezem.

Szembenézem a Vezuvot, a mint éjszak-nyugaton előttem feltornyollik. Torony, de csonka; nem is egy ágú, de kettős. Széles alapon, lassú emelkedéssel ereszkedik följebb, mindig följebb; közepütt aztán megszlik, kétfelé válik, úgy tör külön iránynyal, külön alakkal, külön természettel a magasba. Messzi elveti lábait egyfelől ki egészen a tengerig, másfelől a casertai

mészhegyekig, harmadik felől a nolai és castellamarei ormokig: mintha csak jobban meg akarna támaszkodni, hogy nagyobb erővel és biztosabb lendülettel tolhassa fejét a ragyogó légbe és mosolygó égbe! Mégis hiában, külsőleg hiában, törekvése megtörik: nem ér el jelentősebb magasságot! A négyezer lábat nem haladja meg. Ott egyszerre megrogy, ferdén lecsapzik: mintha félben maradt volna. Éjszaki orma, a *Somma*, még csak betetőződik, de a déli, a volta-képi *Vezuv*, nyílt torokkal tátong. A haragot, a dühöt, a gyűlöletet, a tüzet, mely belsejében kavarg, forrong, bömböl és tombol sükeretlensége és ki-elégítetlensége miatt, meg-meggyújtja s időről-időre füstfelhő, szikra-eső és láva-folyó keverékében kilöki magából borzasztó diadalommal! Bosszú és elégtétel ez, mely rettenetesebb és rombolóbb, vészesebb és végzetesebb, mint ezer ördög rontó igézete.

Ha volna ördög, a mint az együgyű hit beszéli s az egyszerű tanítás meséli: csakugyan nem választhatna magához illőbb utat, mint — a tűzokádó hegyen keresztül!

Hiszen ez is, mint az, ront és megigéz.

A Vezuv most csöndes. Most pihen. Csak sötétes éjjel látszik valami villogó oszlop fölötte. Nem is oszlop, hanem fa. Sziporkázó derékkal, kékellő sudárral felnyúlik, mint valami magas jegenye-fenyő, majd ágasodik, lombosodik, mint valami terebélyes tölgy. Aztán ellebben a levegőben, vagy visszaszökken tátongó mélyébe. Nappal alig kering orma fölött egy-egy bodorodó füst. Minő szép, minő búbajos mégis! Kiömlött és megaludott lávája, megjegeczedve és megcsontosodva

a meredékes szirtoldalokon és ki-kinyuló laposokon káprázatos színpompában ragyog. A mint a déli nap pazar verőfénye rája szakad és szétömöl: a piros, a kék, a viola, a lila szín sugár-kévéje megoldva befolyja!

Maga ez a látvány, mely innen a castellamarei tetőtől elém tündököl, egyetlen és feledhetetlen! S a Vezuv ennek a látványnak csodaszerű tüneményében, páratlan és összehasonlíthatatlan mutatója, — nem, kapuja annak a *világ szép* útnak, mely Castellamarétól Sorrentoig vezet.

Emlékezem . . . Igen, visszaemlékezem régi nagy időre, a Vezuv történetére, iszonyatos kitörésére. Hiszen Castellamare, a hajdani Stabiae földén lehetetlenség volna nem emlékezni.

Eszembe jut mindenekelőtt az — *ember*.

Minő erős, minő szívós a maga szeretetében és ragaszkodásában szülőföldre rögéhez. Az arany kalászzal rengő róna magyarja, kinek szeme a halmatlan és erdőtlen síkon a végtelenbe vesz; az örök hóval csillogó Alpok helvetája, kinek látóköre a szomszédos sziklaszálig terjed; a cordovai dalos és sugaras vidék spanyolja, ott a Siera Morena lábánál, melyet rózsaligetek árnyalnak; az Ezertó jégvirágos földének finnje, ott az örök tél birodalmának határánál; a megölt Lengyelország bús és hazátlan bolygója, a merre csak sanyarú sorsának szilaj szele kergeti; a föltámadott Itália büszke és boldog olaszsa, a merre csak derűs ege betakarja: — valamennyi nemzet a föld színén, termő mezőkön és terméketlen sziklákon, ugyanazzal a nemes érzéssel csüng a maga rögén, hogy el nem cserélné magával az édennek!

Ime, itt a nápolyi öböl népe a Vezuv aljában, századok és ezredek óta annyiszor a pusztulás és halál ölében, honnan csak gyors menekülés vagy az sem menthette meg, múlhatatlan melegséggel és hagyományos hűséggel él, alkot, épít az ősi telken. Sokszor megreng és ingva tánczol talpa alatt a föld, vize hirtelen megzavarodik és elapad, égető láva söpri el évtizedes fáradozásainak gyümölcseit, sokszor élet és halál között bolyong; — de megmarad vagy megtér, ha a veszedelem elűzte is.

Mi köti úgy meg? Mi működik az emberben? Talán valami titkos sugallat, mely bele oltja a kinyilatkoztatást, mint örök tudatot, hogy hasztalanul menne bárhová, mindenütt csak a halál birodalma fogadja be; mert az ő hatalma elől nem menekülhet el, hiszen mindahhoz járók vagyunk, — a mint a legelső halottas beszéd hirdeti! Talán valami titkos érzet, mely áthat testében minden részecset, hogy azzal a röggel törekszik egyesülni, melyből fogant, mert földből vagyunk, földdé leszünk, a mint az Irás tanít! Talán valami magasabb rendelés, mely benne és rajta uralkodik, mint olthatatlan lelkesedés, örök következetességgel a természet törvényei szerint!

Sugallat, érzet, rendelés külön, együtt *hazaszeretet*, mely megbúvól és megszentel előtte mindent: az oltárt, mely előtt Istennek először áldozott; a házat, hol a szülői szeretet puha szárnya fedezte; a családot és társaságot, melyben az édes anyanyelvet megtanulta és gyakorolta; a földet, melyen mint gyermek pillangót űzött, mint ifjú álmodozva szeretett, mint asszony és férfi verejtékezve munkálkodott; az erdőt, melynek

setét lombja alatt megpihent; a mezőt, melynek zsenge pázsitján bolygott; a bokrot, melyben a madár dalolt; a virágot, mely eleibe illatozott, a szellőt és levegőt, melyet belehelt.

Mindez egyen-egyen és összesen, mint a haza magasztos fogalmának kiáradó sugarai, láthatatlan szá-lakkal beszövik és lekötik a lelket. Csapás, vesztés, szerencsétlenség, mely a szülőföldön találja, ezt csak kitörölhetetlen és feledhetetlen emlékekkel gazdagítja; úgy hogy általok még drágább, szentebb és kedvesebb lesz. A régi pusztulás az új virulásban csak jobban vonz és érdekel, mint Stabiae — Castellamarében. A régi Stabiae tisztos ódon nyomai a mai Castella-marében még több helyütt fölismerszenek: Messina mellett, a hajdani kikötő helyén, melynek mélyéről árboczok kerültek elő; Varanonál, hol a színekör terült el házak közepette; a pozzanobeli S. Máriánál, hol a Diána temploma feküdt; Fajanonál, hol a Jánus tem-ploma emelkedett; a Grotta di S. Biasénál, hol a Pluto temploma esett; a Ponte S. Marcón túl a nocenai utczában, a hol sírokra bukkantak és a Casa di Mitá-nál, a hol romokra találtak.

A mi bennök művészileg vagy régiségileg becses-nek tetszett, az ma a nápolyi nemzeti múzeum kincsei közt szemlélhető; de a nyomok így is eleget beszélnek.

Ah, micsoda nap volt az, a Megváltás 79-ik esz-tendejének augusztus 24-ik napja, mikor ezek a romok keletkeztek!

Eszembe jutnak régi olvasmányaim: az ifjabb Plinius levelei, a Dio Cassius följegyzései. Valamennyi tragédia prózában elbeszélve.

Már napokkal azelőtt meg-megdübörgött, meg-megrengett alatt: mintha az Avernus minden hatalma elszabadult és feltámadott volna egymás ellen. A lakosság szorongva hallgatta, de minden különösebb aggodalom és félelem nélkül. Hiszen megszokta már az ilyest: sokszor mozgott és dörgött lába alatt a föld, aztán megint csak megnyugodott és elcsöndesedett. Most azonban mindég sűrűbb és hevesebb rázkódás, mindég szilajabb és csattogóbb zúgás fogta el. Majd egyszerre, augusztus 24-én, szürke, gyülemelő oszlop emelkedett a Vezuv fölött; felnyúlt, mint a lenge fenyő, majd elágazva egyre szélesedett és terebélyesedett. — egyik ága fénylett, a másik setétlett a szerint, a mint tüzes hamut vagy omló földet ragadott magával.

Az idősebb Plinius, a természettudós, kifeszített vitorlákkal elhagyta a misenumi öbölt, melynek parancsnoka volt; sietett a tengeren át, hogy a csodálatos természeti tűneményt közvetlen közeléből figyelhesse meg. Menekvő sajkák, futamló hajók találkoztak vele, melyek népe óva intette a fenyegető vésztől. Nem törődött az intéssel, hiszen a bátrakat segíti a szerencse; lelkében a hős elszánásával és a kutató szenvedélyével szállott meg itt, Stabiae-ban. Pedig már fent az a fa elváltozott. Mint terjeszkedő felhő beborította az eget és messzire lövellő tűzlángokat lobogtatott olykor. Gyorsak voltak, mint a villámok, de szélesebbek e lángok. A levegő megtelt és megnehezedett: a kerekedő szél szárnya sziporkázó és villogó hamut hajtott és söprött benne! A hajóra le-lecsapott.

Plinius figyelt és észlelt. A lakosokat vigasztalta, az ismerősöket mulattatta. Vidáman evett és csevegett,

nyugodtan lefeküdt és elaludt. De a jó példa nem fogott, nem foghatott. A halál irtózata virrasztott. Az emberek zavarodva, riadozva, jajjongva és háborogva, a rémülés és kábulás fél öntudatlanságával és fél tehetlenségével csüngtek a jeleken. És micsoda jelek voltak azok! A föld ingott, mintha össze akarna omolni; a tenger harsogva forrt, mintha medréből ki akarna kelni; az ég zúgott, mintha be akarna szakadni! S a mint ég, föld, víz, levegő tombolt és üvöltött, s hol alatt dördült meg rettenetes recsegéssel, hol fent riadalmas robajjal: úgy tetszett, mintha hegyek zuhanának össze! Nem, nem, mintha a világ ismét az ősi chaosba olvadna és bomolna széjjel, tűzzel foszladozó elemei kavarnának a terhesedő úrben! A hal a habban, a madár a hamuban dögölten hullongott, csak az ember bírta még. Örülten futkosott a házból az utcára; utcáról a házba, szárazról a tengerre, tenger-ről a szárazra: maga sem tudta, hová? Csak azt érezte, hogy biztosabb *másutt*, mint a hol épen ő van.

Pliniust keltették. A hamu és láva-eső már félig elnyelte a házat. A levegő piroslott, égetett. Menekülni kellett. Mert az áradó és forró iszapban, a nyomasztó és izzó levegőben, a csapkodó hamu- és lávaesőben, mi ellen hasztalan volt minden fejtévedezés, nehezen esett a haladás, még nehezebben a menekülés a tengerpart felé. Mert az a terjeszkedő felhő már most, mintha nem találna helyet a magasban, a mélybe ereszkedett, egészen leszállt, bevonta a tengert. Capri, Ischia, Procida szigete s Misenum hegyfoka eltűnt szem elől. Az éjszakai sötéten a fel-felpirosuló lég, a ki-kigyúló láng pillanatra át-áttört ugyan, de be nem világíthatta. A feltünedező

fáklya is, mely minduntalan fellobbant és ellobbant, csak a kisértetiességet növelte. Feketébb volt az éj, mint a legelzártabb szobában. Az utat sejtette inkább kiki, mint tudta; egymásba taposva bukdosott egymáson keresztül: az asszonyok sikojja, gyermekek jajja, s az eltévelyedettek kiáltozása verdesett össze. Aztán mindeneket eltemetett az éjszaka borzalma.

Az idősebb Plinius elveszett!

Másnap lomhán és későn kelt a nap. Sárgásan és haloványan sütött, mint a hogy majd az utolsó emberekre süt!

A vidék képe megváltozott. A hegyoldalakat nagy-messzire vastag, szürke takaró fedte. Fa, szőlő, virág elmerült; Stabiae — csak volt!

A népesség lassan mégis visszatért. Már Titus jószágos szíve visszaédesgette, a mennyire bírta: megbízottai jártak-keltek Campaniában, a magva-szakadt családok jószágait a császár nevében elajándékozták, biztatás és vigasztalás gyanánt a kiállt ijedelmekért. S az élet újra lendült! De zsenge hajtásáról nem maradtak emlékek; ha voltak, elenyésztek a római császárság utolsó századainak ontó zivatarában, vagy a barbár államok első századainak ködlő zavarában. Ontó zivatar és ködlő zavar több mint ezer esztendeig fekküdte meg nehéz, ólmos-szürke homályával, mely alig-alig lebbent fölöttök olykor széjjel. Csak a Hohenstaufok és Anjouk korában mutatkozik nagyobb világosság és bizonyosság s lehet olvasgatni megint e város történetében. II. Frigyes, a regekoszorús Barbarossa unokája, adott új életet és új nevet e gyönyörű helynek. Vérében, jelleme akaratos és szívós voltában bár né-

met; nevelésére, műveltségére és ízlésére nézve egészen olasz. Szerette a költészetet és művészetet, mint az emberi szellem bájos virágait, melyeken lelke örömet, édesen merengett el. Szerette a bölcséletet és jogot, mint a birodalmak kormányzásának rendszerező tudományait, melyeket gyakran vitatott tudós tisztviselői körében. Szerette az életet, élvezetet és a szép természetet, s a régi Stabiae fenséges kilátásában elgyönyörködött. Aztán építtetett magának várat a tenger mellett s ettől az időtől fogva fejledezett és terjedezett — *Castell-a-mare*.

II. Frigyes nem sokat és nem sokáig pihenhetett benne. Az az idő nagy idő volt. A pápai és császári hatalom elsőségének kérdése örökösen viharzott. A vilálmok meg-megújultak; nem az Isten egéből, hanem a Szent Péter székéből. A császár hiában szineskedett, mint a lángeszű III. Incze lángeszű növendéke, az olasz udvaronc minden megejtő simaságával, minden elámító ravaszságával, tekintélye és fölénye korlátatlansága érvényesítésében nem engedett és nem tettetett soha; miért nyugtalan élete és szüntelen harcza volt a pápákkal.

Kinek és kivel?

Eh, nem nevek és nem személyek szerepeltek akkor! Nem emberek, hanem intézmények küzdöttek. S ez a legádázabb és legszönyűbb küzdés. Az ember még csak kifárad, elcsügged, kienged; hiszen a Vezuv sem dühöng szakadatlanul; de az intézmény kitart, érzéketlen, engesztelhetetlen. Nem ismer irgalmat, nem szánalmat, nem kegyelmet: üldöz, lever, megöl! Azért a középkor harcaiban volt valami rideg, nagyszerű, valami zordon-fenséges, mint a Michel-Angelo *Utolsó*

Itéletében; gyűlöletének mélységeiben volt valami beláthatatlan sötét, valami kísérteties fényes, mint a Dante *Poklában*! S mégis, vagy talán ép azért azok a harczok érdekelőbbek, megragadóbbak. Mert még akkor az emberek a pápától az utolsó kispapig, a császártól az utolsó jobbágyig élő és áldozó hittel hittek vala az eszmék erejében, az intézmények hivatásában; s nem ölte ki a hitet a fél felvilágosodás gyarló okosdiságának és nagyzó kételkedéseinek mindennemű férge és szúja a szivekből. X. Gergely és IV. Incze, majd IV. Orbán és IV. Kelemen nem szakította félbe a harczot, míg a Hohenstauf-házat, ezt a «*vípera-fajt*», ki nem irtotta. S bizony II. Frigyes hasztalanul nyomta fejébe a koronát, hogy minden mennydörgő átok ellenére makacs büszkeséggel és bátorsággal viseli azt, — elgyötörve, megalázva, kétségbeesve rogyott össze alatta valami félre fekvő vár zugában; IV. Konrád is, a gyöngé Konrád, elvesz az átok súlyától és Manfréd, a királyi Manfréd, elhal a csatában és Konradino, a viruló gyermek, fiatalságának minden mosolygó álmával a vérpadon hullatja el fejét. Oseinek örökébe Anjou Károly, a kegyetlen zsarnok, ül. I. Károly tornyokkal ékesítette, falakkal körítette a tenger melléki várat. II. Károly pedig könnyű nyaralót emeltetett e helyen, egészséges fekvése miatt. A neve is *Casa sana* lett, — a miből a *Qui si sana* támadt. S azóta nem egy uralkodó pártolása, szeretete öntött ki rája; úgy hogy Castellamare megnépesedett. Most valami 26 ezer lakosa lehet. Pompás üdülő hely, melyet melegebb hónapokra az idegenek ellepnek. Lan-káson nyúlik el, egyfelől a hegyek védik hő sugarak ellen, másfelől a tenger árasztja el hűvös szellőkkel.

Árnyéka frissítő, fürdeje erősíti. De egyéb vize is sok és jeles, forrásai nemcsak kristályos és egészséges ivóvizet csörgedeznek, de ásványos vizekben is gazdagok. Van köztök savanykás, kénes, vasas, tisztító és gyógyító, a minő kell. Mintha csak a természet a mélyében forrongó elemeket, melyek régebben csak pusztítás végett törtek elő, most enyhületül áldásos források képében küldené föl!

És mégis a legszebb — a *kilátás*. A város a maga egyszerű vagy csinos templomaival, házaival, villáival, vendégfogadóival elhalványodik a tengeröböl partkoszorújának, ragyogó egének és tengerének káprázatos fénye mellett.

A mint Castellamaréból kiérünk: az országút meglepi szemünket és elfogja szívünket.

Világszép út tündököl elénk. Nem is út, hanem valami tündéri kert, mely elbűvölve, mint óriási virágos szalag kanyarog a messziségbe, ég és föld között. Igen, ég és föld között, mert az a szalag mindenütt magas hegyoldalon szalad, egyszer behajló szakadékon, más-szor kirúgó szirten át; egyszer buja lombok sátra közt, másszor napos és sugaras virányon keresztül. A mint lobbanó szemmel előre tekintünk, az ígézet egészen megkap, s mint édes gyönyör reánk nehezedik, hogy szinte lélekzetünk is ellankad. Ugy tetszik, mintha az a szalag meg-meglengne, legalább kigyózva hajlong fölebb és alább; ha rajta félrelibbenünk, — jaj nekünk! Elfogódva, félig félve, félig andalogva lenézünk oldalast, — s az ámulattól megreszketünk. Ott ragyog alattunk mélyen valami pár száz láb mélyen a tyrrheni tenger összes szépségében, bűvös nagyszerűségében,

a délszak fényes tiszta levegője föszi meg S mintha valami töredező, elvesző, messziről zengő zene búgna fel hozzánk! Talán a csalogató Sirének csábos dala, mely a tükrös habok kékelő palotájába hivogat bennünket. Talán a ringó hullámok rythmikus játéka, melyben az örök mélységek titokzatos symphoniája szól; talán a végtelen úrben szárnyaló diadalmi ének magasztos hangja, melyben a költők költője, a Világalkotó elmulthatatlan dicsősége beszél?!

Behunyom szemeimet: csak a lelkemmel látok. Mintha a fénynek árja fölvenne, s röpítve-röpítne mérhetetlen magasságba, honnan a világok világa, a fényességek forrása kiárad, — Isten közelébe! Nemcsak látok, de hallok is . . . Ragyogó halleluja zeng füleimbe, nem szóval, hanem örökkön ontó sugárral!

Oh, a ki meggyűlölte az embereket, megunta az életet, megutálta a világot: jőjjön ide, s lelke újra kiderül, felragyog, kiengesztelődik az ember, az élet, a világ iránt! Szívén mondhatatlan vigasz, világosság, édes-ség és gyönyörűség csap össze: a természet bűvös csodája megtanítja feledni, lelkesedni, szeretni és imádkozni!

A mint újra felnyitom szemeimet, végig tekintek a beszélő parton is. Torre dell' Annunziata, Torre del Greco, Resina, Portici, Nápoly, a Grotta di Posilippo, Puzzuoli, Cumae, Bajae s Misenum hegyfoka, a zöldelő koszorúban, mint megannyi pompás virág mosolyog és csillog felém. S lent a tyrrheni tenger ölén a három sziget: Capri, Procida, Ischia, s fent az ígésző vidék hátterében a kettős hegy: a Somma és Vezuv. S mindaz, a mi bájos és kedves, a mi fenséges és hatalmas,

összesimul és összeolvad itten a legmegragadóbb képbe! A míg reá feledkezem, robogva haladunk.

Egyszerre fölrezenek. Kopasz sziklaszál vágja el az utat. A nap lesütötte és elégette, s most bíboros lángban ég. A mint közeledünk, az út eltávolodik tőle; s kényelmesen elkerüljük. Tekintetem még rajta csüng. Meszes falai úgy pirosanak, mintha réges-régen vér öntötte volna le! A homlokos oldalon nagy esetlen, meg-megfutamló vonásokkal valami írás, valami bekarcolás tűnik elő. Emberi kéz vagy égi villám alkotása? Akármelyik, — de örök munka. Minden hó nap beljebb süti, beljebb vési s ki nem törli többé semmi! A mi seb a holt természetet éri, megmarad örökkön; a mi az élő természetet találja, kiforr és beheged újlag. Minő szerencséje és áldása ez a — szívnek! . . .

Tovább, tovább! Árnyékos ligetek bólingatnak élénk. Buja myrtus gazdagon tenyészve, mint nálunk az úti cserje vagy kúszó loncz, futja be a földet; narancs- és citromfa, egész erdővel, hajladozik a fejünk fölé! S az aranyló gyümölcsök a sötét, csillogó lombok közül ezrével kínálkoznak, nevetnek szemeinkbe. S föltámadnak lelkemben a gyermek-mesék, melyek az óperenciás tengerről, az ezüst és arany erdőről szólnak. Óh, úgy szeretnék megigézve gyermekké lenni és egyszerre e helyen teremni! Meséim egész világa kitárulna előttem: lent az Óperenciás, hiszen se széle, se hossza a ragyogó tükrös árnak; s fent az ezüst és arany erdő, a maga oliváinak, citromainak, és narancsainak számtalan ezerével, hiszen fehéres-sárgán, és pirosas-sárgán csillognak elő. Szinte tapsra emelem kezeimet, hogy örüljek, igazán örüljek, minden *reflexió* nélkül . . .

S amott a magasban kicsi község, *Vico Equense*, kiszögellő szirtormon megragadó fekvéssel. Lakossága alig kétezer ember, ügyfésszéke ott, mint a sas, szabadon és merészen. Szép és festői nép, hajlékony karcsú alkattal, könnyű, lenge tagokkal, minden ízében és mozdulatában elárulja az ősi görög eredetet. Mintha az a szellem meg-megvillanna még itt, mely arra sugallt, hogy minden testből mesteri szob rot, minden lélekből sugaras eget alkosson! Régi emlék — régi dicsőségből.

Rég elmerült, óh Hellás, bűvös világod! Rég oda van az idő, mikor itt a tyrrheni tenger Sirénekkel és Nymphákkal, Tritonokkal és Nereidákkal játszott; mikor a koszorús öböl narancs és citrom berkeiben, oliva és myrtus ligeteiben a Pánok és Dryádok enyelegtek az utasokkal; mikor a lég és ég teli volt ragyogó istennel és istennővel, kik a bűvös vidéken szerte barangoltak szeretni és mulatni. S mégis úgy tetszik a vico-equensei hellén alakok fel-feltünésekor, mintha az idő megéledne, a rege megújulna s a levegőben suhogva és lebegve kelnének a derűs Olympos fenséges istenei! . . .

Felpillantok utánok. A templom keresztjén akad meg szemem. Ah, a nagy Pán halott! Új isten él itt a szívben, új áldozat lobog az oltáron. S a *fél*istenek helyett a *nagy* emberek, az *egész* emberek tisztelete virul. A vico-equensei templom falai közt *Gaetano Filangieri*, a híres törvénytudós pihen. A kegyelet öröködik sírja felett!

Most hirtelen kocsink megáll. A lovak és kerek-
kek robájának visszabongó hangja rávall, hogy hídon

vagyunk. Vékony, de erős, ruganyos, de biztos alkotás. A mint kiszállunk, szinte meggyökerszik lábunk a csodálattól. Rettenetes, de elbűvölő mélység fölött állunk. A támaszoszlopul szolgáló két hegyfal, szinte függélyesen ereszkedik több száz lábnyira le; tetejétől fenekéig mindkét felül a legelevenebb és leggazdagabb virány borítja, mely a mélyéről balra mint dagadó és hullámozó bársony-szőnyeg kapaszkodik föl megint; jobbra pedig keskeny, de káprázatos tekintet nyílik a tengerre, melynek tónyi töredéke, mint valami tengerszem, mélyen és setéten csillog ide! . . .

Odalent a Marina di Sejano, idefent Meta.

Végig-végig tekintek a mélységen. Soha a fénynek, soha az árnyak ez a játéka nem rajzott szemeim előtt. Fa, bokor, cserje, virág, fű, ki tudja mennyiféle, a déli ég alj egész buja pompájában és bőségében ömlik el rajta, a *zöld* leírhatatlan változatával! Im, itt ez a lefutó csík a meredek oldalon a *világos-zöld* szövése, selymes szála a czirógató szellőben rezeg, az előmlő fényben csillog, felső szegélye sárgába, alsó széle feketébe megy át; im ott az a gyüremlő bársony a szédületes völgy ölén sötétlik és kéklik, majd a *haragos-zölddel* váltakozik, az árnyék, mint valami lebegő pára-köd, vonja be, olyan vastagnak és rétegesnek tetszik, mintha össze volna hajtogatva. S im, amott, a hol a mélység bezáró oldala fölfelé törekszik, néhány sudaras fa messzi felnyúlik. Derekok árnyban, koronájok sugárban. Mintha büszke erejök kivívott glóriája volna az. Minden ág, minden lomb más megvilágításban, mint gabna rendje, mint tenger sörénye, majd fehérlik, majd aranylik a csomósodó zöld alapon!

S minden emelkedő domb, minden belapuló mély, minden tömeges sátor, minden magános bokor elváló, meg összefolyó színben tükrözik.

Valamennyi zöld és mégis annyira különböző!

Néhol mintha a fény egész zuhataga megeredne, fölvenné, fölemelné, ringva és ringatva lebegtetné mindazt, a mi útjába esik. Másutt mintha szakadó ereken összefolyna, meggyűlne, megnőne és körben ragyogna, mint valami forgó kerek tükör. Majd egyszerre, mintha csak alatta meghasadna és hirtelen leomolna, — csak a sötétség borong és tátong helyette. Másutt pedig, mintha a fény elszűrődne és előmőlné, mint valami meg-megcsillanó ezüst háló, vagy valami sugár-permeteg; végtelen apró gyöngyei harmatozva peregnek és peregve hullonganak a leveleken. . . .

Olyan nehéz elválnunk innen.

A mint kocsink a hídon lassan keresztül sikamlik, magas és széles virány fogad. Az olivák ritkulnak és eltűnnek, helyüket citromok és narancsok, agávék és gránátalmák lepik el; majd szőlőskertek, melyek a természet buja áldásáról tanúskodnak. Benők a tőke vastag, fának is beillik; gyümölcse édes, bora tüzes. A meg-megvillanó vedutákon át, a zöld lombok mögül, mindenünnen apró sugár-tornyok csillognak felénk, templomok és villák sugártornyai.

Kellemes, árnyékos vonalon érünk be *Sorrento*-ba, a Tasso szülővárosába. Épen a Tasso-téren állapodunk meg a *Vittoriában*. Sietünk megnézni a helyet, hol valamikor a keresztyén lovagi kor legkifejezőbb szellemének háza állt; aztán megtekintjük szállónkat, mely közvetlenül a tenger felett, meredek sziklafokon

emelkedik; de azért a Tasso-tér felől viruló park karolja át. Alant felséges kilátás.

A mint a morajló habba letekintünk, halászsajkán akad meg szemünk. Gazdája ép leszerel. Most érkezett gazdag *koráll*-rakománnyal, mert ezen a vidéken bőven tenyészik; a sziklák lábaiba, negyvenötven lábnyi mélyen, fogózkodik, s elborítja, mint a fű. Szép csöndes időben látni lehet, a mint szeszélyes ágakkal fölpiroslanak. A vendéglőbeli alagúton leszállunk a sajkához és összevissza nézzük a becses terűt. Van itt szűz koráll, mely kivételesen fehér és fölötté ágas; nemes koráll, mely rendesen piros és sokféle: ormos, kelyhes, púpos, csillagos, cserjés, a legváltozatosabb hajtással. Megszemléljük a hálót is; nagyon keskeny, sötétvörös szövés. Két hosszú, kereszteződő rúd tartja, középütt súlyos kővel. Ez a nehezék nyomja le a vízbe, hol a koráll a háló reczéibe beakad és fölrántva felszakad.

Veszedelmes, de jövedelmes halászat! Mert a tenger sokszor szilaj, sokszor elragadja a halászt. S mégis szép, — szép mindenek fölött. A mikor ég és tenger mereng, s mindenben, kopasz kőszálon és zöld virányon, fehérülő fény ül s a lenge sajka merészen siklik a lágyan ringó és zsongó habokon, Sorrento, Sicilia és Marseille között: akkor az ő útja is igazán — *világ szép út!*

CAPRI.

I.

A_{KI} valaha Caprin járt, sohasem felejtí el — *Weimart*. Gyönyörű hely ez, ölében egy csöndes kis várossal, melynek híre oly nagyra nőtt, hogy nem fért meg a fejedelmi székhely szűk falai között, hanem betöltötte az egész művelt világot. Mikor a bolygó utas, Berlin, München, Lipcse, Drezda után, ez apró városkába kerül, önkénytelenül meglepődik és megzavarodik, hogy annyi nagyság mikép férhetett meg ilyen kicsiny zúgban s mikép élhetett itt együtt *Göthe*, *Wieland*, *Herder*, *Schiller*, kiknek emlékeivel Weimar ma is teli? S a girbe-görbe utcák és alacsonyás házak közül sejtő ösztön és titkos sugallat szavára felemeli szemét, föl az enyhe légbe, föl a derüs égbe, a hol a német irodalomnak leggazdagabb szellemei bolyongva álmodoztak s álmodozva alkottak, az eszmék és érzések mennyei forrásából iván, a míg éltek; a hol pihenve nyugosznak s illetve élnek, örök fényben, hirben, dicsőségben mindig ragyogóbban, mióta meghaltak. S minél jobban érzi lelkében az ő termékenyítő ihletüket sugározni, annál nagyobb elismeréssel adózik *Károly Agost* fejedelemnek, a ki eszével és szívével összehozta és megmarasztotta e nagyokat. A fényes idő fényes emlé-

kei kegyeletes érzéssel símulnak a szívhez s a vándor oly édes örömet elmereng a félreeső nyugalmas, kies kis fészekben, hol semmi nem bántja, semmi nem zavarja, hacsak a maga csekélyisége nem.

Kedves szép napokat töltöttem Weimárban. Elzárándokoltam minden emlékhöz, minden emlékes házba. Eljártam a Göthe kertjébe, hol a lángész maradványai már teljesen züllőben, pusztulóban.

De valamennyi emlék közt a leghatalmasabban nyomultak lelkembe *Odysseus* emlékei. Minél többet időzgettem a weimári múzeum *Preller*-termében, annál nehezebben esett elhagynom; lelkemet annál gyakrabban elvonta minden egyéb álmodozástól s annál tovább ringatta izgalomban *Odysseus*nak, a cselesnek, a ravasznak, a «bolygó görög»-nek kalandos útján való követezése. *Preller* ez utat 16 nagyszerű képben, melyek mindenha az újabb temperafestés legnevezetesebb művei maradnak, örökítette meg Homér regéi szerint. A félig mult hagyományok elszintelenültek az ó-kor mesevilágának bűvös igézete mellett. S Károly Ágost hősei felett győzték a hősi árnyékok: *Odysseus* és bűjdosó társai. *Preller* képzelme és lelkesedése Homér arányai-ban teremtette meg e kalandozás szereplőit és tájait, merész szakadó szirtekkel, minők Sorrento, Amalfi vidékein és Capri szigetén ki-kirugnak rideg magánosságban kopaszon, rémítőn, csodálatos éles ellentétet képezve a déli ég alj ama dús és bújja növénypompájával, mely lábaikat borítja és illattal elárasztja.

E heroicus képek nem a képzelem alkotásai; valóképek, töredékei e szép világnak, mely egyszersmind a legjobb világok legjobbika is, mint egy szellemes

írónk mondja valahol. Igen, töredékei e szép világnak, a nápolyi tengeröböl környezetének, hol Preller évekig bolyongott, nem ugyan akaratlanul, mint Odysseus, hanem akaratból; s művészi ihlettel választotta ki és illesztette be képeibe a legmegragadóbb pontokat. S e képek költői légkörükkel úgy vonzanak, úgy csábítanak ama földre, ama szigetre, melynek partjai közt a tyrrheni kék tenger suttog, csattog, háborog. Ez a képcycus, mint egy álom olvad össze s keresteti a megálmodott, meglevő ideált.

A lélek sokszor jár így. A szív is. Álmodik édes megejtő magasságban, mikor akár az egyedül-létnek, akár az éjnek nyugodalma borul fölébe; álmodik valami eszményképről, mely a valóságban meg van valahol; s mikor sors intézéséből vagy Isten vezetéséből reá talál, annál fellobbanóbban és lobogóbban veszi körül rajongásával, mert már kedves, bizalmas titkos ismerőse, ígésző álmai füződnek hozzája. Az önáltató képzelet a megcsodált eszmény-képet mindig szebbnek festi a boldog elragadtatás ragyogó ecsetével, — de azért az az előre szövődött álom megmarad tisztán s üdén a lélekben vagy a szívben, mint virág kelyhében a harmat.

Vágyódtam Olaszországba. S alig fogant a vágy, — követte a kivitel. Siettem egyenest Nápolynak, a hol a természet gyönyörűségeitől megigézve megálltam és hetekig pihentem. Ott andalogtam napról-napra a *Nazionale villában*, a legfenségesebb tengerparton; andalogtam kora reggel, késő estve, rekkenő délben, hús délután, mert az ég és levegő melegének mindig más és más a játéka, a tenger habverésének, tükrös

csillogásának mindig más és más a színe. Az öböl félkoszorúja elragadó, melynek egyik felén Pozzuoli-val Cumue és Bajae, másik felén Castellamareval Sorrento, Capo della Campanella s a régiek Aea szigete, hol

Széphajú *Kirke*, hatalmas

Szózatot istennő tartotta világi lakását,
Huga tudákos Aestesnek, ki az emberi nemre
Fényt lövelő Naptól születék s Porre szerelmes
Anyjoktól, kit is Okeános természete magzott.

És mindig és hosszan elmerültem a félkoszorú csodájába. Fenn az ég tiszta, sehol egy tenyérnyi folt, ragyogó kék, a minő csak Jonia felett lehet; valami bűvös, meleg színezéssel, a minő Olaszországban is a ritkaságok ritkasága. Lenn a tenger méléző szeretettel, csendes hullámdallal ringatja ezt a szép eget, s ég és tenger közös bűbája egyszerre gyönyörködteti a rajta csüggő szemet, készíti álmodozásra a merengő lelket. A tenger hullámdalaiba bele-belevegyül egy régi rege az Odysseus Sirenáiról, a bűvös habok megbűvölő leányairól, kik lángoló szemmel, csillogó testtel, ragyogó aranyhajjal és csengő szerelmi énekkel csalták veszedelembé a könnyen hívó férfiakat; s elpusztultak miattok sokan, mert a férfi Ádám óta mindig a könnyenhívés áldozatja volt. Legalább úgy tetszik az ábrándos léleknek, mintha ezek a regék ott suttognának a habokban. Nem, nem a habokban, magában a lélekben zsongnak; a múlt idők történetének, emlékeinek visszaverődő hangjai. Vonzó, hívogató hangok, a mikre egészen rájuk feledkezik az ember s

még a nyugtalankodó Vezuv fenséges képe sem ragadja ki ebből a nyugalmas merengésből.

Néztem szembe Caprira, mely a messziről borongva ridegnek, zordonnak tetszik; csak a regéktől virágos, melyek minden emberöltővel újabban és gazdagabban nőnek.

De az az álom, mely a Preller Odysseus képeiből lelkembe szövődött s ott meg-megújulva kiszineződött, most kétszeresen épen, tiszta üdén föltetszett s összehasonlígtattam vele a valóságot. Az egyes pontok a távolban elmosódnak s csak annál inkább ingerlenek.

Közelebb, közelebb! Tova megint!

Felkerekedtem tehát és mentem Sorrentoig kocsin, Caprira sajkával.

Sorrentóban az Albergo Vittoria meredek sziklafaláról édes visszaemlékezéssel futottam be a hátrahagyott utat, aztán mohó kíváncsisággal vizsgáltam az előtttem levőt, végre az alagúton lementem a tengerre és sajkába ültem.

A sajka, négy evezőssel, gyorsan, könnyedén szökeltett. Eleinte gyöngé szél fujdogált, mely a vitorlákat kidagasztotta ugyan, de a víz felszínét nem verte hullámba, csak ringató habba. Később a szél erősödött, a víz harsogott, a sajka megzajdult s a kormányos egyre a „tutti santi“-kat emlegette. Nem törődtem vele: hab ringatta vagy hányta sajkámat. A rege örökifjú tündére suttogott lelkemmel. S Odysseussal bolyongottam én is. Szinte kerestem a vízben a nyomokat, melyeket a kalandos görög hajója ejtett, de a víz épen olyan, mint Catullus csipős és méltatlan

megjegyzése szerint a női szív; alig érte a benyomás: elmosódik benne azonnal s nem őriz meg abból semmit. A rege tündére biztosan vezetett, megmutogatott minden szirtet, mely Odysseust látta, elröpített előre Kirke istenasszony szigetébe, a hol a bujdosó fejedelem bujdosó társai:

Völgységben faragott kőből művésziileg épült
Kastélyát lették Kirkének nyíltkörű tájon;
Környékében oroszlánok, vad farkasok éltek,
Melyeket áldatlan bűbájival általigézett.
Nem rohanának ezek feleiknek rája, de inkább
Hosszú farkaikat csóválva, meg álltak eléjek.
Mint hízelegnek lakmárol hazatértekor úri
Gazdájoknak ebek, ki nekik mindig hoz egyetmást,
Úgy csapodárkodták körül erdei farkas,
Körmös oroszlánok, szepegőket tőlök azonban.
Széphajú istennő küszöbének előtte megállván,
Hallgatták Kirkét gyönyörűn énekelni ottbenn,
Nagyszerű vásznan ült, halhatlanon, oly csoda vékonyon
És remeken, mineműt istennők himzeni szoktak.¹

És előttem egész ígézetében megjelent a bűbájos istennő. Láttam, a mikor bűvös vesszejével átváltoztatta Odysseus embereit, a kiknek fejök és sertéjök, hangjok és arczok voltak ugyan, de világos eszök, mint annak előtte. S láttam, mikor *Eurylokhos* megvitte az ijesztő hírt s a cseles Odysseus bosszúra gerjedett és mentésre indult. S láttam, mikor aranyvesszős *Hermes* ütközött vele össze, egy zsenge szakállú, ifjú legénynek képében és csodaerejű gyógyítószerekkel ellátta,

¹ *Homer Odysseája.* Szabó István fordítása. X. Ének. 132—133. lap.

a mik ellen nem fogott a Kirke itala. A széphajú szózatosszstenasszony meghajolt engedelmességre, tanácsra, szerelemre. S láttam, mikor szerelmes bánattal szívében bucsúzott el Odysseustól és társaitól s könnyen eltűnt a távozó hajó elől...

A vitorla feszült, a hajó repült tovább...

S én észre sem vettem, hogy repül a magam sajkája is. A kormányos hangja rezzentett fel, hogy közeledünk Caprihoz. Ott nyúlt el már előttünk alig félórányi távolságban.

Feléje fordultam és megcsodáltam. Minő igéző és mégis megdöbbentő látvány. Sötéten, komoran, mintegy zordon fenséggel, sugárban és habban ringva, mégis ijesztőn tekint reánk. Kőszálai mereven, kőszirtei szaggatottan, rideg, éles vonalakkal szögellenek ki és szöknek a magasba. Szeszélyes hegyei a rájuk tűző napban barna-pirosra égtek, árnyas lapályai méla borongással hívogatnak. Az egész kis sziget különös, csodás, bizarr. Teteje zord, messze feketéllő palota-romokkal; háta nyájas, szerte húzódó házsorokkal; alja zöld, elborítva virággal, növénynyel, a kúsó repkény minden fajával. Fent, egyes csúcsok merednek kopáran a levegőbe, csapongó tengeri sólymok repdesik körül; lent titkos, rejtelmes barlangok tátonganak a vízbe, a tenger csodái és a képzelet meséi benépesítik őket gazdagon. S az egész szigetre, mint óriási aranyos fátyol borul reá a regék és mondák hímes szövedéke. A maga kiegyenlíthetetlen ellentétességében és mégis egybe simuló összhangjával úgy tetszik Capri, mint valami szeszélyes, csodálatos, zavaros álom, melyet a nyugtalankodó agy rendszertelenül és ellenőrzés nélkül, félig

gyönyörűségére, félig riadozására alkot magának. Álom, igen, a melyet még a naptalan éjnek éjjelén a föld hatalmas szelleme álmodott s a föld tehetetlen férgeinek, (dőre hivalkodók a föld urainak nevezik), bámulatára megvalósított.

Alom vagy való tehát? Vagy mi is Capri volta-képen?

Gregoroviusnak — roppant *sarcophag*, melyet kígyóhajú Eumenidák ékesítnek; benne Tiberius nyugszik.¹ Nem, nem Tiberius, csak a kísértete, melyről meglepő ellentétül komoly öregek borzalommal mesélnek, melyet játszi kicsinyek mosolyogva emlegetnek.

Jean Paulnak — szörnyű *sphinx*. S mintha a morajló habok mélységéből is hangzanék töredezzé Oedipus sphinxének jelentős talánya: „Reggel négy-lábú, délben kétlábú, estve háromlábú: mi az?” Oedipus megfejtette ugyan, hogy az az ember, de az embert magát még nem fejtette meg senki. S a mint a Jean Paul sphinxéhez érünk s e sphinx emberére, Tiberiusra gondolunk, fájó-szomorún nehezedik reánk a kérdés: hogy mi hát az ember?

Válaszul eszünkbe jut a mordvin legenda az ember teremtéséről.

Mikor *Csám-Páz* az embert s a többi lelkes állatot teremtette, *Saitán* odament izgágáskodni és művében megrontani. Csám-Páz már kigyúrta az embert sárból és a míg a többi állattal készen lenne, félre tette és őrizetére állította az ebet, melynek bőre tiszta-csillogó

¹ *F. Gregorovius: Die Insel Capri. Idylle vom Mittelmeer. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1880.*

volt és szőrtelen. A mint Csám-Páz félre fordult: Saitán egyszerre hideget árasztott az ebre, úgy, hogy didegve reszketett. „Ej, miért fáznál — szóla Saitán — ím, ott van egy szőrbunda, neked adom, vedd magadra!” Az eb távozott, hogy a bundát fölvegye; Saitán pedig azalatt beköpdöste az embert, nyála befolyta. Csám-Páz épen visszatért, haragra lobbanva vette észre, hogy mi történt. Saitánt elűzte, az ebet megátkozta, hogy a piszkos szőrbunda világ végeig rajta legyen! De a bajon már nem segíthetett másképp, megfordította: azóta borítják és rontják el a Saitán tisztátalan köpéseitől az embert láthatatlan belső nyavalyák, gyöngeségek, gyarlóságok; testében láthatatlan az — ismeretlenségig, lelkében kiszámíthatatlan a — beszámíthatatlanságig!

II.

A sajka bevitorlázott a kikötőbe s egy ugrással partra szöktem.

A zordonnak tetsző sziget arcza egyszerre felvidult előttem. Fiatal karcsú leányok mosolygó szemmel, mosolygó ajkkal, kedves üdvözléssel fogadtak és szeretetreméltó nyájaskodás között kínálgattak virággal, korállal, tengeri pókkal, tengeri rákkal, mindenféle apró szörnynyel és csodával, a miket nézni is szinte csoda. Piros mosolygó ajkok ki nem fogyott a szóból, a magasztalóból.

E kedves, nyájas gyermekek ott várdogálnak minden érkező hajóra, minden besurranó sajkára. S alig lép ki az utas a szárazra, zsibongva veszik körül, s teli csevegik füleit.

Körölkaptak azonnal engem is, s én örömet álltam meg köztük.

Mulattatott e csinos, fúrge teremtések természetes kínálgatása, kecses vetekedése. Másutt, mint Anconában és Nápolyban, a legkiálhatatlanabb tolakodás merész és szívós támadásával üt reánk az ily *gyalog kereskedők* ostroma; rongyos, ágról szakadt, züllött alakok, kiknek már a látása bántó, kikerülhetetlen üldözése pedig föler az ideiglenes vértanúsággal: — itt az ember még gyönyörködni, kacagni tud a kedveskedő megrohanáson. Pedig milyen keresztűzbe jut váratlanul. Egyik elől, másik hátul, a harmadik és negyedik oldal felől támadja meg, előbb sorban, egyes felbuzdulással, utóbb karban közös erővel, vidor, könnyű, csevegő hanggal. A támadás éles, csattogó riogatásából semmi sincs az ő megrohanásukban, úgy tetszik inkább, mintha egy csomó édes szavú csengettyű csengne körülöttünk. A szives kérésnek, ajánlgatásnak lehetetlen, nem is akar az idegen ellentállani. Az első percz benyomása alatt tisztában van vele, hogy itt venni kell, s csak is azért vonakodik minél tovább, hogy annál hosszasabban szorakozhassék a játszi, mulattató versenyen, s gyönyörködhessék a kedves vetélkedők derűs mosolyában.

A capribeli nők sugár delisége és bájos szépsége mindig híres volt, most is az. A két kis község: Capri és Ana-Capri szigeti helyzete, zárkózottsága meglepőleg megőrizte a régi szép jelleget, mely a görög és római faj vegyületéből eredt, s az egyszerű és szegény leányok között, kik a kikötőbe csecsebecse czikkeikkel lejárnak, számos az antik szépség, finoman metezett keskeny homlokkal, nagy imbolygó szemekkel,

mikben ott lobog a déli vér tüzes szenvedélyének mámoros lángja, piros, érzéki, szinte megcsattanó ajkkal, s kicsi keskeny állal. Minden ékességek — a természet áldása. A mi még őket díszíti, mindössze egy-egy emlékpénz, afféle amulett, csillag vagy feszület, s pár arany függő a fülben. De aztán ez apró drágaságok elmaradhatatlanok. Megszerzi a legszegényebb is. Öltözettel nem csillog, nem cifrálkodik, élelmére alig fordít valamit. Vannak családok Caprin, de még inkább Ana-Caprin, melyek asztalára hús soha sem kerül, vegetariánusoknak születnek, vegetariánusokul halnak el: de azért e pár apró ékszer nem hiányzik nálok.

Az anya örökli a nagyanyától, a leány édesanyjától s így száll nemzedékről nemzedékre, csak a legnagyobb inségben válnak tőle. Inség! Van is az Caprin? A hol a kívánság kevéssel, a legszükségesebbel beéri, a mit az áldó természet meghoz fügében, narancsban, szilvában, ott az olyan egyszerű élet, a milyen nálunk elviselhetetlen volna, a rendes élet; a gazdagságot, ha ismerik is, nem irigylük. A mi kevés pénzre mégis szükségök van, azt beveszik a férfiak halfogásból, koráll-halászatból, a leányok a magok sürgösködéséből. Hiszen e kedves teremtések híres teher szállítók, ügyes kereskedők, a kiktől mindenkinek vennie kell.

— Vegye meg, Signor, ezt a korállt! Csak egy lira az ára. S a míg mondja, azon közben belemosolyog az utas szemébe.

Szép a koráll is, meg az eladó is. Csakugyan meg kell venni.

— Tőlem is vegyen, Signor! Biztatja a másik s még melegebben, még nyájasabban mosolyog.

No még ezt csakugyan meg kell venni!

És mire kiszabadul ez ígésző körből, azon veszi magát észre, hogy akár koráll-kereskedést nyithat odahaza.

Kiszabadul?

Dehogy, dehogy!

E kör tovább gyűrűzik körülötte, a merre megy.

Meg-megállottam, hogy majd elvonul mellettem.

Nem az. Bekerített megint.

Jóízűen nevetnem kellett. S vonultam újra feljebb; föl a hegynek, az egész kis csapattal.

Megadtam magamat a sorsnak. Miért is zugolódtam volna ellene. Hisz legalább nekem is volt egyszer testőrségem, szebb és kedvesebb, mint a minő van a koronás királyoknak. Büszke önérzettel szorosabb szemle alá vettem. S korlátlan teljhatalommal megtettem egyet vezetőnek belőle s kitűztem a célpontot: az „Albergo Paganóba!”

Az Albergo Pagano, német írók és festők kedvencz megszállója. Az utasok előtt ép oly híres, mint kertjének óriási pálmája, melynek nincs párja az egész kis szigeten. Alig rendezkedtem el szobámban, le-siettem a kertbe s ledőltem a pálma aljába, tanulmányozni a térképet és megállapítani a rendet, a mely szerint a szigetet bebolyongjam. Nyugalmas tervezés helyett nyugtalan, izgató és elsodró álom ragadott magával. Íme, a kis sziget képe oly hasonló Italia képéhez. Mind a kettő — csizma. Capri kis csizma, de mely egy rettenetes évtizeden keresztül a nagy római

birodalom lábát szorította; Italia nagy csizma, melynek nyomásától évszázadokon át az egész akkor ismert világ szenvedett. S Capri mintha csak az egész Italia lenne miniature-kiadásban. Mosolygó ég és ragyogó tenger öleli át; délszak bújja zöldje lepi el közben. Rideg történet és hímes mese, borzasztó valóság és igéző álom, zordon nappal és fáklyafényes éjjel, mesterséges hűvös és tikkasztó kék, természeti szeszély és emberi őrzöngés, vérfagylaló gyilkosság és bájos idyll villog-kavarog felette káprázatos összegomolyodással.

Gondolataimba mélyedve, szinte akaratlanul indultam meg széttekinteni, hogy Capriról, mely a Castello és Sant-Michele halma közt eső nyergen nyúlik végig és Ana-Capriról, mely a Solaro-hegy lába alatt helyezkedett el, általános képet nyerjek.

Kisértetes mult, nyájas jelen. S e két ellentétes időszak ugyanazon színhelyen találkozik.

Mi a két Capri most? Két csendes kicsi község, lombban, virágban, sugárban, békében. Utczái szűkek, keskenyek, úgy, hogy néhol két ember alig fér el egymás mellett.; kocsiról szó sincs. Fehérlő házaik aprók, de elegendők arra, hogy az idylli egyszerűség s az egyszerű boldogság fészket rakhasson. A szobák ívesek, a fedelek laposak, de középek boltozatosan kidomborodik. Virág tarkítja s az esti enyhe levegőben ide gyűlekszik össze a család, foglalkozva és csevegve el-elméláztat a messzi kékelő tenger fenséges színjátékán. A házakat veranda, folyosó vagy néhány nyílt loggia futja körül, festőileg befonva pergoliával, bazsalikummal, kékes hortensiával és piros szegfűvel; végök pedig

a kertre rug és támaszkodik, kifutó fehér oszlopsorral, melyet a szőlő egészen elborít. Ez oszlopsorok a sűrű lombátorral árnyas lugasul szolgálnak s a mint a széles, csipkés levelek közül ki-kikandikálnak, úgy tetszenek, mint valami falusi templom árkádjai. A szőlő nagyon erős, felette pompás itt. Fürtje áldott és zamatos. A déli nap sugárzó heve könnyen érleli meg. Bora tűz. A nép szeszélye *Tiberius könyveinek* nevezte el. De nemcsak a szőlő — az egész természet buja. A déli égalj egész termékenysége kiárad. A cyprusok koronája, a fenyők sudárja magasra emelkedik, a tölgyek és gesztenyék, eper- és diófák terebélye szélesen elágazik; a Szent János-kenyérfa nagy és hatalmas, az olajfa vastag és megrakott, a fügef a bőséges terméstől szinte roskadozik; de különösen a narancs és citrom virul és terem ritka pazarsággal, gyümölcsei nem egyszer akkorára megnőnek, mint a gyerekfő. Hát még a cactus, minek hazája voltakép Afrika, micsoda képtelen alakokban és változatos pompában tenyészik és szórja teli a kopár kőmálakat és kőszirteket. Ez a bizarr virág a bizarr alapra épen odaillik!

A szabad természet is gazdag. Növénye gyér, de az bokrosan hajt. A pirosuló sziklák közén megkapható Európa déli szigeteinek minden iratos füve s a levegőt fűszeres illattal tölti el. A repkény, rekettye, szeder, myrtus, fehér és piros gránát, de a legcsodálatosabb mennyiséggel Capri legékesebb loncza, — a caprifolium vagy kapor-bokor, melyről némelyek szerint nevét is nyerte, fehér virágaival eláraszt minden sziklaoldalt.

S a nép, az istenadta nép, a bűvös szigeten elégedetten, egyszerűségben és jámborságban él. Földet mível, bort termel, halászik s az alsó Capri lakói megfekszik a tengert hálóikkal csöndes időben, viharos időkben, egész éjszakákon keresztül halért; a felső Capri férfiai tengeren laknak márcziustól októberig s apró vitorlás sajkáikkal szembetörnek széllal, orkánal korállért; százával úzik bolyongva a bolygó szerencsét. A nők pedig otthon az ajtóban, a verandán, az oszlopsoros lugasok alatt, a virágok között fonnak, szőnek csillogó vetéllővel ragyogó színes és virágos selymet, szalagot, vagy lejárnak csoportosan, fejükön karcsú edénnyel, az alsó városban vizet hordani és követ szállítani, mert a fiatal, deli szűzek a sziget tehervivői. A mint a vizet emelik, úgy tetszik a megvillanó emlékezetnek, mintha a Danaos leányai lennének s a mint a követ czipelik; úgy rémlik a csapongó képzeletnek, mintha Egyiptom hajadonai volnának, kik valami épülő gulához ballagnak.

Mikor hazafelé fordultam, egyik sarkon véletlenül egész csomóba ütköztem. Játszi mosolylyal köszöntöttek: „Signor, la buttiglia!“ Mert itt a kérés, a koldulás természetes, s annyira egyetemes, hogy Gregoroviussal megesett, mikor egy iskolába tanítás alatt benyitott, mikép az egész osztály egyszerre felugrott és felsívított: „Signor, la buttiglia!“ Vidoran kéri s az ajándékot nyájasan veszik; de ha nem kapnak is, jókedvvel bucsúznak el. A mi apró pénzem akadt, nevetve kiosztottam és szíves „Addio“ között haladtam tovább.

Az egyik fürge szerzet élelmesen oldalamba szegő-

dött és vezetett. Csakhamar megeredt a szava, mint a csacska patak.

— Látja Signor, ott azt a gyönyörű villát?

— Látom.

Igazán gyönyörű villa volt, a melyet mutatott. Karcsú, emeletes épület, szabad kilátással a kikötőre, a tyrrheni tengerre s a nápolyi öbölre.

— Az a néném barátnéjának villája. Most gazdag signora, pedig olyan szegény leány volt, mint én. Csak úgy árulta a virágot és egyéb apróságot, mint én; csak úgy hordozta a követ a fején, mint én. Csak nagyobb szerencséje volt. Mert higgye el Signor, a szerencsétől függ minden. Ide jött egy gazdag német festő . . . maga nem festő, Signor?

— Nem!

— Meddig marad itt?

— Pár napig.

— Beh kár! Hát ide jött egy gazdag német festő, a kinek a Concetta nagyon megtetszett. Elhívta a kőhordástól, hogy lefesse. Pedig nem valami különös szép, volt itt Capriban akárhány szebb is.

— Bizonyosan olyan egy sem, mint maga.

— Nem én, Signor, arra nem is gondolok. Én akkor még csak gyerek voltam. Hanem a néném. De annak a signornak a Concetta tetszett. S addig festette, hogy egészen beleszeretett, s most a felesége; aztán most ott él nála az apja is, az anyja is, a huga is, meg az öccse is; mindnyájának igen jó dolga van; a Concetta már meg sem ismer bennünket. Pedig nincs oka valami nagy büszkeségre. Mert bizony csunyán viselte magát.

— Nos, hogyan?

— Elhagyta a régi szeretőjét, a ki épen oda járt a tengeren halászni. Nemsokára az is elvette volna, mert már csak kevés híja volt a száz aranyának.

— Micsoda száz aranyának?

— Hát nem tudja, Signor, hogy száz aranyának kell lenni annak, a ki meg akar házasodni?

Még nem tudtam, de aztán hallottam. A capribeli nép általános felfogása, hogy a család alapításához száz arany szükséges. Addig halász, kereskedik a fiatal legény, a míg sok küzdelemmel és veszedelemmel annyi pénzt élére nem ver; addig a leánynak varrnia, árulnia, fonogatnia és szövögetnie kell.

Igen, fon, szó, mint az Odysseus Penelopéja. De bizony nem oly kitartó hűséggel valamennyi! Régi bűvös regék csodás asszonya az, már a mai világban kevés párja akad. Hála Istennek, akad! Mennyi mégis az ellenkező! Concetta, a világ legidyllibb fészkében élt, szegénységben, ártatlanságban, mégsem maradott hív ifjához. Hiszen nőnek született, — gondoltam csufondáros, legényes észszel. Hiszen nehéz dolog a várás, — mondom ma türelmesebb felfogással. Az ilyen fiatal halászok elmennek kora tavasszal, visszajönnek késő ősszel; addig oda bolyganak nagy messzi vizeken, földeken, sokszor más világreszeken; s néha nemcsak árúczikkeiket helyezik el, de szivöket is. A szegény leány sem lehet bizonyos. S ha nálunk sem lehet megtiltani a virágnak, hogy ne nyílják, ha jó a szép kikelet: hogyan lehetne megtiltani Olaszországban, a hol mindég kikelet van, mindég virul a természet és szív? Ott még az a szív is, mely más ország-

ban halott, újra ébred, újra álmodik, szerelemért és boldogságért sóvárg.

— S mi lett a Concetta kedveséből?

— Nem lehet azt tudni, Signor. Eltűnt, elveszett. A következő tavaszon kiment a tengerre megint s azóta nem tért vissza. Föld nyelte-e el, víz nyelte-e el: híre-hamva sem maradt; még a pajtásai sem látták

A szegény ember elpusztult, mint annyi más, sírba vitte az igaz érzés, mint annyi más; s még csak a lapok sem mondtak éneket a megrázó szerelmi drámáról. Ez volt az egyetlen kimélet, a miben a sors részesítette.

Majdnem évről-évre megesik ily eset, különösen újabban. S azóta a capribeli lányok álma egészen megzavarodott; ha szemök világa ragyog is, de látások meglehetősen ködlik. Azt hiszik, hogyha Capri nem is az a boldog sziget, a hova tündér királyfiak járnak el szegény pásztorlányokért; de nekik mindenesetre az ígéret földje, a hol angol lordok, német festők s egyéb signorik lesznek a házasság istenének követői.

S ez a hit regébe olvad. A rege száll szájról-szájra; míg el nem mulik az is, mint a capri-i püspökség.

Mert Caprin püspökség volt, noha a két községnek összesen nincs 4000 lakosa, valóságos püspökség nyolcz századon át 1799-ig. Egyháza és székhelye a San-Constanzo templom romjaiban még ma is megvan. A templom romban, a püspökség emlékezetben. A capribelieknek minden esztendőben eszükbe jut, midőn *fürjészni* indulnak. Májusban és júniusban, mikor a fürjek más vándormadarakkal egyetemben a

tengeren át költöznek, kifáradva, kimerülve ezrével ülnék le megpihenni Caprin s ellepik aléltan a Sirena-fokot, a kis Marinát s a síkot Ana-Capri alatt. A capribeliek száz-számra fogdossák őket szabad kézzel össze. A míg a püspökség állt, a fürjek szolgáltak a püspök főjoveldelméül, miért a capribeli püspöknek — *fürj-püspök* volt a neve.

Fürjek még most is vannak: de fürj-püspök nincsen; miből az a tanulság, hogy a fürjek tovább élnek, mint némely püspök.

III.

Az ember nyoma elvesz a földön nyomtalanul: mint a madár röpkülése a levegőben, mint kígyó sikamlása a kövön, mint az öröm és fájdalom váltakozása a szívben. Felmetszik a szívet bölcs és tudós orvosok, hórihorgas pápaszemmel kémlelik és még csak sejtelmők sem ébred, hogy mi dobogott benne: üdv, hit, áldás, — boldogtalanság, reménytelenség, átok? Tudhatja mindenikök, hogy mióta vert és meddig élt, de még csak nem is gyanítja egyik is, hogy *mennyit és mit* élt? Megmondhatjuk bizton, hogy a napsütötte sziklákon kígyók jártak, s a napsugaras levegőben madarak röpködtek; de hol és merre az ő útjuk vonala, honnan ered és végződik vala? Ki nem jelölhetjük. Zoologok és archaeologok, a tudomány és kutatás nagymesterei, felismerhetik és kifejthetik, hogy milyen régi, — nem a föld egész egyeteme, csak egyetlen töredéke, — valamely sziget; elemezhetik és rendszerezhetik, hogy minő működő erők kihatásából és minő alkotó részek összerakódásából alakult, de hol

az az ember, a ki megállapítsa, hogy íme, itt az első ember első nyoma, íme, az ő megjelenésétől, sátor-ütésétől vagy kunyhórakásától kezdődik itt az élet; hol az az ember, a ki megoldassa az egyre sokasodó nyomot és elbeszélje az egyre rajzó életet? Az emlékezet még fejletlen, a történet még létlen: a mikor már éltek, szerettek, gyűlöltek, örültek és szenvedtek, a mikor már emberek, vérségek, nemzedékek és népek mutatkoztak és elenyésztek valamely helyen, mint a hogy a fák időtlen időtől kilombosodtak és letarlódtak. A mikor az emlékezet már hagyományul átöröklődik, a mikor a történet gyűgyögve és dadogva már legelső akadozó följegyzéseit megteszi, hosszas és változatos élet zajlott a semmiségbe, mindenségbe. Hiszen a legújabb és legbizonyosabb tudomány szerint semmi sem veszhet el. Hol hát az a sok érzés, meg az a sok gondolat, a mi fölemelt, a mi levert, a mi édesen, a mi fájón esett; a mi csak e helyen, e kis szigeten, Caprin az első lakosok, — és véges-végig a történetileg első lakosok szívében és agyában keresztül rezgett?... S hol az első ember első nyoma?...

Mi volt Capri története — a történet előtt?

Ki adhatna felvilágosítást, mikor még a története is eleinte regékkel és mondákkal olvad össze? Még az sem bizonyos, kitől és mitől kapta nevét? Valjon Capreából vagy Capreából származik-e és kecskéi miatt nevezték így? Vagy az elborító caprifoliumról, kaporbokorról keresztelték el?

Vagy sokkal előbb, kalandos pun hajósok és telepítők szállták volna meg és alkottak volna rajta Capraimot, két várost s ennek az elváltozásával kelet-

kezett aztán a *Capri-név*? A nyelvészkedő leleményesség tetszeleghet magának az egyik vagy másik szófejtés vitatásával; mi nem erősködünk sem ellene, sem mellette, megemlítettük az elnevezést egyszerűen azért, mert a bizonytalanság bizonyosága. Kik lehettek itt az első lakosok: oskok, punok, telebók, görögök? Lehetetlenség megmondani. A Tacitus és Vergilius megjegyzése csak arról tanuskodik, hogy akárnániai törzsbeli telebók is szivárogtak ide. A kétes gyér adatot, a mi igaz, elnyomja a színezés, a mi mese, himes, ragyogó aranyos, de a képzelet sugárszálaiból szöve.

Íme, a görögök és rómaiak elbeszélése szerint Capri a Sirenák szigete s egyik déli foka még mai napig is a La Sirena nevet viseli; íme Ana Capri alapítására is a Sirena adott bátorságot és kedvet. A legbűbájosabb, a legcsodásabb és a leghatalmasabb valamennyi Sirena között: a *Szerelem*. Szent, igaz és örök érzés, mely a mindenséget teremtette, s ha elpusztulna, elég erős lenne megteremteni újra; szent, igaz és örök érzés, mely a földön a szíveket mint levegő, sugár, illat körülömlí, s ezt az életet, melybe akaratlanul beletévedünk és melyből rendes viszonyok között akaratlanul is távozunk, ragyogással, virággal és boldogsággal szórja teli; szent, igaz és örök érzés, mely királyi bibort odahagyat a nyomorúságért, lelketlen gazdagságot a lelki megelégedésért, rideg magányosságot az édes, mert közös aggodalomért; szent, igaz és örök érzés, mely fájdalmat elvisel, bántalmat eltűr, megaláztatást elfeled, mert önvérével táplálkozik, mint a pelikán. Igéző, csodás, hatalmas Sirena, oh Szerelem, általad születtem, éretted élek és miattad halok, — leborulok előtted

és megadással imádlak, mert értem és ismerem gyönyörűségedet: szárnyára emel és ragad a végtelen végtelenségbe . . . Te lelkesítetted és biztattad azt a fiatal párt is, mely a szülői akarattal daczolva fölmene-kült úttalan úton a meredek Solaro aljába és fészket rakott a bokrokban, aztán mindazt, a ki követte, míg Anacapri megnépesült. . .

A La Sirena rege, Anacapri alapítása monda: mi hát a való?

Az egész szigeten a legrettenetesebb való a *Tiberius emléke*, mely égre kiált, bár iszonyúan hallgat, mint a költő mondja. Beleütődöl minden kőben, mely romul szerte hever, minden hangban melyet a romok közül a szél tova visz. Pedig Augustus, a dicsőséges és diadalmas, is járt itt. Bírta az egész ismert világot és jól esett e kis darab földet külön is bírnia; kezeiben egyesült a rómaiság összes hatalma és e sziget ritka szépségeitől megkapva, fűszeres levegőjében elmélázva szívesen elfelejtette azt; mindenható szavára ezredek és seregek játszottak és viaskodtak csillogó hadi fegyverrel és örömet elmulatott a capribeli görög ifjaknak, mert az ő idejében még a lakosságnak egészen görög nyelve és jellege volt, ügyeskedő játékában. Augustus, a felséges, az uralomnak határtalan és kielégíthetetlen szomjával, mely belül örökkön égette, kívül tartózkodónak, elégedettnek és boldognak tudta magát mutatni az elismerés, a hódolat, a hizelgés egyetlen szerény cseppje által is. A legkövetkezetesebb játékos, ki szerepéből soha ki nem esett, a legtudatosabb tettető, ki minden helyen a legtermészetesebb simasággal alkalmazkodott; a legnagyobb színész,

a ki valaha a világtörténet színpadán játszott. Fejét a siker, a diadal babérja takarta; útja, ha tetszett, rózsákon vitt át; de nem kábult bele, érzéke nem kergesedett el; gyönyörködni birt a legkisebb ibolyában. A legbevégzettebb művészet mellett is mindig *emberi* maradt. A mint egyszer Capri partjára szállt, a lakosok kellemes hírrel kedveskedtek neki, hogy érkezetének öröme egy öreg tölgy rögtön kizöldült. Kedvező jel. Augustus legalább annak vette és elhitte, mert az ember gyöngé és gyarló, különösen ha uralkodó, hiúságra született; s a mi a hiúságnak hizeleg, legyen bármi merész és bármi éles hazugság, édesen és készségesen veszi. Augustust elragadta a kedvező jel, el a sziklafészek látványos pompája, kék ege és kék tengere illatos levegőjével, s a nápolyiaktól elcserélte Ischiáéért. Aztán Julia leánya nevére villát emeltetett a hagyomány szerint ama helyen, hol utóbb a Tiberius Jupiter villája épült, s kerteket ültetett, melyek minden bizonynyal jobban zöldeltek, mint ama csoda-tölgy. Később is, kevés idővel halála előtt, meglátogatta és pár derűs napot töltött itt Tiberius és Thrasyllus társaságában. Mulatott a néppel és népen, naponta pénzt, ruhát, ajándékot osztatott ki közte, lakomát rendeztetett számára, csemegét és csecsebecsét szórt közébe, sőt tréfálva enyelegve megengedte neki, hogy azokat fürge zsvajjal kezeiből kapkodja ki. Semmi szórakozástól és kedélyességtől nem vonakodott. Kedvencének, Masgabának, ki egy esztendővel azelőtt halt meg, mintha a sziget alapítója volna, tiszteletére felavató ünnepélyt tartott ragyogó fáklyafény mellett, gyanítás szerint a sziget délkeleti fokán,

a mai Monaconéban, sőt még görög verset is faragott. Aztán Nápolyba vitorlázott, Nolába vonult és meghalt, körülötte álló híveihez amaz ismeretes szavakkal fordulva, melyek jellemére és pályájára cikázó villám-sugárt vetnek:

«Jól játszottam-e? . . . Tapsoljatok!»

Jól játszottál, igen, nagy és felséges Augustus; de Tiberius, — az rettenetesen játszott. Téged elfeledett régen Capri, de Tiberiust nem feledi soha!

Sokat olvastam és sokat gondolkoztam Tiberiusról. Úgy vagyunk az ilyen emberrel, mint az örvénnyel; minél mélyebben beletekintünk, annál sötétebbnek látszik. Szinte megszédülünk. A természet és szerencse bőséges virágszarvából rápazarol mindent; s valamennyi áldása gúny az emberiségre. Kora legszebb férfja, viruló fiatalságában heros, feje szellemes, nemes alkattal; szája szép, finom metszéssel. Teste deli, telt, szinte nőies tagokkal. Feledhetetlen szoborban, ellenállhatatlan lehetett élve. Öreg korában mutatkozik csak ajkán a megvetésnek és kételynek éles vonása, kifejezésében a ridegség, szívtelenség, zárkózottság és alacsonyág bélyege. El addig maga Dionysos. Oly eszes és művelt, hogy kiemelkedik emberöltőjéből. Mestere a beszédnek, hiszen mint szónok ragyogott; mestere még inkább a hallgatásnak, hiszen soha el nem árulta a mit gondolt. Igazi diplomata művész az Augustus iskolájából. Gregorovius szerint a diplomaták grammaticájának és logikájának megalapítója. Hallgat, de figyelve; figyel, de leselkedve; leselkedik, de ítélve. Ravasz előreszámítással, megejtő cselvetéseivel, bosszúálló ördögi kéjlegéssel. Micsoda szerény és megalázkodó, mikor Augus-

tus, a nagy és fenséges meghal, s a tanácsurak az uralkodás átvételére fölkérik. Vonakodik, huzakodik, mert gyöngé és alkalmatlan; olyan terhet csak az Augustus vállal bírta el; de a míg beszél, szeme kémlelve villog, mint a hiuzé, mint a sakálé és megles minden változatot a tanácsurak kifejezésében. Jaj annak, a ki az ő színeskedő lemondása közben talán egy röpke pillanatig megkönnyebült és felvidult, — inkább ne is született volna! Mert később Tiberius megragadja, váratlanabban mint a tigris, vérszomjasabban mint az oroszlán. Mindig ijesztő, mert kiszámíthatatlan; mindig rejtelmes, mert kiismerhetetlen. Szándéka és akarata mindég félhomályban borong, félvilágosságban dereng; soha sem sejtheti senki, felséges homlokán a meg-megjelenő felleg mitől vemhes? Nem ígéret, nem esküdözik, nem hazudozik, mert egész élete hazugság. Az államcsíny leverésére nem használja egyszerre a fegyveres hatalmat; mintha nem is álmodnék az egésztől, bizalommal mosolyog és hagyja, hagyja a cselszövőnek, hogy koholjon, terveljen, szőjje maga körül a hálót, míg elég erős lesz az; akkor a gyanutalant becsalva a maga hálójába, mint élő kigyó a maga bűvös gyűrűjébe, egyszerre váratlanul megkapja és megfojtja benne. Sejanus, a vakmerő és fenhéjázó szerencsefi, ki mint Phaeton a Helios szekerének, vállalkozott a Tiberius kormányának kezelésére, elbukott s a Phaeton esése nem volt rettenetesebb! Phaeton csontjait legalább testvérei, Helios leányai, összeszedték és elsiratták, de Sejanusnak még az se maradt, a ki elsirassa. Mikor a római tanácsba lép, még félisten; hízegő nagyok leborulva, arcukon a hódolat hazug

mázával köszöntik ; és még véget sem ér az ülés, elhagyatva, megvetve, megtagadva, kikaczagva féreg, a kit mindenki megtapos ! Vagy az sem, — fuit. Egyszerűen fuit. Elvérik egész családja, még kicsi gyermek lánya is, a ki rimánkodva, esenkedve, zokogva hiában tördeli, hogy mit csinált, nem fogja többet csinálni Szegény nyomorult, szánandó teremtes te ! Bizony nem fogod csinálni, mert egyátalján már semmit sem csinálsz. Nincs, a ki megszánjon ; nincs, a ki megmentsen. Mert ebben a roppant Rómában nincs ember, csak eszköz ; egyetlen ember volna, de az zordon fenségben székel egy csoda-szigeten, maga mint a legtitokzatosabb csoda, a kiról nem lehet egész határozottan megmondani : hogy ember, Isten, ördög ? Ember, mivel szerelemben és gyűlöletben, kéjben, gyönyörben s minden eszébontó és szívemésztő szenvedélyben telhetetlen ; Isten, mivel egy világ-birodalom úgy tiszteli és rettegi, kegyetlen és bosszúálló, mint a zsidó Jehova, ki megbünteti az apák vétkeit harmad és negyed ízigen ; ördög, kinek rontó igézet minden szava, vérróza minden rózsája, melyet magának fakasztat. Sem az egyik, sem a másik : mégis mindenik, keveréke valamennyinek, mert érthetetlen jelenség, melyen a természet külső látszat szerint remekelt, belső valóság szerint elvetélt.

IV.

Órák hosszáig bolyongtam Tiberius palotái közt. Nem a palotái — csak azok romjai közt. Mert a paloták régen, szinte kétezer esztendővel ez előtt elpusztultak. Tiberius meggyilkolása után a római nép a szigetre tört : feldúlta és kirabolta őket. Fényök elborult, pom-

pájok elzüllött. Köveik, mint éktelen romok hevernek még ott a sziklákon, a földön, a föld alatt. Szőlő és kert virul fölöttük; de a mint áthaladunk bennök, lábunk alatt hangosan dübörög. Ez a dübörgés elárulja, hogy lent üresség van, s a mint számos ásatás földérintette: római falak, folyosók és boltíves szobák húzódnak alatt, melyek valaha a tizenkét főisten nevére épült tizenkét palotába tartoztak. Bejártam egytől-egyig és felépíttetem újra légből. S ezek a könnyű, csillogó lég-paloták ott állottak megint, a hol a Tiberius erős és fényes villái ragyogtak, a márvány-oszlopok, képek, mozaikok, festések és aranyozások, a pazarlás és művészet minden drágaságával. Merengtem a Juno és Vesta villájának kirugójáról, a Pisco-réten és Moneta-halmon; gyönyörködtem a Neptun-villa bűvös panorámájában a Castiglione hegyén. Micsoda vidék, micsoda kilátás! A hegy a déli oldalon emelkedik a város felett. Tenger felől meredek sziklafalnak tetszik, melyet a közepén grotta tör át; száraz felől lombos, szőlős kertek veszik körül. Fent a tetőn a festői rom, mely az egész sziget legjobb karban levő emléke; vaskos falaival és tornyai-
val olykép tűnik elő, mint valami középkori erőd.

A mult század utolsó évtizedében Hadrawa több helyen felásatta: egy csomó szobára és fürdőre talált. töredék-oszlopokra, pompás vásákra és egy relievara, mely az áldozó Tiberiust tünteti fel. Értékes régiségek, miket azonban elfeledtet, a mi itt mindig új és mégis mindig az marad, — a megragadó kilátás. A kék tengeren át ide kélik a gyönyörű nápolyi öböl, lengő ködfátyolon keresztül a narancs- és citromerdős Sicilia; és ha feltekintünk, egészen közel, szemünk Ana-

Capri kies képződésére esik. S még fenségesebben feküdt a Jupiter-villa. A sziget északkeleti partja magasan szökell az égbe és függélyesen zuhan a tengerbe. Szinte ezer lábnyira. Felséges, de borzalmas hely, a legborzalmasabb ezen a meredek szakadékos oldalon! És fönt az ormon büszkélkedett a villámszóró és menydörgő Jupiter palotája, a legékesebb, a legfényesebb, a legterjedelmesebb valamennyi közt.

Ha itt megindulunk, a szobák, folyosók, boltózatok egész tévetegébe veszünk még ma is, míg valamely szőlőbe, vagy valamely istállóba bukkanunk. Messzi körben márvány lépcsők, oszlopok és oszlopfődarabok hevernek. Némely falon még kivehető a festés; teli sárga vagy pompéji vörös; némely lapon még látható a mozaik fehér márványkoczkából fekete foglalással. A palota több emeletes lehetett; a legalsó még kiátsatlan, a legfelső eredeti terve szerint még újra alkotható. Szobái a partra félkör-alakban dőlnek, mint valami színház nagy páholyai; vannak még falai és fülkéi, melyek templom maradványainak tetszenek. Mert minden palotának meg volt a maga szentélye az illető istennek vagy istenasszonynak tiszteletére, melyben áldoztak is. Kiáltó véglet! Isten és áldozat! A legmagasztosabb igazság és legnemesebb alázat, oly födelek alatt, hol a legembertelenebb ember a leghitványabb megadástól környezve örületes kicsapongással tombolt! Mert Suetonius állításaként a Jupiter villája volt a Tiberius tulajdonképi palotája. Innen ágaztak el a falak és folyosók a mai Tragara völgyéig, Tuoro hegyéig, Damecota csucsáig és San Michele halmáig keresztül és kasul, föld felett és föld alatt, hogy az

egész szigetet összekössék és a beavatatlanok előtt elrekeszszék; ember meg nem közelíthette, csak madár járhatta. Innen kémlelődött Tiberius a sziget ellen és a világ ellen. Mert hiában volt a világ ura és Róma istene, hiában zárkozott el mind a kettőtől s őriztette magát örökkön: szíve üresebb és kietlenebb volt, mint az ázsiai sivatag, a félelem jobban üvöltött benne, mint ott a fenevadak. Mert még annak is, a kinek lelke nincs, van lelkiismerete: s mikor az kitör, rettenetesebben viharzik és villámlik, mint a legrekkenőbb, legsötétebb, legzivatarosabb éjjel. Ha Tiberius innen letekintett: látta, a mi a szigeten történt; látta, a mi hajó Rómából, Hellásból, Ázsiából és Afrikából érkezett. Rá felmosolygott a tengerszoros elbűvölő pompája két öböllel; rá szembe bámult a Minerva-fok karcsú márvány-épületeivel: a Minerva, a Herakles és a Sirenák templomaival! Mindaz, a mi megigézett, arra, a mi megdermesztett!

Valamivel lejjebb délnek, e meredek és szakadékos parton, több mint nyolczszáz lábnyi magasban a tenger fölött van a *Salto di Tiberio*. A legátkosabb pont. Itt pihent és itt élvezett Tiberius, mikor lakoma, bor, leány kifárasztotta és kimerítette, vagy többé nem ingerelte; dőzsölt velőtrázó és szívszaggató sikojban, jajban és fuldokló zokogásban. Az elítélteket ide hordatta és innen dobatta le egy évtizeden át, mialatt a világtörténet, mint Gregorovius szépen mondja, e szörnyű ember setét monologja csak — le a mélységes tengerbe. A repülő testek, íme, tud az ember repülni is, ha kénytelen, az iszonyú halál félelmétől félig halva már, szédületes gyorsasággal zúgtak a le-

vegőben, kétségbeesetten és öntudatlanul fel-felordítva egy-egy kiálló kőszálon, melybe belevágódtak, aztán tovább karikázva megint a tengerig, melybe irtózatosszerű zuhanással merültek el. S ha még felmerültek, ha életet leheltek, parancsra kész vásott hajós legények evezőkkel és füttykösökkel paskolták őket agyon.

Sikoj, jaj, zokogás, zuhanás, csattogás, káromkodás és töredező halálhörgés oly démoni dalba vegyült össze, melytől Tiberiusnak meg kellett örülnie, ha már előbb meg nem örült volna! . . .

És jártam a többi villában. . . Eh, mi nekem mindez a villa? Kő, kő, kő, faragva, vesve, részben, egészben. Nem érdekel! Engem ez a lelki szörnyeteg, ez a Tiberius érdekel, ingerel, izgat. Rá nézek: szép, csak Augustus volt teljesebb classzicai szépség; visszaborzadok: undok, undokabb mint Arbuez vagy Torquemada, mivel kéjelgésből öl.

Nos, jer ide, te híres Gall s te még híresebb Lavater: beszélj! Hogyan illik ez a ti leleményes rendszeretekkel össze? Rendszer? Buborék, mely a tudományok légkörében fölszállt és elpattant; látszatos csillogása csak a fiatal kedélyeket csalja még meg. Tiberius megdöntő czáfolatul kiált reátok és ti hallgatók mélyen!

Hogyan lehetett Tiberius — Tiberius? Gregorius azzal felel, hogy Augustustól, a ki mindent meghódított és mindent elért, kiben a célra küzdés az emberi egyensúlyt fentartotta, szolgai nemzedéket örökölt s maga a világ hitványságában megromlott. A polgárháborúk multával és Augustus után a világtörténetben meddő csend, az emberiség életében sivár szünet állott

be. Utódjainak nem maradván tennivalójok, nem törődtek semmivel; a hódoló és lábaikhoz omló világot bírván, nem tudták mivel tölteni idejüket. Megzavarodtak, unalomba estek, érzéketlenek lettek és szerették volna az egész földet, minden gyönyörűségével és minden borzalmával, egyszerre mint egy tojást kihörpíteni! Caligula megbolondult a gondolatban, hogy a világ ura legyen és nem sokáig bírta ki; Claudius a könyvet bújta, mint valami moly; Nero felégette Rómát, a czi-terát verte és verset faragott s legalább mint kocsihajtó és színész akart valamit érni! A világalom ama szakaszában egymás megett következnek: Tiberius, Caligula, Claudius és Nero, ördögök és örültek, mert a világtörténet kormányrúdja üresen állt.

Mesebeszéd, bármi tetszetős. Miért nem fogták kezökbe a kormányrudat? Hiszen maga a kormányzás hódítás nélkül is bevégezhetetlen foglalkozás. Miért nem örült bele a világalomnak gondolatába Vespasianus, Titus, Trajánus? Nincs erre egyéb válasz, mint a mit az apostol mond: minden embernek az ő sorsa — az ő vére.

A sziget többi története rövid. Osztozott a partvidék viszontagságaiban. A római birodalom bukása után a barbárok; majd a görögök kezébe került. Aztán a nápolyi herczeg birtoka, utána a IX. században az amalfibeli köztársaság tulajdona lett, mely Lajos császártól kapta ajándékul. Amalfitól a normanok vették el, s az ő révökön a Hohenstaufok, Anjouk és Arragoniak alá jutott. A század elején az angolok foglalták el, Ferdinánd sicíliai király nevében és Hudson Lowe parancsnoksága alatt, ki később I. Napoleon őre volt Szent

Ilona szigetén, három évig bírták, míg a muratistok egy éjjel megrohanták s az angolokat levertek. Most végre az egységes Olaszország — gyöngye

A hosszas bolyongást megeléggelve hazatartottam. Szamaram lassan, fáradtan ballagott; de ballagnia kellett. A mint La Fontaine mondja:

«Il se faut entr'aider, c'est la loi de la nature.» A szegény állat azonban ezt nem akarta megérteni; hihetőleg nem tudott francziául és La Fontaine-t soha sem olvasta. Csökönyösön meg-megállt. A mint ösztökéltem, eszembe jutott a legenda, a melyet valaha olvastam.

Krisztus Urunk az utolsó úton görnyedezett a kereszt alatt. Nem volt, a ki megszánja. Az ember gúnyolta, csak a számár, a ki szembe jött, nézett reá banga szomorúsággal, Krisztus azt hitte, megesett rajta. Fölszólította tehát, hogy segítse meg s vigye a keresztet egy darabig. A számár részvétlenül, tagadólag rázta a fejét és tovább haladt. Az Úr pedig megátkozta, hogy örökön hordja a keresztet. Azóta látható mindeniken a kereszt. Azóta hordja minden számár a maga keresztjét.

Az én szamaram kettős keresztet hordott, — a magáéval együtt órák hosszáig engem is. Az ösztökélésre megbokrosodott, hánykolódott úgy, hogy kénytelen voltam leszállani.

Bizony a számár még sem olyan számár, a minőnek látszik.

Előre eresztettem és magam mélézva követtem. Egyszerre úgy tetszett, hogy a számár egyre nő, nyúlik: feje, füle, farka, óriási arányokkal. Mintha nem is ez

a számár volna a számár, hanem maga Capri, nem is Capri, hanem a római birodalom, mely Tiberiust annyi ideig, olyan szolgálai türelemmel hordozta.

V.

Sikamlík a sajka a suttogó sík habokon.

S én révedező borongással ülök benne. Lelkem gondtalan, szívem zavartalan; az ég felhőtelen, mégis mintha valami nyomna! Valami láthatatlan árnyék. Vagy csak valami fátyol, melyet a meg-meglibbenő szellő hiában fuvogat, hiában bontogat, — nem bírja szétfosztani. Két nap óta lakom ez igézetes helyen, már megismertem nagyjában, az első napon általános képéről, a másodikon Tiberius emlékeiből. S íme most, a harmadik napon, ragyogó reggelen, a mint elindulok, hogy a szigetet körül járjam: emléke, borzalma, búbája, hatása egyre foglalkoztat, körül ömöl, megszáll, arczomra borul.

Megrázom fejemet, megsimogatom képemet, mintha azt a láthatatlan fátyolt akarnám lerázni és elsimítani. Hadd szabaduljak tőle! Új képek, új benyomások várnak.

Előre, ügyesen, jó kormányos! De hol is vagyunk? Épen a sziget nyugati oldalára fordulunk.

Micsoda égbenyuló sziklafal! Nem, néhol mintha behajlanék, néhol mintha kigyűrődne: óriási kőkárpit, mely a Soláro hegyéről gördül a tengerbe. A Punta di Vitarero és Punta di Carena között, az éjszakkeleti csúcstól el egészen a délkeletiig, egységes, tömeges, függélyes. Három alacsony, de meredek kőszála

válík ki összesen: a Campaniello, Pino és Orica, melyeket erődítések védelmeznek. Mert Murat emberei Coletta mérnök és történetíró vezetése alatt itt törtek a magasba, Capri tetejére. Őrületos vállalkozás, szédületes út, de sikerült.

Derék mister *Hudson Lowe*, ki büszkén parancsoltál és boldogan pihentél a Cortosában, melyet valaha 1363-ban a jámbor Giacomo *Arucchi* alapított; bizony nem azért, hogy egyszer, századok múlva *te légy* benne az úr angolaiddal; hanem azért, mivel felesége, ki hosszas ideig meddő vala, mint az istenfélő Ábrahám Sárája, szerencsésen fiat szüle, — megalmodtad-e ezt a rohamot, mely ébredésed hajnalán, 1808. október 4-én fölriasztott?

Úgy-e jó lett volna, ha fenn a fokon, mint egykor a Capitoliumban, ludak vannak és gágogó riadalmat csapnak: talán te is, mint a tisztos Manlius Capitolinus hajdan, fölébredszen és elkerülsz a megaláztatást?! Nem, fölébredtél te jókor és fölébredtek angolaid is: nem volt a ti alvástok miatt hiba! Azon fordult meg az egész, derék Mister, hogy véletlenül és váratlanul elfogyott a puskaporod; — nem az, a mely a fegyver csövéből villog, — hanem az, mely az agyban honos. Vagy talán még sem azon, hiszen küzdöttetek ti férfiasan, elszántan, hősen; de zsoldos karotok gyöngye volt az emberiség nagy eszméinek harcosai ellen. Mert higgyétek el, az erő csak ideig óráig győzhet; de az eszme égbe tör és diadalmaskodik örökön. . . .

Sikamlík a sajka a suttogó sík habokon. . .

A Carena fokot megkerülve délre kanyarodunk. A part változatos, szaggatott, borzalmas. A szirt nem

egy helyen fölmered a föllegig, mely rajta borong. Aljában barlang, kisebb-nagyobb, jelentékeny számmal. Azonban szádajok fel sem tűnik, mert a szikla szeszélyesen, töredezve, élesen és merészen tagolva, természetes párkányzatot alkot körülötte. A víz félig elborítja, az árnyék egészen belengi, a révedező szemnek felismerhetetlen. Meg-megállunk egyik-másik mellett, futólag betekintünk. A színjáték káprázatos mindenütt. Ime, ennek a megvilágítása kék. Bűvös és csillogó! Talán ez a grotta azzura? Nem, az az éjszaki oldalon esik; téresebb, elbűvölőbb, felségesebb, a mint a kormányos állítja. Emez meg élő zöldben ragyog! Boltozata meglepő, mint valami keresztháló, befoglalása megkapó, hatalmas, mint valami díszkapu. Nem fekszik egészen a földalatt, úgy hogy sziklaút vezet egyik oldalától a másikig, s könnyen meg lehet közelíteni. Ez a harmadik meg csupa fehér fényben lángol; valamennyi a fenék természete és sugártörése szerint. Más a Marmolata, más a Marinella, a Stella di Mare, az Euphorion. A legkülönösebb mégis, a maga kicsiségében a tengeri pók-barlang. Falai sárgák, a kövei meg. a meddig a tenger előtti, rózsapirosban, selymes zöldben, és csillogó fehérben, tehát valóságos nemzeti színben játszanak. Akár *magyar grotta* is lehetne a neve!

Előre, ügyesen, jó kormányos! Hát az ott mi?

Hármas sziklaszál, hármas sziklakúp, hármas obeliszk, egyenesen a tengerből emelkedve ki száz láb magasságban. Az első a *Monacone*, a Masgaba temetkező helye; az alacsony szűk nyíláson benézve, római romokat látunk. Oly sima, mintha emberi kéz egyengette volna meg. A második a *Stella*, szeszélyesen

kiágazva és kiszökelve, a phantasticumba csap; még összeköttetésben áll a szárazzal. A harmadik, a *Lo Scopolò*, szabadon és mereven áll. Tetején törpe fák, elvadult növények lengnek a sikogó tengeri szélben; benne fészkel a tengeri sirály. Csak életveszélylyel közelíthető meg. A *Fariglione* hármashatodik kupja ez!

Ha rajta meghúzódik az ember, a végtelen elhagyatottság érzete szállja meg. Minden eltűnt a szemhatárról: Nápoly öble, hajói, szigetei. Csak a mérhetetlen tenger nyulik el előtte Sicilia és Afrika irányában. Valóban igaza van Gregoroviusnak, — a lelánczolt Prometheus jut eszébe! Ember kerüli ezt a helyet: de a tengeri madarak magas sziklai fészkekből reggel és estve le-lecsapnak az árnyba vont habokba, nyers és esetlen kiabálással, mely olyan dalamtalan, mint a tenger zubogása! Minő elhagyatott, kísértetes lehet itt a néma, sötét éj, mikor közelben s távolban semmi egyéb fény, mint a fel-fellobbanó halászfáklya, mely a vízbe lebukik és kialszik, mint valami lehullt meteor. El innen, el! . . .

Sikamlik a sajka a suttogó sík habokon! . . .

Megkerültük a kúpot és haladtunk tovább a vadregényes és változatos keleti part mentében. Meg sem nyugodtunk a Mithromániáig. Nagy és téres, száraz barlang ez, szélessége ötven, hossza száz lépés. Meredek lépcső visz bele. Természet alkotta, de emberi kéz idomította, a mint rögtön szembeötlik.

Megbámulva a természetes diadalívet a Capo körül, egyet kanyarodunk és egy huzamban elérünk a — Grotta azzurához.

Előre, ügyesen, jó kormányos! De hát hova jutottunk?

Valóság ez vagy igézet? A meglepetéstől, a csodálkozástól, a bűvölettől szinte megdöbbenünk; aztán egyszerre öröm, gyönyörűség, elragadtatás ujjong ajkainkon. Nagyszerű barlang, természetes, hatalmas boltívekkel domborul fejünk felett: szélessége kilenczven, hossza százhetven lábnyi, csodás kékelő ragyogással. A mint az evező meg-megtöri a vizet, úgy tetszik, mintha kék lángokat vetne föl. Minden hullám kékes lángban ég, lobog, s a mint az evező kilebben újra, gyönyörű ezüstcseppek, mint kékelő szikra-gyöngyök peregnek le róla a mélybe, melynek feneke csillog-ragyog, tündöklök a smaragdok, rubinok ezrétől. Még a falak is kékelenek. Ha fölnézünk, azt gondoljuk, hogy a magasságos kék éghez közeledtünk; ha letekintünk, azt hisszük, hogy Nereus isten igéző palotájába kerülünk. Ha valaha tündérek éltek: itt laktak bizonynyal, fürödve, játszva, úszdogálva a fehérlő, kékelő, lobogó habban!

Igen, itt laktak, itt úszkáltak csillogó testtel, ragyogó habban deli tündérek, deli karcsú lányok, capribeli fiatal szűzek, kiket Tiberius a Damecuta mellett eső villájában őriztetett. A barlang háttérében még maig is látható a felvezető folyosó nyílása. Ide járt le velők Tiberius fürödni és gyönyörködni, kik dallal, zenével úszkáltak körülötte, mint igazi Sirenák.

Tiberius halála után a barlang feledésbe merült. Aztán a babona szötte be. A nép azt beszélte róla, hogy rossz szellemek tanyáznak benne. Két német festő, *Kopisch* és *Fries*, 1826. augusztusában vállalkozott, hogy behatol és kifürkészi két capribeli lakos, Angelo Ferraro s Giuseppe Paganó segítségével: ámbár

az utóbbi nagybátyja, a ki szerzetes volt, intette őket, hogy ne kísértsék az istent. A bemenetel nehézségekbe ütközött, mert kicsi sajka még nem volt a szigeten. Előbb Angelo, aztán Fries és Kopisch buktak be úszva: a csodalátvány elbűvölte őket. Fries ki- és beúszott, magánkívül lelkendezve; Kopisch pedig Nápolyba sietett barátaiért, hogy felfedezésüket megmutassa nekik. Tőlük kapta a barlang a *grotta azzura* nevet.

Természet csodája. Azóta egész világ járja.

Sikamlík a sajka a suttogó kék habokon.

A kikötőnek tartunk, én inkább álomban, mint ébren andalgok. A kormányos egyszerre fölver:

— Signor, ön spanyol?

— Nem, magyar!

— Magyar? — Ah, Signor! Volt itt a napokban valami magyar hercegnő, valóságos principessa; szép és fiatal, büszke és nyájas, deli és karcsú; olyan szelid, mint a gyermek, még sem lehetett a szemébe nézni, mert az örökkön más színben játszott és csodásan megigézett. Úgy nevetett, mint a galamb; úgy lovagolt, mint a tündér. Ah, Signor, ha látta volna!

Mosolyogva hallgattam; de a szívem melegedett bele. Úgy tetszett, hogy én azt a tüneményes alakot láttam: a földön vagy az égben, álmaimban vagy képzeletemben.

Láttam valahol. S valami titkos sejtelem azt sugta: még látni fogom valaha!

WARRAZAL.

R Ó M A.

HAAN ANTAL.

I.

HUGO VIKTOR magvas mondása szerint minden ember halálra ítelt, csak a végrehajtás ideje bizonytalan.

A ki Haan Antallal jó ismeretségben állt, bizonyosan azt hitte róla, hogy nála ez az idő még nagy későn fog bekövetkezni és íme, hatvanegy éves korában bekövetkezett.

Most is előttem ép egészségével és duzzadó erejével az ő egyszerű, de nemes alakja. Izmos, tagba szakadt ember, széles vállakkal, melyek között rövid vastag nyakán érdekes kerek feje rendesen megszegve ült. Homloka, szeme, arcza kifejező, józan értelmességnek és művészi álmódzásnak hű tükre: az erő és lágyság olvadt benne össze; de mégis úgy, hogy az összeolvadásban az erő érvényesült inkább, mert hatalmas kerek melle férfias egyéniségének lényeges kiemelésére szolgált. Az egész ember nem volt feltűnő, nem keltett első megjelenésével meglepetést, nem vonzott és hódított egyszerre: hanem minél többször érintkeztünk véle, annál erősebben megszerettük, annál

jobban becsültük, mert kifejezésének beszédessége annál inkább felötlött, eszének magasabb szárnyalása, műveltségének gazdagsága s jellemének szeretetreméltó becsületessége a maga eredeti mivoltában megnyílt az ember előtt. Nem érzett és mutatott az első látásra bizalmat és barátságot, bár mindenkihez az első pillanattól kezdve udvarias és lekötelező nyájassággal fordult: hanem ha egyszer szívébe fogadott valakit, azt szíve egész melegével és őszinteségével árasztotta el.

Engem szeretet és barátság, tisztelet és hála kötött hozzája. Halála híre azért mélyen meghatott s visszaemlékezésekkel elborított. Hadd áldozzam emlékének néhány igénytelen sorral.

Ezernyolczszáznyolczvan tavaszán Nápolyból betegem érkeztem Rómába. Az út alatt oly erős és rohamos lázam fejlődött, hogy utitársamnak, egy mívelt és tanult német touristának, alig bírtam megmondani: hogy az «Albergo Cesari»-ba szállok és hogy az örök városban egyetlen ismeretlen ismerősöm, kivel egymást sohasem láttuk, de a ki közös barátaink révén tudja rólam, hogy én is élek és Rómába készülök, *Haan Antal*, magyar festő, ki a Vaticánban dolgozik.

A betegség ágyba ejtett. A szenvedés izgatott, kínozott, emésztett; nem a testi, hanem a lelki szenvedés. Rómában valék, a regék, hagyományok, emlékek és történeti nagy események Rómájában. Olvasmányaim, tanulmányaim beteg vívódásom alatt felújultak, körülrajzottak, megrohantak, elborítottak és fölvert képzeletemben és látni sóvárgásomban még csodásabbnak láttam a várost, melyet nem láthattam. Szemeim előtt felvillogott a véres kard és felragyogott a fenséges

kereszt. A kard, melylyel az ó-korban leverte, s a kereszt, melylyel a középkorban fölemelte a világot; annak uralma a romokba vészett, s ennek birodalma a föld sarkaira támaszkodva éig emelkedett. A városban, mint óriás Pantheiönban zsbongott a Mult és Jelen: istenek, istennők, költők, művészek, világverő vezérek virágos diadalszekerekben, világtettegető pápák Szent Péter apostoli székében; császárok, koldusok, bachansok, bachansnők, a nyomukon katonák és barátok egymásba csapódó és egymásba folyó tarka összevisszasággal. Az első nap szinte megölt a kétségbeeső küzködés és gyötrő tűrhetetlenkedés, hogy föl nem kelhetek és ki nem mehetek.

Egyszerre csak, még kora délután, csodálkozva láttam, hogy vendégem akadt, idegennek az idegen földön. A csendes kopogtatást az izgatottságtól nem hallottam. Haan, mert ő volt, lassan benyitott és hozzám közeledett s én csak bemutató szavára vettem észre. Jóságos részvétellel nézett reám és szerénykedve kért bocsánatot, hogy zavar; de utitársam a Vaticánban fölkereste és értesítette, hogy lázban fekszem; azért alkalmatlankodik, hogy segítségemre legyen, ha valamire szükségem volna. A derék ember azt hitte, hogy alkalmatlankodó, holott igazi jóltevő volt; mert e naptól fogva, míg föl nem láboltam, rendesen meg-meglátogatott, majd a legegészségesebb utcák egyikében, a Via Sistinán elszállásolt; aztán heteken, hónapokon át, mikor csak időt szakíthatott, a városban és campagnában vezetgetett. Betegségem alatt megszerettem, e bolyongások és kirándulások közben megtanultam nagyra becsülni.

Haan igen-igen sokat tudott. Az ő igénytelen külseje és még igénytelenebb modora nem volt mutatós czégér, mely tüntetőleg hirdette volna, hogy minő gazdag és mennyi értékes ismeret rejtezkedik benne; annyival kevésbbé, mert társaságban oly keveset beszélt, hogy szótalannak tetszett. De ha bizalmas kettesben megeredt szava, bőven ömlött és minél tovább haladt, annál mélyebbre és mélyebbre hatolt. Ha Capriról, a tyrrheni tenger e gyönyörű szigetéről, hol művészi és idylli otthona, csinos kis villája volt, melyben a nyarat rendesen kertészkedve, olvasgatva és festegetve töltötte, beszélni kezdett, egészen belemelegedett a beszédbe. Capri nagyszerű panorámája a Vezuvval, Nápolylyal, Ischiával és Procidával, melyek a kékelő hullámok felverődő fénye mellett az ő festői szemeinek még megragadóbb körvonalakban tűntek elő; Capri kopasz szirtjei, törmelékes romjai, melyek helyén egykor a tizenkét isten tizenkét büszke palotája állott, szomorú emlékei, melyek e romok fölött egy félig szeszélyes, félig őrült császár utolsó tíz esztendejéről boronganak; — valami különös érdeket nyertek az ő avatott ismertetésében, melybe beleszótt Tacitus és Svetonius egyes helyeit, nem fitogtató hivalkodással, hanem ellenkezőleg történeti tudásának szerénykedő elhárítása végett. A rettenetes mult után vonzó természetességgel jellemezte a félig csöndes, félig mozgalmas jelent: az élénk forgalmat Capriban, melyet különösen német és angol touristák évről-évre méherajképen lepnek el s az idylli nyugalmat Ana-Capriban, melynek korallhalászó férfi-népe kora tavasztól késő őszig a tengeren él. Falu, a hol ekkor szinte minden asszony szalmaözvegy s a nőuralom általános. Hangja a beszéd

közben megeléknült, színe, árnyalata gazdagodott; de az előadás vagy tanítás fontoskodásába soha sem esett. Csevegett inkább, mint magyarázott, de a merő csevegésnél részletezőbben, mulattatni és szórakoztatni törekedett, azzal a látszattal, hogy az időtöltés neki esik jobban; társa csak az alkalmat adja, melyet felhasznál; pedig időtöltése annak a hasznára vált. Figyelme egyképen kiterjeszkedett a sziget természeti szépségeire, történeti vonatkozásaira, ethnografiai, közmívelődési, erkölcsi viszonyaira. S a mint az erkölcsiséget érintette, szeme megvillant, de sötéten; beszéde megcsattant, de ingerülten; nemes és becsületes szívéből kitört a méltatlankodás és felháborodás a turisták ellen, kik közül sokan az eredeti lakosság mételyei. Kitörésének őszintesége nemes bizonyosága volt egyfelől az ő magasabb felfogásának, másfelől a néphez való ragaszkodásának.

Még többet és többször beszélt Rómáról. Az örök várost szerette és csodálta. Már fiatal korában huzamosabban tartózkodott benne. Alig csalódunk, ha azt hisszük, hogy ez első útjára mestere, *Kuppelwieser* példája és hatása ösztönözte. Kuppelwieser, mint ifjú festő éveket töltött Rómában, az Isidoro-kolostorban, a hol a német romanticusok szövetsége élt s a Cornelius és Overbeck nevére esküdött. Az ő irányok a színezés elhanyagolásával a mesteri rajzban és mesteri szerkezetben kereste az igaz művészetet s e kettő összehatásával és erejével kísértette meg a gondolatot és érzést minél közvetlenebbül és megkapóbban fejezni ki. Az eszményiség és erő nem egyszer sikerült neki: de a romanticusok csaknem valamennyi alkotásából hiányzott a természet hűsége s a színek élénksége,

gazdagsága és ragyogása. Festők, a kik épen a festéssel törődtek keveset; miért az olasz *maestri della maniera seccá*-nak nevezte őket. S mégis a német festészet föllendülése nekik köszönhető. Hazatérve Berlinbe, Münchenbe, Düsseldorfba, Bécsbe, a hivatás meggyőződésével és lelkesedésével emelték magasra lobogójukat s az új nemzedék seregelt alája. A bécsi képzőművészeti akadémián Führich és Kuppelwieser küzdött a romanticismusért s pár évtized alatt az egyházi és történeti festészetnek az ő együttes vezetésök addigelé szokatlan dicsőséget és elismerést szerzett. Nevök vonzott és hódított. Mikor Haan 1846-ban Bécsbe került, Kuppelwieserhez csatlakozott s az ő oldala mellett dolgozott. Tőle tanulta el azt a bevégzett rajzolást, mely minden kicsi művében, legyen eredeti vagy másolás, egyiránt kitünteti és e tekintetben sok nagyobb mesternek fölibe emeli; tőle szívta magába a rajongó tiszteletet Róma és művészete irányában. S valószínűleg mestere hagyományai forrtak ki lelke határozatában, mikor függetlenségi harcunk leveretése után, itthon nem boldogulhatva, az örök városba zárandokolt. Két esztendő múlva hazatért, de a haza ege még borongott, a honfi szívére és kedélyére tompa fájdalom nehezedett; a művészet nem igen talált fogékonyságra és pártolásra. Haan szülővárosában, Békés-Csabán, majd Aradon és Nagyváradon föstegetett arczképeket darab ideig, majd újra vándorbotot vett kezébe s visszautazott Rómába, melyhez műtanulmányai és emlékei fűződtek. Róma művészete, művészi élete és művészi levegője évekig lekötötte. A hatvanas évek elején megkísérlte ugyan még egyszer otthon letele-

pedni: de a jó csabai nép nem igen értette és becsülte meg. Rómába költözött tehát végleg s már valami egy évtized óta állandólag itt lakott, mikor én ide jutottam.

Haan ismert minden gyűjteményt a városban és a campagnában minden házat, minden követ, minden érdekességet és ritkaságot, melynek valami emléke vagy hagyománya volt. Ismerete nem hallomásból eredt, nem az utcán, kávéházban, vendéglőben, jó czimborák között szedegette össze; hanem széles és alapos olvasottságon épült. Nem egyszer csodálkoztam, hogy minő finom aesthetikai ízlése, minő részletes műtörténeti tanulmánya volt; s nem egyszer lepett meg erős emlékezetével, történeti tudásával és archaeologiai szakképzettségével. Úgy látszik, hogy minderre a tehetséget családjától örökölte; apja tudós pap hírében állt, anyja a nagynevű Petényi Salamon testvére volt s bátyja, mint jeles történetíró, országos becsülésnek örvend; de a tehetséget lelkiismeretes fáradtsággal és szorgalmas olvasgatással maga fejlesztette ki. Ép olyan jól ismerte a régi, mint az új írókat, kik Rómáról akár komolyan értekeztek, akár csevegve adomáztak. A classicus történetírók s a modern ismertetők egyenlőkép bizalmasai voltak; de köztük talán Vasari- és Gregoroviussal társalkodott leginkább. A művészek közül pedig a legszeretőbb érdeklődéssel és kegyelettel csüngött a renaissance nagy festőin, olyannyira, hogy szinte velök és bennök élt. Tudta, hogy hol és minő állapotban van minden kicsi alkotásuk; emlékezett életök és működésök minden részletére, apróságára és adomájára. Épen eme sokoldalúságban rejtett érdekessége, tanul-

sága s élvezete a vele való bolyongásoknak és kirándulásoknak. Sokszor megjárta ő már amaz utakat, melyeket most együtt tettünk, szemlélődve és gyűjtögetve, mert gyermekségétől fogva szenvedélyesen gyűjtögetett és olyan szerencsés sikerrel, hogy az ő értékes és jelentékeny gyűjteménye vetette meg a mai békés-megyei museumnak alapját. Évtizedek gyakorlata és tapasztalata, az elmélettel párosulva, élesítette és edzette meg szemét, képezte ki ítéletét, hogy minden épületen, emléken, romon, törmeléken, egyszerű kődarabon megtalálja és felismerje, a mi becses és megjegyezni való s érdeme szerint méltassa azt. S a hol alkalmá nyílt — és Róma melyik szögletében, a campagna melyik zegezugában ne nyílt volna minden lépten-nyomon? — a legbeavatottabb és legkedvesebb vezetőnek bizonyult, kinek keresetlen magyarázata nem vészett el eredmény nélkül; de közvetetlenségénél és tartalmasságánál fogva oly erősen hatott az elmére és képzeletre, hogy még aztán is hosszasan foglalkoztatta. Most is, esztendőnk mulva, mikor róla gondolkozva visszaemlékezéseim között meg-megállok és eltűnődöm, lelkemben élénken megújul szinte minden egyes bolyongásunk és kirándulásunk.

Úgy tetszik, mintha megint a Via Appián, a Szenthegyen, a Villa Madamában járnánk; mintha a Pantheonban, S. Maria sopra Minervában, vagy a szennyes Ghattóban és fényes Vaticanban nézelődnénk, a hol olyan otthon érezte magát, mintha csak az ő székhelye lett volna!

II.

Első kirándulásunk a Via Appiára esett. Micsoda széles és hatalmas út! Már Krisztus előtt több, mint 300 esztendővel épült s Appius Claudius a híres censor földette be kő- és lávaburkolattal. A régi Rómának büszkesége, melyet „*regina viarum*“-nak nevezett el; mert a legelső volt amaz utak közül, melyekkel a diadalmas köztársaság a szinte mérhetetlen birodalmat behálózta, katonai és közgazdasági érdekeinek kielégítése és biztosítása végett. Az első rendszeres világ-közlekedés vonalai, melyeken hajdan római ezredek hullámozgottak, kincsre szomjas kormányzók és fosztogató hadvezérek szállítói és rabszolgái végig-végig rajzottak. A mi arany és ezüst, bőség és gazdagság az akkor ismert három világrészben felgyülemlett: e vonalakon, mint óriás csatornákon át, Rómába ömlött, hogy ez a maga telhetetlenségében kapzsilag összehalmozza és tékozolva elfecsérelje; tengereken innen, tengereken túl gát és akadály nélkül ágazott széllyel ez a világ-közlekedés s legelső útja, a Via Appia, Capuán és Beneventumon keresztül egészen Brundisiumig futott, hogy az adriai tengert a Tiberis városával összekösse. Ma a San Sebastiano kaputól húzódik a campagnába, s nagy és változatos idők eseményeiről beszél.

A pogányság és kereszténység össze-összeütközött e vonalon; a pogányság, a mely uralkodott és üldözött s a kereszténység, a mely lappangott és bujdosott! Az út két oldala véges-végig tele emlékekkel: a föld felett és föld alatt egyiránt. Fent, büszke és gazdag

római polgárok síromladékai, melyek fenhéjázó pompájukkal és erejükkel még kétezer esztendő pusztítósaival is szembe szállanak, s rongálva és megviselve is fennen hirdetik az egykori nagyságot. A mikor emelkedtek, Jupiter és társai még éltek, ragyogó aranypalotáik még bizton álltak a mythosok ködlő világában s az emberek naiv szívében; de nemsokára sugárzott és áradott a világosság a kicsiny Bethlehemből, a keresztről és az égből. A régi pogány istenek haldokoltak s palotáik ingadoztak! A pontifex maximus és a császár sápadozva siettek segítségükre és támogatásukra; segítették augurokkal, haruspexekkel és egyéb hivatalos csodaértőkkel, támogatták lándzsákkal, alabárdokkal s a hatalomnak minden fegyverével. S a kinek szeme rajta feledkezett a szokatlan világosságon és rajta csüngött az egen, az a dühöngő zsoldosok és vérengző fenevadak elől elrejtőzött mélyen a föld alatt. Lent áldoztak, imádkoztak és temetkeztek, kik kevés világi jóval bírtak, de szívében hordották az egész mennyországot. Megadó buzgóságukról beszédes némasággal tanúskodnak a catacombák. Az összeütközés később megszűnt; a pogányság elványadt, összeroskadt és végső vonaglásban elbukott. A kereszténység örökifjan, a harcban erősödve s az üldözéstől megszentelve kiemelkedett a föld alól, szűk kápolnáiból és keskeny folyosóiból lángoló hittel föltekintve, ajka nyíltan vallotta, a mitől szíve boldogan dobogott és visszhangzott: „Gloria in excelsis!”

A századok gyorsan váltakoztak, suhogó szárnyuk csapkodása lassan-lassan kiegyenlítette az éles ellentéteket: a pogányság és kereszténység emlékeiben

összeolvadt és egymásra borult; s ma kegyeletes érdeklődéssel állunk meg és merengünk el maradványai közt.

Haan e nagyszerű úton szinte nyomról-nyomra vezetgetett. Sokszor megpihentünk, olykor lekanyarodtunk, meg visszatértünk, egyetlen nevezetesebb emléket sem kerültünk el. A Scipiók, Geta, a Priscilla, Caecilia Metella és annyi másnak síromladékairól inkább csak apró megjegyzéseket ejtett; de a Caracalla fürdői előtt s a Calixtus catacombáiban részletező alaposággal szólott. Ott a nagyság és pompa, melyet a meglepő düledékek még mai nap is elárulnak, itt az egyszerűség és kényelmetlenség, mely szent vonatkozásainál fogva mélyen megragad, az ellentétel erejével ingerlőleg hatott elméjére és gondolatot gondolatba fűzve, történeti kitérésekbe ereszkedett.

Szívesen elhallgattam, de sokkal inkább megkapott visszajövet két kicsi templom hagyománya, melyet Haan elbeszélt. A *Domine, quo vadis* és a *Deus ridiculus* egymás közelében, szinte egymás átellenében áll. Mind a kettő jellemző darabja a Via Appiának, az ő pogány-keresztény multjának; a meny nyiben az egyik pogány, a másik keresztény emlék, az egyikhez történeti monda, a másikhoz vallási legenda fűződik.

S miről szól ez a monda? Régi gyűlölségről, a pun háborúk idejéből. Hannibal, a lángeszű vezér, közeledett Rómának. Nem tartóztatta fel semmi és senki. A cannaei ütközetben elsöpört útjából mindent. Aemilius Paulus elesett, Terentius Varro menekült. A sereg megsemmisült vagy elzüllött. A nép futott előre, rémülettől

űzve s rémületet vive. A hír riadva csapott Rómára s riadva csattogott benne! A város összedöbbszent; zavar, izgalom, kétségbeesés panaszos jajja töltötte be a levegőt s felsikongott az iszonyat kiáltása: „Hannibal ante portas“. A fejvesztő zajban és fenyegető válságban csak a senatus maradt nyugodtan, méltóságosan, hidegen, mint a szikla a háborgó tengerben, mint istenek gyülekezete az emberek fölött. Visszautasította a békeajánlatot, melyet Hannibal tétetett, míg egyetlen karthágói lesz Itália földén! S toborzott, szervezett, új seregeket teremtett: míg Hannibal egyre közelgett. Már elért a Campagnába, már el e helyig; de egyszerre ijesztő látomás fogta el, melyet az istenség bocsátott szemeire. Megfordult és visszatért. Így épült ez a kis templom a Deus rediculus tiszteletére.

És kiről beszél a legenda? Róma határában kiről beszélne, mint Péterről, kinek örök dicsőségére Krisztus kijelentette: „Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam et tibi dabo claves regni coelorum.“ Péter azonban beleromlott a sok zaklatásba, szenvedésbe; virrasztó gondjai és keserűségei közt megingott erős lelke, az élet ösztöne és szeretete megejtette s a római vértanúság elől megfutott. A mint éppen itt a campagnában menekül vala, kicsiny hitében remegve és szorongva, szembe jő véle a Mester. Arczán égi fenség, szemében a megadás üdve, vállán a kereszt. Péter zavarodva és csodálkozva látja és félénken kérdezi: „Domine, quo vadis?“ Az Ur szelíden feleli: „Megyek, hogy újra fölfeszítsenek!“ És Péter megszégyenülve, megalázva megállt, magába szállt, sorsával kibékülve visszasietett Rómába, a hol a vértanú-korona

várta. S ezen a ponton, a hol az apostol jelenése volt, emelte a vallásos kegyelet „Domine, quo vadis“ névvel ezt a kis imaházat.

Úgy látszik, hogy nemcsak a monda és legenda színhelye esik közel egymáshoz: de eszméjükben és fölfogásukban is feltetsző a találkozás. Kétségtelen, hogy mind a kettő sokkal későbbben keletkezett és a monda hatott a legenda alakulására.

Haan egész sokoldalúsága kifejlett az ily kiránduláson. Mikor a Szenthegyet meglátogattuk, egész korrajzot adott; s a mily jól ismerte a régi társadalmi forrongást, ép oly tájékozott volt a népvándorlás zavaros mozgalmaiban. Történeti emlékezetesség és természeti szépség egyenlőképp érdekelte. Eleinte főleg a természet foglalta el s a ki-kibontakozó kilátást muggatta. S valóban megérdemelte. A merre haladtunk, a vidék kies és hullámos; buja zöldje, mint a dagadó selyem, ragyog a ráömlő pazar fényben, a völgyek öln sötéten, a dombtetőkön világosan. A sugarak megbúznak a gazdag pázsitban, majd kaczeran csillognak, rezegnek a fűszálon. Tünneményes színjáték, mely el-elgyönyörködtetett bennünket. Mélázva vágtunk át a vasúti töltésen, futó pillantást vetettünk a völgyi sírra, melynek „Ördög széke“ a neve; aztán megállapodtunk a Nomentano-hídon, mely fölött harci vihar nem egyszer zúgott keresztül. A míg Haan a történetéről megemlékezett, képzeletem előttünk és megettünk benépesítette a tért szilaj leventékkal, fujó paripákkal, a mint régen a Justinianus császár idejében lehetett.

Szegény Itália! Szegény Róma! Mi volt akkor?

Hadak útja. A mióta az emberiség ázsiai nagy tengere kiöntött és Európát elborította, tajtékos hullámai a legsűrűbben e földön csapkodtak. Minden hullám — egy-egy népség, minden hullámcsapás — egy-egy betörés. Vagy kétszáz esztendeig zajlott. Honnan és miért? Megindult, mint a hogy a szél megindul. Valami erősebb levegőáram megsuhan, beleüt más áramokba, úzi, hajtja, veri maga előtt és maga mellett, hogy azok sikongva és süvöltözve kavarognak a mondhatatlan úrben, aztán egyszerre bűgva a földre törnek és végig söprik. A hűnság is megindult, beleütközött a népek özönébe, zajlásba hozta, fölverte, leverte őket és kergette maga előtt, vagy félreszórta útjából, mint a hogy a szél kergeti és félreszórja a felhőket. S a felriasztott népek megzúdultak, egymásba verődve, torlódva, rengve nyugtalanul, míg kimerülve meg-megültek. De a mint az ösztön viszi és vezeti a fészkevesztett madarat, hogy fészket találjon újra: — úgy vitte, vezette a hazátlan népeket, hogy hazát találjanak megint. Meg-megállapodtak, de belső ösztönből, külső lökéstől fölkerekedtek sokszor és eltelt szinte két század, a míg végleg elhelyezkedtek.

A mosolygó ég kékelő sátra, az enyhe levegő iratos balzsama s a buja legelő rengő füve mintha csak hivogatta-csalogatta volna a bujdosókat és honkeresőket, szinte valamennyi népség megfordult és végig barangolt e választott földön, Itáliában és Rómában. Az örök város káprázatos pompája, melyet szerencse, dicsőség, hatalom, művészet lángésszel egyesülve alkotott, mintha érzékileg is ingerelte és vonzotta volna a barbárokat, újra meg újra reá ütöttek. A Justinianus

császár idejében, meg nem szűnt benne és körülötte a csata kiáltása, hadikürt riogása, lovak dobogása s a pusztulás robaja. A herul Odoaker még alig taszította le a nyomorult utolsó Romulust császári székéről, alig állította fel annak romjain a maga királyi trónusát s alig pihenhetett meg kedvére benne, a mikor már felrázta és kizavarta nagyzó álmodozásából, kiszorította és kidobta vadonat-új trónusából a góth Theodorik, ki a koszorús monda szerint a veronai halhatatlan Detre. De hiában halhatatlan, ő is — meghalt. S a birodalom, mely az ő vállain, mint egykor az ég Atlasén, erősen nyugodott, utána hamar összeroskadt, mint összeroskad a test, ha lelke elszáll. A míg azonban végkép összeroskadtnak volna, — a roskadozó keleti góth uralom s az erősödő keleti császári hatalom hosszan tusakodott egymással. Tusájok forrataga, mint a kanyargó és kavargó forgó szél fel-felbúgott e híd körül. Mikor Totila a nyugtalan góth vezér árulás segítségével bejutott Tivoliba, legottan Rómára támadott, melyet Bessus 3000 görög harczossal őrzött. A góth körülzárta a várost, benn kitört és öldöklött az éhség. Mint hullá a hullá: görög és római vegyest! A hős Belizár, ki a mily magasba emelkedett a diadal és dicsőség ragyogásával, oly mélyre zuhant a megaláztatás és gyalázat homályába, a mint a beszédes hagyomány regéli, hasztalanul kísérlette meg a fölmentést. A kishitű görögök megnyitották a kapukat: Totila és góthjai 546 deczemberében benyomultak, megdöbbenésre, iszonyatra, zsákmányolásra. A zsákmány szabadon folyhatott, hiszen Procopius állításaként a világ hajdani középpontjában 500 fegyverfogható ember volt csak, — a többi lefo-

gyott, elfogyott, éhen veszett! A barbár, de nemes Totila megrendült, a szent Péter templomában megadással leborult az apostol sírja fölé; aztán a védő falak harmadrészét lerombolva és kezeseket szedve tovább száguldott. Belizár a következő tavaszon bevonult Rómába, helyreállította a falakat; de Totila azonnal visszakanyarodott és szilaj erejével reácsapott. Akkor ez a híd is, a régi Nomentanohíd, melyen álltunk, a míg a multon andalogtunk, megroppant, összeomlott, megsemmisült, Totila leromboltatta, aztán a szent városba benyomult; Belizár pedig délre húzódott. Végre mind a ketten eltűntek. Igen, eltűntek ők, a narczkeverők örökre. A régi vihar is elzúgott. S mi a mezei csöndben, gyönyörű időben tovább ballagtunk — a Szenthegyre.

A Mons sacer voltaképen nem is hegy, — csak egyszerű domb; de mint ilyen e crustameriai vidéken a legkiemelkedőbb. A kilátás róla elbájol. A fenséges nép választása nem valami rossz ízlésre vall, hogy épen ezt a helyet a Tiberis és Anio közt szemelte ki építendő városának. A római határ egyik legszebb pontja és legtermékenyebb része volt. Ma is az. Fekvése érdekes, emléke még érdekesebb. Hiszen itt játszódtott le a római nép első társadalmi forradalma, mely vér nélkül győzött. Ki ne hallott és olvasott volna e nevezetes mozgalomról, a szegény parasztokról, kiknek számok már abban az időben is akkora volt, hogy csak a jó isten tudta; a lelketlen gazdagokról, kiknek minden hite a pénz imáadásába olvadt bele; az elnyomatásról, adósságról, börtönről, melyek az emberiséggel szinte egyidejűleg születtek és egy ideig élnek; a Publius Servius gyors segítségéről, melyre mihamar keserű

csalódás következett; az Appius Claudius könyörtelen szigoráról, mely miatt a lappangó, gyötrő kétségbeesés egyenes daczba tört ki. Nagyon ismert dolgok ezek, Haan is csak vázlatosan érintette őket; nemcsak az elbeszélésre, de az elhallgatásra is meg volt érzéke és tapintata. Közben alig pár szóval hivatkozott a Menenius Agrippa híres meséjére, hogy a tagok mikép lázadtak fel a gyomor ellen, a derék Manlius Valerius hathatós közbenjárására, melylyel a patriciusok és plebejusok között az egyezséget megcsinálta s a néptribunság megnyerésére, mely olyan veszedelmes és véztes fegyverré lett a bujtogatók, nagyravágyók és fondorkodók kezében. Mikor Róma patkányai a forum napvilágára előbújtak, az ő kívánságok, érdekek és tetszésök szerint zsivajogtak. A töredékes vázlatosságának is azonban eleveiséget és melegséget kölcsönzött a rokonszenv bensősége, mely a szegények és üldözöttek nyomorának és győzelmének megemlétekor belecsendült. Haan humanismusa és democratismusa szólalt meg e bensőségben. Mert a szó igaz értelmében humanus és democrata volt: barátja jognak, igazságnak egyenlőségnek és haladásnak. A régi mellett csak akkor buzgott és lelkesedett, ha az a művészetek és műemlékek közé tartozott: de az ily réginek tisztelete aztán igazi cultusszá magasodott nála, a mint azt a Villa Madamában tapasztaltam.

A Villa Madama a Mario-hegyen épült. Hajdan büszke, fényes nyaraló, ma pusztul és elszomorító rom; de ebben az állapotában is értékes, akár máladózó emlékeinél, akár a kivezető út szépségeinél fogva; — sohasem felejttem ezt a kirándulást.

A porta Angelicától indultunk el lassan sétálva, lassan beszélgetve. Alig találkoztunk emberrel. Pedig egykor ezen az úton minő mozgalmasság, minő tolongás, minő sürgés-forgás lüktetett! Mintha Rómának szívvére ebbe az egy érbe gyülemlett volna! Lárma, rivalgás, ujjongás, mely felharsogott az égig, csapott egymásba. Ez volt a győzedelmes hadvezérek diadalmi útja! Az örvendező, báméskodó, egymást taposó nép, a koszorús büszke vezér a virággal és drágasággal elborított szekéren, előtte a rabszíjra fűzött foglyokkal, utána az összehalmozott zsákmánnyal, — óh, mert a rómaiak annyiszor éreztették a Brennus vigasztalan szavát: „vae victis!” — közben a töredező panaszszal, fojtott zokogással, nyomában a hivalgó, pompázó, a dicsőségben és verőfényben sütkérező kísérettel, réges-régen megnyugodtak, eloszoltak a porba, s a porral együtt ki tudja a világ melyik részébe? . . . S a diadalmi út ma néptelen, zajtalan; csak ünnepi és vasárnapi napokon lepi meg a közönség, mikor a két oldalon elhúzódó apró mulatókertekbe kiözönlük, hogy „aceto“, eczet mellett, a mint tréfásan a karczost nevezi, „giuoco di birillivel“, tekejátékkal egy kis szórakozást szerezzen magának. Olykor megfordultunk és visszanéztünk s el-elmerültünk a megragadó kilátásban, melyet a folytonos, bár nem erős emelkedés az örök városra vet; aztán haladtunk megint. A Santa Maria del Rosario, a Rossi fogadalmi kápolnája előtt, mely a XVI-dik században készült, s a XVIII-dik század elején a Domonkos-rend kezére került, néhány pillanatig megálltunk. Nem azért, hogy XVI-dik Gergely emlékének áldozzunk, ki e kis tem-

plomot 1838-ban helyreállította; hanem azért, hogy elgondolkozzunk azon a lángeszű művészen, ki a magyar nemzetnek büszkesége volt, kinek viszont a magyar nemzet nem vala büszkesége, Liszt Ferenczen, ki a világ megunt élvezeteibe belecsömörülve s papi köntösbe öltözve, mint apát e kápolna kis kolostorába vonult vissza, hogy kevés idő múlva megint igazságot tegyen a nagy költő mondásáról: „Művész hazája széles e világ, a hírnév országútját lakja ő“. Majd meg-eredtünk újra. A S. Croce-kápolna és Mellini-villa egymás után maradt el megettünk, megse néztük, noha az ókor leggúnyosabb szelleme, Martialis, s a középkor legfenségesebb lángesze, Dante, rajongó magasztalással énekelt meg. Egyenesen kirándulásunk céljához, a Villa Madamához igyekeztünk.

Az épület kicsi, egyszerű, de megkapó. Középső része emeletes, két szárnya földszintes, sima pilasterekkel. Hátsó részéből rug ki, Rómára tekintve, a félkörbe futó és félben levő exedra, mint valamely páholy, melynek azonban csak alapja készült el. Miért maradt abban? Talán a kedvetlenség, talán a viszontagság volt oka. Mert a költővel el lehet mondani e nyaralóra is, hogy megnehezült az idők viharos járása felette! VII-dik Kelemen pápa, ki a fényűző és műpártoló gazdag Medici-család sarja volt, emeltette még mint bibornok a maga kényelmére, pihenésére, gyönyörűségére; s a renaissance leggeniálisabb művésze, Rafael, tervezte, de terve kivitele Giulio Romanora maradt. Giulio a legtehetségesebb tanítványa, de szeszélyes és türelmetlen, ki a mester isteni nyugalmából vajmi keveset örökölt. Az eredeti tervet megváltoztatta, majd

az építést félbenhagyta és elutazott Rómából, úgy hogy Antonio da Sangallo fejezte be, de szintén módosításokkal. A helyett, hogy a Rafael ihletének meghódoltak volna, mindkettő a maga egyéniségének bélyegét kívánta az épületre reányomni; szerencsére a Rafael szellemének bélyege mégis könnyen fölismerszik. Még inkább belől, a hol az emelet gyönyörű három ívű magas csarnok alakjában tárul elénk, csinos fülkékkal és joni oszlopokkal ékesítve. E csarnok voltakép a homlokzat, mely a csillogó Tiberisre tekint. Belőle fut ki a két szárnya. Főértéke és ékessége a loggiákban rejlik, melyek díszre meglehetősen megromlott ugyan; de még így is megkap és csodálkozással tölt el. Haan egész fölmelegedéssel ismertette és jellemezte a kecses arabeszkeket, mythologiai relievokat, különösen a finom és merész keresztboltozatokat. Szinte utólérhetetlenek; nem hiába vallanak a Rafael lángeszére. A Giulio Romano híres Polyphemje már elpusztult, de a harmadik loggiának mennyezeti képei, felséges ablakpárkányai elég jó karban voltak s figyelmünk rájuk tapadt egészen. Minő lehetett e nyaraló a maga teljes épségében, üde szépségében! De gyorsan érte a romlás. Pompeo Colonna bibornok, mikor a megszorult VII-dik Kelemen az Angyalvárba zárkózott, katonáival fölégettette. Később a pápa tulajdonából Margit hercegnő, V-dik Károly császár természetes leányának, a Medici Sándor feleségének kezére került, kinek itteni életéről csiklandós és kalandos történetek suttnak és regélnek. A nyaraló ekkor kapta a *Villa Madama* nevet, előbb „Vigna dei Medici“ volt. Majd a Farnese-család birtokába jutott, melytől a nápolyi király

örökölte. Valami másfélszáz esztendeje, mióta bérlők váltakoznak benne és kezökön lassan, de következetesen megromlott, szertemáladozott. A mikor benne jártunk, kőművesek dolgoztak és fiatal süldők szemeltek benne. Szegény Haan, az ő csöndes és nyugodt természetének ellenére, fellobbant. A magyarázatot végezve, élesen és hevesen kifakadt a kegyeletlenségen, mely gondtalanul elhanyagolta és enyészetnek engedte ezt a remeket, melyben az építészet és festészet a legteljesebb összhangban ölelkezett, melyben a Rafael di Sanzio és Giulio Romano alkotó szelleme egyesült. Szeme villogott, hangja rezgett, bizonyosságként a haragnak és fájdalomnak, mely benne forrt és dúlt. Meglátszott fellobbanásából és kifakadásából, hogy minő szeretettel és rajongással csüngött a művészeteken, hogy minő szenvedélylyel és féltékenységgel ragaszkodott minden műemlékhez, ha különösen a Rafael nevével függött össze.

III.

A mily avatottsággal beszélt Haan Rómáról, művészetéről, műemlékeiről: ép oly alaposan és mélyen ismerte a népeletet. Szívesen elvegyült benne, önfelédtt érdeklődéssel mulatott rajta.

A római nép oly eredeti, hogy eredetisége szinte a furcsába csap át. Rongyos is, éhes is, nyomorog és koldul, mégis fenhéjázó és rátartó. A megeléssel sokat küzdök, az életet mégis kevésbe veszi. Van benne valami az epicureista bölcsből; ha egy kis pénz-

magra szert tehet, rögtön a pillanat mámorának dobja oda; s van benne valami az álmodozó költőből, ha a „dolce far niente“ pihenő párnájára leheverhet, tekin-tete óra hosszan elimbolyog napsugáron, holdsugáron, a mosolygó égen Valjon vissza-visszaszáll-e lelke a nagy idők távolába s megzavarodik-e olykor a régi ősök, régi hősök óriás árnyékainak meg-megsuhanására? Talán nem is gondol semmire. De érzi, tudja, noha fél sejtelemmel, fél bizonyossággal, hogy valami nagynak része, valami nagynak töredéke s az idegenek filléreire, mint jogszerű adójára számítt. Derült, bizalmas képpel közeledik, mert még a kéregetés alkalmával is vidor marad, s a megalázkodás és nagyzás bizonyos nemével fogadja el az ajándékot. Kedveskedő és nyájas az idegennel, enyelgő, komázó s léha maga közt. Vére könnyen pezseg, könnyen fel is forr, s ilyenkor a szava és keze, mint a villám, egyszerre leüt. Haan szórakoztatás és tanulmányozás végett sokszor elvitt a rosticeriákba, hol a szűkös bolt közepén vagy valamelyik zugában forgott a különböző sült: ürü, kecske, szárnyas. A tűz alattok pattogott, ropogott s a vevő munkások körülállták s a kiválasztott darabon függtek szemökkel. Arczok a melegtől kipirult s a lobogó fényben játszott. Haan, a míg mi is pirkadó sültünkre vártunk, szóba ereszkedett s tréfálózva, kedélyeskedve csevegett velök. Majd átmentünk valami közeleső oste-riába, a sültet kiterítettük és kényelmesen falatozva borozgattunk. S mulattunk a mulatókon, a mint nevet-kéreztek, bibelődtek, kötődtek egymással. Bizony a társaság akárhányszor nem épen tetszett; a vendégek kalappal, a korcsmáros sipkával, mi a jogegyenlőség

kérdésének nem a legtetszetősebb megoldása. Néha gyanús alakok is akadtak, kik fürkészve nézegettek felénk. Méltatlankodásomra és bizalmatlanságomra Haan mosolyogva és türtőztetve felelt: „Ez az igazi democracia, itt mindnyájan *urak* vagyunk: azért nem is bántanak“.

A ghettóban annál inkább megsüvegeltek. Teremtő isten, micsoda szegényes és szennyes fészek ez! Az észnek szégyene, a szívnek gyalázata, a művelődésnek bélyege ez a ghetto. Néma kövei többet panasznak el és panaszaik búsabban zokognak, mint a Jeremiás siralmai, a zsidóság szinte kétezer esztendősen szenvedéséről. Megvetés, üldözés, gúny és átok volt a sorsa.

A zsidók már Pompejus korában szivárogtak Rómába. Csak lopva osontak végig az utcákon, mint futó árnyékok. Lenézte és utálta őket mindenki; s mindennek ellenére az örök bolygás megkezdődött, mihelyest Jeruzsálem romba omlott; — az örök bolygó megsziporodott az örök városban, pedig hona elvesztésének emléke, a Titus diadalíve büszke kérkedéssel fogadta ott és borongó bánatában kigúnyolta; s ő, a szegény hazátlan, századok múlva is kikerülte és el nem ment alatta. Nem maradhatott békében; forgó viszontagság hányta-vetette. Claudius kiűzte és Domitianus visszaeresztette. A zsidóság tehát összegyűlt s a mai delle Palme zugban, a Trasteveréban imaházat emelt. Ha nem lopott: cserélt, bűvészkedett, jósolt, bűvölő italokat készített. Átkozta a tegnapot, siratta a mát és remegett a holnaptól. Mégis megélte. A pápák alatt görnyedéséből már ki-ki egyenesedik. III-dik Sándor ide-

jében egyesek mint pénzváltók és bankárok szerepelnek; de hogy teljesen el ne bizakodjanak, II-dik Pál rákényszerítette őket, ad majorem Dei gloriam, hogy a corso-versenyeken kötözködésig meztelenül fussanak; IV-dik Pál megtiltotta nekik, hogy bármi mesterseget űzhessenek; XIV-dik Gergely pedig időnkint a S. Angelo-templomban összegyűjtötte őket, hogy ki-keresztelkedett zsidókkal kifejtse nekik a keresztény vallás előnyét a Mózes-vallás fölött. S ők mind e megaláztatás között, bár keserűséggel, de reménységgel tűrtek, s az élő hit vigasztalta fájó szívöket! Már most kiköltözködhetnek a ghettoból, azonban a nagyobb részök odatapad a megszokott kőhöz, a megszokott röghöz, melylyel története összefolyt. Mind a kettő sötét idők sötét emléke.

Épen e helyre illő a komor Cenci-palota. A legiszonyúbb családi tragédiáról beszél. Bűnre bűn, csapás csapásra torlódik, a kegyetlen Ate dühöngése sem volt egykor rettenetesebb! A vérfertőztető buja apa ellen a megtaposott leány fölkel. Szerencsétlen Beatrice és szerencsétlen társai! Testvére, kedvese és mostoha anyja egyesül vele s az öreget a Rocca Petrella sziklavárban megöletik. A vér vért kíván, s fejöket a hóhér villogó pallosa veszi el. Emléköket földidézi e palota, s a Barberini képtárban a Guido Reni szép képe, mely Beatricét a fájdalomban megdicsőülve állítja elénk!

De hát miért jöttünk mi a ghettoba? A zsidósáért vagy a Cenciekért? Mindenesetre értök is, de Haan főcélja a Rua-utczabeli híres zsidó korcsma és a még híresebb *carciofi* bemutatása volt. Biz én nem

bírtam élvezni sem azt, sem ezt. Persze meg kell előbb szokni. Haan jó ismerős volt itt is, de a Vaticánban a legjobb.

Rendesen ott ült délelőttönként az Eliodoro-teremben, magas állványán, az *Attila és Leo találkozás*a előtt. A *Disputa* és *Athenei iskola* már megvolt s most ez készült. Ha valaki művészeink közül, éppen Haan rendelkezett minden tulajdonnal, hogy e fenséges alkotásokat lefesse. A nagy mester szellemébe és műveibe való teljes elmerülés megadta neki az ihletet s a maga egyéniségének teljes megtagadása megadta neki az erőt, hogy Rafaelt ne csak szíjn szerint, de *lélek* szerint másolja. S *Trefort Ágoston*, kinek nevéhez a magyar tudományosság és magyar művészet föllendülése fűződik, nem tehetett szerencsésebb választást, mint mikor a megalkotandó mesteriskolára való tekintettel, a Nemzeti Muzeum számára, Haant bízta meg e frescok lemásolásával. Az ő másolásai, melyeket később még a Transfigurációval gyarapított, fölének sok eredeti képpel. Haan le-leszállt állványáról, végig-végigjárta velem a stanzákat, loggiákat, arazzokat, Sixtus-kápolnát és jól esett hosszan és részletesen beszélnie a renaissance művészetéről, melyet az antik művészettel párhuzamba téve egész korszakos jelentőségében méltatott.

A renaissance hatalmas, éltető szelleme dús virágzást támasztott a képzőművészetek terén. Az antik eszmék fuvalma áldólag csókolgatta a lángelmék homlokát, ihletet és lelkesedést árasztott szét. Az antik alakok kikeltek a multak sírjából, a föld alól, elbúvólték az élőket, például szolgálva megint.

S a renaissance emberei versenyre keltek, nemes odaadással küzdöttek a régi nagyokkal.

S a harcz nem volt a Pygmeusok harcza. A festészetben diadallal emelkedtek fölējök. A festészet új vívmányai: az olajtechnica, a perspectiva, a festékkeverés és színvegyítés ismerete a művészeket oly tökélyre képesítették, minőről Hellas hírneves festői soha nem is álmodoztak. Leonardo da Vinci *Úrvacsorája*, Michel Angelo *Utolsó ítélete*, Rafael *Madonnái*, Correggio *Szent éje* s a remekeknek még egész sora oly fenséges alkotások, miket csak megközelíteni lehetséges, utolérni bajosan, felülmulni semmi esetre sem.

Az építészetben a verseny tisztességes sikereket aratott, Bramante, Rafael, Michel Angelo *San Pietroja* ha nem is oly közvetlen ihlet üde terméke, mint a Pantheion, egész szerkezete mégis hatalmasabb és merészebb, mint azé, sőt Goethe szerint, mint az összes antik templomoké. Velence *San Marcoja* Orvieto és Siena dómja, frescoikkal és domborműveikkel egyetemben, szinte örök emlékei a becsületes vállalkozásnak.

A renaissancenak csak szobrászata maradt messze az antik megett. Pedig hősök vívtak itt is. Ghiberti és Donatello gigási erővel törtek az újjászületés geniusainak utat. S Michel Angelo San Pietrobeli *Pietája*, a Santa Mária sopra Minervabeli *Krisztusa*, s különösen a San Pietro in vincolibeli *Mózes* a keresztény szobrászat legmagasabb csúcsára emelkedett. És mégis? Mégis Michel Angelo maga kénytelen volt szinte korlátlan alkotó ereje ellenére kezeit csüggedten leeresztetni s nemes önismerettel kijelenteni,

hogy Phidias, Skopas, Praxiteles utólérhetlen, s a Vatikánbeli Meleager balkezének kiegészítésére nem mer vala vállalkozni, ne hogy elrontsa.

Mi a főoka a verseny sikertelenségének?

Kétségtelenül a vallás, — a görög és keresztény vallások különböző természete. A Michel Angeloék monotheismusa sokkal magasztosabb, mint a Phidiasék sokistenhívése; de a monotheismus, hogy úgy mondjuk, szobrászi motívumokban sivárabb, szegényebb, mint a polytheismus, mely tele az istenek, istennők, regék és csodák pazar szépségeivel. A keresztény isten lélek, a kit lélekben imádunk, a ki teljességgel alkalmatlan szoborban való megtestesítésre. Véghetetlen nagysága és fensége előtt lehull a művész vésője: a Teremtő megteremtésére gyöngé.

A festészet megkísértette ugyan nem egyszer, de még legmerészebb kísérlete is, a Michel Angelo Atyaistene a Sixtus kápolnájában, nem egyéb, mint Zeus keresztény felfogásban. Egyedül Krisztus, a ki megistenült, s Mária, a kit a catholicismus megistenített, azok az alakok a keresztény mythológiában, ha szabad e kifejezéssel élnünk, a kik a keresztény szobrászt magasztos lelkesedéssel ihlethetik; éltek mint emberek és fölszálltak megistenülve oda, a hol a Menny és Föld ura lakozik, aminthogy ezeknek ábrázolása sikerült leginkább.

Hellas istenei és istennői minden teli- és félvéri rokonságukkal egyetemben mintegy a plasticának születtek.

A keresztény isten a maga képére teremti az embert, a pogány görög a maga képére teremtette

— az istent. Az ő istenei és istennői olyanok voltak, mint az emberek; szenvedély, szerelem, féltékenység, gyűlölség viharzott sziveikben, csak hogy alakjokat fény és dics sugározta be; az Olympon éltek, ambrosiát ettek, serlegökben nektár gyöngyözött, a földre is lejártak olykor az emberekkel kalandozni és komázni. A görög emberi alakban képzelte őket, csak tökéletesebbeknek, fenségesebbeknek, mint maga volt. S midőn a művész vésője alá vette Zeust, az istenek és emberek atyját, ki kezében tartja a villámcsomót, s Aphroditét, a szerelem istenasszonyát, ki nem anyától lett, úgy kelt ki ragyogó szépségében a kristálytisza habokból, ki szemében hordta a veszedelmes nyilat, s az egész istenkört, melyben az egyiken az erő lőn széppé, a másikon a szépség erővé: akkor csak a férfi és női szépség eszményéig kellett emelkednie, illetve a mintaképen álló szép görög nőt vagy férfit kellett az ő isteni eszményéig tökéletesítenie. S a ki látta Arest, Zeust, Hermest, a Ludovisi villabeli Herát, a capitoliumi vagy miloi Aphroditét, az el fogja ismerni, hogy ez elbűvölőleg sikerült; az el fogja ismerni, hogy az antik szobrászat virágzásának főoka az antik vallás volt; mert a szobrászokban a művészi és vallásos ihlet együtt hatványozta a lelkesedést és alkotó erőt; az el fogja ismerni, hogy igaza van Winckelmannnak, az antik művészet halhatatlan kutatójának, midőn azt mondotta: „A legmagasabb szépség istenben van!” A renaissance szobrászata ezért maradt el.

Ha annak a renaissance festészete iránt való rajongása volt az oka, hogy maga arcképeken kívül kevés eredeti képet alkotott. Jobban szerette a nagyokat,

mint önmagát; pedig tudott volna alkotni is. Az a szép műve, melyet elbucsúzásunkkor emlékül adott, hiteles bizonyága. A kép nem nagy, 40 centiméter széles és 60 centiméter magas: de értékes, teli megkapó bájjal. Gyönyörű, fiatal capribeli nő, a művész kedves Caprijának leánya ül a parton, egyszerű, zöldes-barna ujjasban, piros ruhában, s merengő álmodozással néz a tyrrheni kékellő tengerre, melyen pár távozó kis vitorlás hajó látszik. Talán kedvese, talán hitvese útra indult valamelyiken koráll-halászatra. Két keze ölében levő nádkosarán pihen, szeme, lelke a kis hajók után andalog, melyeknek már csak fehér vitorlájok villog.

A főnek, kéznek, lábnak, az egész alaknak rajza mesteri; színezésének fénye és összhangja, a fénynek és árnyak játéka s az egész képnek hangulata igazán költői. Felfogása nemes, kivitele gyöngéd. Rögtön elárulja, hogy a nagy mesterek avatott tanítványa festette.

Van sok nagyobb művészünk, mint Haan: de nagyobb ismerője és tisztelője a renaissance művészetének, mint ő volt, — nincs egy is.

A KOLOSTORI TESTVÉREK.

A VIA degli Artisti-n szerényen és egyszerűen emelkedik az *Isidoro-kolostor*. Rég ideje épült s ódon födelei alatt századokig csendesen megvonult az igaz jámborság, töredelmes áhítatosság, hideg közönyösség s nem egyszer a hamis alázatosság, képmutató szenteskedés és elfojtott kétségbeesés. Mert ki tudja, hogy hány lakost gyűjtött mogorva falai közé a vallásos fellángolás s hányat a végső elborulás. Mert vannak tragédiák, melyek nem a színpadon játszanak, s az életben sem látszanak; de titkon a szívben, a szív viharos küzdelmei közt folynak. S ezek a legmegrázóbbak! Ki tudja, hány ilyen tragédia végződött be lassan, rejtetten, az Isidoro megnyugtató révében! Annak, ki gondolkozva álldogált és járdogált az ódon épületben, felöltlik a kérdés, de a cellák néma sora nem ad reá választ. . . .

Különben engem nem is a kolostor szerzeteseinek sorsa, hanem a német festők, a *kolostori testvérek* életének színhelye vonzott. Annak megtekintése végett fordultam meg benne.

A színhely nem valami érdekes. Le sem írom. Minő volt benne az élet, azt beszélem el.

I.

A bécsi képzőművészeti akadémia tisztos és érdekes igazgatója, az öreg *Füger* 1810-ben váratlanul megdöbbsent és mélyen elkeseredett. A csalódás és megbotránkozás fájdalmasan váltakozott egymással szívében, mivel egyszerre az a veszedelem fenyegette, hogy művészi felfogása, elméleti oktatása és gyakorlati példaadása, szóval egész iránya végzetes kockán forog; valami előre láthatatlan és hallatlan merénylet következtében minden eddigi törekvése és hatása gyökerestül meghiúsul. Pedig milyen nyájas nyugalomban, milyen családias csendben, s meg kell vallanunk, lelkiismeretes meggyőződéssel és következetes szorgalommal hirdette, már innen-onnan egy negyedszázad óta, a mi a Mengs és David eclecticismusából reá ragadt: hogy nincs másban üdv, csak a rajz szabatoságában, a vonalak és alakok szépségében, a festés síma kezelésében.

Igen, Mengs és David, e két korszakos mester, korszakos nem tehetségök eredetiségénél, hanem szereplésök művészettörténeti jelentőségénél fogva, uralkodott ebben az időben a bécsi akadémian, s uralkodott általában mindenütt. Sikerök összehasonlíthatlanul fölmulta érdemeiket. Mert igaz ugyan, hogy elévülhetetlen érdemek, mikép félig az irodalomnak nyomós sürgetésére, félig ösztönük belső sugallatára visszatértek a szép örökkön megifjító forrására: az antik és renaissance művészet remek alkotásaira; de az is igaz, hogy ez az ő visszatérésök nem volt komoly, nem mélyedt bele a nagy mesterek lelkébe és nagy példányok lényegébe; ennél fogva nem meríthetett és nem is adhatott

új életet. Mengs szakítva a korabeli kicsinyes pepe-cseléssel, csak annyira hatott az antikok, csak annyira a Rafael, Correggio és Tizian tanulmányába, hogy külső jelenségüket megfigyelte és a lehetőség szerint alkalmazta. A saját vallomása szerint a festőnek az antik mintáról kell tanulnia a szép ízlést: Rafaeltől a gondolatot és kifejezést; Correggiótól az összhangot és tetszetősséget, Tiziantól az igazságot és színezést; szóval művészetének minden egyes kelléke, az alkotásnak minden egyes mozzanata, az eszmei foganástól a kivitelig, a rajz megvázolásától a festés befejezéseig, szerkezet, színezet és megvilágítás tekintetében úgy szedendő és illesztendő össze.

Szerencsés és szerencsétlen utasítás a szerint, a mint a követés sikerül. Mert ha találkozik lángész, ki az antik és renaissance világ legkiemelkedőbb lángelmeinek sajátos előnyeit a maga lelkébe, a maga művészi egyéniségébe úgy tudja egyesíteni és éltető összhangba forrasztani, hogy azok az ő eredetiségének természetes és szerves alkotó tulajdonságaivá lesznek: akkor dicsőség, diadal és koszorú a fejére, egyetlen és páratlan a művészet körében, nagyobb mint valamennyi megelőzője.

Sajnos, a mi lehetetlenség-lehetetlenség. Hiszen minél eredetibb, minél egyénibb a költő és művész, az ő sajátossága épen annál felőtlőbben és jellemzesebben fog kidomborodni, épen annyival képtelenebb és alkalmatlanabb a nagy idők és nagy mesterek tökélyének magában való fölvételére.

Mengs nem volt eredeti lángész, komoly és elfogulatlan aestheticai író ezt nem állíthatja, hiszen semmi olyast nem teremtett, a mi előtte meg nem volt, a mi

egy-egyedül a maga alanyiságából került volna elő; így egyénisége nem akadályozta amaz eszményi eclecticismus megvalósításában, mely a leggazdagabb és legerősebb eredetiség alakjában állna elénk; Mengs csak kiváló tehetség volt, nevezze bár Winckelmann, a ki barátja, s az antik szobrászat törvényeibe beavatója, az «első Rafael hamvaiból támadott Phönixnek, saját kora és talán a következő idő legnagyobb festőjének»; nem alkotott, csak követett, nem fejtette ki az emberi erők legmagasabb szárnyalását a művészi *szép* előállításában, csak föllendült e szárnyalás szerint; még ebbeli ereje is inkább külső, mint belső, inkább alaki, mint szervi, inkább reprodukál, mint recipiál; a legtöbb művében meg lehet különböztetni, a mi Rafaelból, Corregióból, Tizianból való; s a legtöbb művében annyira hasonlít az antikokhoz, hogy alakjai és csoportozatai inkább szoboriak, mint képiek. Még feltűnőbben megtevédett David, ki nem egyszer annyira ragaszkodott az antik plasticához, hogy általa a festészetet saját jelleméből, saját lelkéből vetköztette ki. Képei teli vannak alaki szépséggel; de emberei, mint valami basso-relievon, feszesek, merevek, élettelenek, hidegek, mélyebb kifejezés és egyéni benyomás nélkül. A test rendes, de inkább egyetemes, mint sajátos; a szerkezet szabályos, de rendezésében és modulataiban inkább színpadias, mint természetes; a színezés sima és fényes, de egyhangú és hévtelen. Az élet lüktetése és beszédessége hiányzik nála.

De Mengs és David mégis európaszerte hódítottak. S az antik mindenütt iskolája lett a rajznak, a renaissance iskolája a tervezésnek és formaképzésnek,

a szinezés és fényhomály kezelésének. De persze, a kisebb tehetségek, a minő Füger is, még inkább a felszínen maradtak, még inkább a külsőségekben vesztettek el. A rajzbeli szabátosság, alaki szépség és festésbeli gondosság, nálok modor és mérték, tartalom és szellem; a szerint dolgoztak, ítélték, gondolkoztak és alkottak.

De bocsánat! Ne fogjunk rájuk alaptalan föltevést; ne fogjuk rájuk, hogy gondolkoztak és alkottak. Az ő egész működésök az üres eclecticismus, mely másol és másol mindig ugyanazon modor és ugyanazon mérték pontos megtartásával. Tárgyuk lehet különböző: mythologia, legenda, historia, — csak a modor és mérték maradjon meg, mert az csalhatatlan. Hiszen az eredeti tehetség, mely elég kicsapongó ízléssel jellemzetességre, kifejezésre, természetességre, hűségre és eszmére törekszik, olyan útvesztőbe mehet, a melyből soha sem talál vissza a művészet egyenletes országútjára, melyet az akadémiák tekintélye és méltósága felügyel és megszentel; míg az iskolai jártasság, mely óvatos lelkiismeretességgel a modor és mérték mellől el nem tántorodik, mely önállószkodó szeszélylyel tárgy, ember, díszlet, szín és világitás tekintetében nem válogat, biztosan halad és bizonyosan eljut a siker és elismerés kapaszkodójára, sőt az akadémiai tanárság székébe is, a honnan tovább hirdetheti, hogy nincs másban üdvösség, csak az eclecticismusban.

S hirdette valóban nemcsak Bécsben, de mindenütt; s a maga ürességével, gyarlóságával és semmiiségével meghamisította a művészet szellemét, a mikor csak alakot kívánt s a gondolatot egészen elengedte,

a mikor a merő negativismusban kérkedett; noha a természetet s a régieket: Rafaelt, Correggiot és Tiziant emlegette, mint a pharisaeus Mózeszt és a prófétákat. Aztán nem csudálkozhatunk rajta, ha oly eredeti lángész, minő *Cornelius*, a képzőművészetek pangását főkép a szerenesétlen akadémiáknak és megkérgesedett előjáróiknak tulajdonította, kik csak magokat és gépies szabatoságukat ismerik el; s mindent, a mit az állam a művészetek fölemelésére áldozik, a saját „kanálisaik“-ba eresztetnek. „Mert a mily régóta csak az akadémiák állanak, jegyezte meg kétségtelen túlzással, de az idő szerint igazolható élességgel semmi örök nem létesült; s a mi létesült, csak annyiban sikerült, a mennyiben szellemöktől és erőtelen lényöktől eltávozott“.¹

Ám lehettek szellemtelenek és erőtelenek, philistességüket a polgári élet minden méltósága és kitüntetése fedezte s a régi tekintélynek ezer sáncza és mellvédje biztosította, a mik ellen minden támadás merényletnek tetszett; merényletnek, mely mindég fölháborodást okoz és megtorlást követel.

Az öreg Füger legalább keserűségében, csalódásában, megbotráncozásában nem vehette és nem ítélhette meg máskép azt a merényletet, melyet az Úrnak 1810-ik esztendejében a bécsi akadémián megkísérlettek.

S mi lehet az? Bizony, megvalljuk egész szörnyűködéssel, szokatlan és megmagyarázhatatlan dolog,

¹ *Cornelius levele Görreshez. E. Förster: Peter von Cornelius. Ein Gedenkbuch aus seinem Leben und Wirken. I. Theil. Druck und Verlag von Georg Reimer. 1874. 1541.*

a mi emberemlékezet óta nem fordult elő. Néhány fiatal művész, néhány fiatal tanuló, hiszen alig voltak túl a 20 éven, név szerint Overbeck, Pforr, Vogel, Hottinger és Sutter, arra vetemedett, hogy a mit az antikok és élő minták tanulmányozásából elsajátított, azt *eredeti* képen, eredeti felfogás és szerkezet szerint értékesíteni fogja. És csakugyan nem törődve a tisztes hagyománnyal, mely minden ilyen törekvésről mélyen hallgatott, nem az őszbe csavardott czopffal, mely minden ilyen vállalkozást erősen tiltott, ki-ki belefogott egy-egy önálló alkotásba. Ugylátszik, nem bírtak sejtelemmel sem a drámai igazságszolgáltatás törvényéről, hogy a ki a maga nagyzásából, a maga szenvedélyéből, a maga túlkapásából vétséget követ el, összeütközésbe jöve a meglevő erkölcsi, társadalmi, történeti vagy *akadémiai* renddel, a visszahatást fölkelte maga ellen s ὄβρις-e miatt elbukik a Nemesis előtt. Mert egyikök sem gondolt a merénylet következményére. A mi a tragicumban rendesen bekövetkezik, bekövetkezett most is. A meglevő rend erősebb levén nálok, a bűnhődés nem maradhatott el. Az akadémiai igazgatóság kizárta őket az intézet kebeléből.

S e vakmerő lázadók nem estek kétségbe és nem törték össze a rettenetes csapás súlya alatt; egyszerűen felszedelőztek és útra keltek félig kész képökkel, hogy Itáliában és Rómában, a leggazdagabb természet örök szépségeiből tanuljanak. Thorwaldsen, Schick és más művészek nemcsak szivességgel fogadták őket, de bátorítással és jó tanácssal is. S a mi különös, a legmelegebb biztatással ajánlották nekik, hogy a meg-

kezdetten úton haladjanak és eszményökhöz hívek maradjanak.

Az ifjak, közös sorsnak osztályosai, az örök városban közös szállást fogadtak s közös életet folytattak. Szállások az ígész Monte Pinción előbb a Villa di Mantua volt, később az Isidoro-kolostor, melyből az ir mezitlábos barátok Napoleon elől elmenekültek. A jámborok meg sem álmodták, hogy házok csak az ő kiköltözések révén emelkedhetik történeti nevezetességre. Mert utódaik, kik utánok a refectóriumban és cellákban elhelyezkedtek, egyelőre csak szép reményekkel és merész álmokkal bírtak ugyan, de élő hit és égő lelkesedés lobogott bennök e remények és álmok teljeseése íránt. S a mi a fő, a hitök igazságában s lelkesedésök megváltásában való szent és komoly meggyőződésök, mint valami vallásos rajongás, eltöltötte és áthatotta egész gondolkozásukat és érzésüket, be-
ragyogva és felmagasztalva szellemöket és szívöket. A ki velök érintkezett, rajongásuk ellenállhatatlan vonzásának bűvös körében az ő lelke is önkénytelenül melegségbe, erjedésbe és forrásba indult: megtanult bízni reményeikben és álmaikban. Íme, ez az erő, mely bennök és belőlök áradozott, szülte újra és emelte nagyra a német festészetet, mert ezek az ifjak, e fiatal kolostori testvérek, a mint az Isidoro új lakosai nevezték magokat, meglepő gyorsan gyarapodtak és szaporodtak, míg szinte valamennyi Rómába került tehetség társaságuk kötelékében egyesült.

A legelső csatlakozó volt *Cornelius*, kiben a társaság alapítóí igaz becsülést és elragadtatást ébresztettek. Azért vándorolt ő is Olaszországba, mert a

hazai festészet sivár ürességétől elfordult, mert lelke előtt művészetének magasabb eszménye lebegett; a jelen irányából, a vonalak és alakok hajhászásából vissza kívánt térni a multba, mikor a művészet az emberek és népek egyetemes nyelve volt, mikor benne eredetiség és egyéniség, eszmeiség és igazság nyilatkozott. A középkor nagy festői az ő komoly lelkesedésekkel, magasztos művészi céljaikkal és emlékszerű alkotásaikkal vonzották és ösztönözték, az ő nyomukon akart elindulni, a maga és nemzete művészetének új lendületet adni; azért a rokon lelkek szövetségének szíve mélyéből megörvendett. Minő lelkesedéssel ítélte meg e fiatal embereket, Moslernek írt magasztaló levele mutatja. Különösen Overbeck kapta meg, lelkének szelidsége és szellemének ereje, valamint műveinek kitűnő volta által; nemes szerénységgel és a maga kicsinylésével jósolta róla, hogy a legnagyobb művész lehet mindazok között, a kik Rómában élnek; de a többiek buzgóságáról, szorgalmáról, alázatosságáról, megadásáról, egymás iránt való ragaszkodásuk, szeretetük, hűségök, önzetlenségök nagyságáról is a legmelegebb dicsérrettel szólt. Fölvétele társaságukba egészen megörvendeztette. „Örömöm e miatt oly nagy, oly palástolatlan, mondja levelében Moslernek, hogy életem legboldogabb eseményei közé számítom, s a hazától való távollétemet elviselhetővé teszi. Te is, kedves Mosler, irigyelni fogsz; de reménylem, hogy egyszer majd közénk tartozol, a mint érzelmeidben, törekvéseidben s velem való egyetértésben már tartozol is. Minthogy azonban egyesületünk köztársasági, mindenkinek minden egyes szívét meg kell nyernie, mert a szeretet a kapocs. Senki sem

ajánlhat itt tagot, önmagának kell valami módon csatlakoznia, még pedig életre-halálra“.¹

II.

Az Isidoro-kolostor fiatal lakosai Corneliusban nemcsak társat, de vezért is nyertek. Az ő nagyra-törő szelleme, lendületes jelleme s az ő vas-erős akarata önkénytelenül érvényesült. Az irányadásra reá születt: így a természet törvényénél fogva fölülkerekedett. A tervezésben, munkásságban, fáradhatatlan tanulmányozásban és alkotásban senki sem érte utól, de legjobb tehetsége kifejtésével követte valamennyi. Minő nemes és példás élet az ő kolostorbéli életök! E fiatal művészek szűkös és szegényes viszonyok között, minthogy egyedül reményekben és álmokban voltak gazdagok, lelkök teli levén az újabb német festészet egész jövődjével, nem fizethetve a modelleket, kölcsönösen állottak egymásnak, hogy jelmez-tanulmányokat készíthessenek. Aztán kimerülve, megpihenésül estve összeültek, hogy feszült figyelmökkel dr. Schlos-serre, ki Wintergersttel jutott közéjük, tapadjanak, a mint a Nibelung-éneket és a Divina Commediát olvasgatja és magyaráztatja nekik. S a míg Dante fenséges, csodás jelenésein s a német hegedős zordon, kemény dalain csüngtek, képzeletök büszke leventékkal, ádáz daliákkal s a menny és pokol tüneményes alakjaival népesedett be és termékenyült meg. A középkor lovgias, hősies, regényes világa lőn mindinkább az ő vilá-

¹ Cornelius levele Moslerhez, E. Förster: Peter von Cornelius. I. Theil. 119—120. l.

guk; oda tértek, ott bolyongottak, mikor itt elkedvetlenültek és elernyedtek. S az idegen földön is, távol a hazától, a német öntudat és német önérzet növekedett és erősödött egyre bennök, mint általában ez idő szerint a német népek rétegében. A *Faust* megjelent, a *Nibelung*-ének fölmerült, a góth építészet újra érdeklődésre talált; irodalom és művészet a nemzeti erő és nemzeti nagyság multjába tért: így a középkor és a keresztyén világnézet diadalmasan hódított megint. A nemzeti élet forrásai mindenfelé megzajdultak és sodró árjokon magokkal vitték a tömeget. A németek hazafias fellángolástól, szilaj elkeseredéstől, nemes haragtól égtek, hogy a francia elnyomás idegen járma ellen fegyverre keljenek és a nemzeti szabadságharczot, e szent kötelességet kiküzdjék.

S a míg a harczy riadó, a kürtök és tárogatók lármája, emberek zaja, paripák robaja, fegyverek csatogása és zúgása kelettől nyugatig és déltől éjszakig fel-felharsogott: a régi germánság fölébredett és zordon keménységgel szállott az új küzdelemre. Hősi hév és szenvedély tüzelt a szívben és sugárzott a szemben s a kornak ez a pathosa megkapta és ragadta a kolostori testvéreket is. Cornelius többedmagával haza készült, hogy a német nemzet fölszabadításában részt vegyen; de az útlevel megszerzése annyi nehézségbe ütközött, hogy le kellett mondani szándékuk végrehajtásáról. Ha nem vérrel, hát a művészettel törekedtek németiségeket kifejezni és szolgálni: a német lényegének és törekvéseinek sajátos elemeit aestheticailag értékesíteni és művészetiileg megvilágosítani. Ez a célzatosság, ez a nemzetiesség, a mely szakított az általános polgároso-

dás és egyetemes felfogás áramával, — ez az ő leg-határozottabb tulajdonságuk és legnagyobb érdemök, mert az egészséges erő, a művészi egyéniség egészséges joga győzött benne megint. S a míg örömmel és büszkeséggel teltek el minden újabb híren, a melyet a németiség diadaláról és vitézi hatalmáról hallottak ; addig egyre élénkebben és sürgetőbben nyilatkozott az a művészi s egyszersmind nemzeti vágyok, hogy a korszak nagy eseményeihez illő emlékszerű alkotásokkal szóljanak a nemzethez. Számuk és erejük párhuzamosan fejlődött, vállalkozó kedvök és önbizalmok kölcsönösen emelkedett, hiszen már a társaságba tartozott a két Veith, a két Schadow is, Schnorr, Olivier, Ramboux, Eggers és még sokan. Az emlékszerű festés, a *fresco*, melynek Itáliában, különösen Rómában, Giottótól Ráfaelig annyi megragadó remeke van, az egyetlen és kétségtelen eszköznek tetszett előttük olyan művészet alapítására, mely az idő és nemzet szellemének a leginkább megfelelné. Ha Németország jelentékenyebb városaiban, hol a fejedelmek csillogása s a gazdag polgárság dusálkodása összefoly, az élet fényűzése mellett a szellem fényűzésének is teret adnának s a székesegyházakat, középületeket és magánpalotákat frescovaal ékesítenék, akkor meggyőződésük szerint magasra lendülne a művészet s áldásos hatást gyakorolna a nemzet szellemére és kedélyére, akkor a nemzet és művészet a maga magasztos czéljában összeforrna, egymást emelve és fölemelve ; akkor a fresco-festészet az ő okoskodásuk szerint a művészet minden elemét a legszabadabban és legteltjesebben fölvehetné magába. S az üres eclecticismus helyett, mely

egyesíthetetlen külsőségeket egyesítget, az istentől kiáradó életsugarak oly tűzpontja lenne, melynek ragyogása a világra is fényt és meleget lövellene.¹ S e meggyőződéssel és okoskodással vártak a jövőre, mely vágyuk betöltésére és erejük kifejtésére otthon az alkalmat meghozza; addig pedig szorgalmaskodtak, dolgoztak s a renaissance frescoiba merültek.

S minő különböző benyomással! Míg Cornelius csak azt a művészetet kereste és találta bennök, mely a fenéséges vallási és nemzeti eszmék hordozására épen alkalmas; s gondolkozni, kifejezni, szerkeszteni és teremteni tanult tőlük: addig Overbeck, Schadow Vilmos a képek vallási tartalmába olvadt s az áhítatos megadás és imádat által a dogmai titkok bűvös útvesztőibe veszett és a hitet látta és csodálta főként. Érzelmi rajongásuk, melyet az elfogulatlan ész meghiggadott bírálata nem őrzött ellen, vallásos rajongásba csapott. S Giotto, Fiesole, Masaccio, Perugino, Rafael, Michel Angelo úgy tetszettek nekik, mint a kiknek vallásos hite és vallásos festészete nemcsak a *szép* előállításában forr össze, de a kettő annyira teljes összhangban és belső egységben áll, hogy hitökön alapszik művészetök, vallásbeli buzgóságukon kifejező képességök; azért nem tehetségök, nem lángelméjük kisugározása dicsőftette meg alkotásaikat, hanem catholicismusok gloriája. Tagadhatatlan, hogy a vallásos ihlet emelheti a művészi ihletet, az eszme magasztosságában és a kifejezés erejében egyaránt; tagadhatatlan, hogy a catholicismus

¹ Cornelius levele Görreshez. E. Förster: Peter von Cornelius. I. Theil. 152—157. l.

mythológiája, ha szabad az aestheticai fogalom kedvéért e szóval élnünk, sokkal gazdagabb, változatosabb és csodásabb, az ég minden seregének s a föld minden szentének megigéző legendájával, mint a protestantismus rideg egyszerűsége : de azért a hivatás és nem a vallás teszi a festőt. Hiszen ha a catholicismusban gyökereznék az ő kitünősége, nem pedig leginkább önmagában: haj, akkor beláthatatlan rengeteg volna a korszakos festők száma! Az egyéniség és eredetiség a fő, a többi csak segítő. Ha Overbeck és Schadow szívbeli meggyőződés sugallatára hallgatott, jól tette, hogy áttért, bár Niebuhr szerint egyikök sem tudta, mit cselekedett; de ha csak ködlő álmodozás változtatta meg ősi hitöket, hiba volt, hogy akármelyik vallást cserélt, mert a protestantismus kebelében is ép olyan művész lehetett volna! Cornelius, noha maga katolikus, de felvilágosodott és józan, nem örvendett egyháza e gyarapodásának, még kevésbbé az áttérések járványának, mert Overbecket és Schadowot többen is követték; s azzal fenyegetőzött, ha még valaki közülök a catholicismusra tér, ő meg protestánsná lesz. Sokkal inkább német, mint katolikus, minek érdekes bizonyága ama nyilatkozata, melyet Förster Ernő nagy munkájában olvashatunk. A mester az *Utolsó Ítélet* tervével foglalkozott, s a megrendelő azt követelte tőle, hogy Luther minden esetre a pokolba jusson, mire élesen felelt: «Jó, de kezében a bibliával, hogy az ördög reszkessen előtte.»¹ Lutherben nem a pártütő papot, nem a hit-

¹ E. Förster: Peter von Cornelius. I. Theil. 202. 1.

újító barátot látta, hanem a *német* lángészt, ki a szabad vizsgálódás és felvilágosodás hőse.

Különben el kell ismernünk, hogy a németiség érzésében a Isidoro-kolostor testvérei megegyeztek. Vallásbeli kedvetlenség lehetett köztük, de a hazaszeretetében egyesült valamennyi. A németiség sorsában osztoztak, szívükben ahhoz tartoztak, s a távolban, az idegenben is hazájokért hevültek és lobogtak.

Hiszen az emlékszerű festés, a *fresco* is éppen azért kötötte le érdeklődésüket s ingerelte becsvágyukat annyira, hogy ez a műírány tetszett előttük a hazai festészet gyors felvirágoztatására a leghatékonyabbnak és legtermékenyítőbbnek. S még az sem zavarta és csüggesztette őket, hogy a fresco-festés gyakorlata teljesen feledésbe ment, hogy Itáliában és Rómában is több mint egy nemzedék óta senki sem foglalkozott azzal: így a szó szoros értelmében föl kellett fedezni beható kutatással és tudományos elemezéssel az egész eljárást, a miben Eggers fáradozott a legsikeresebben.

Mennyi vesződséget és gondot, mennyi türelmet és figyelmet, mennyi előmunkálatot és kitartást kíván ez a műírány, csak az méltányolhatja igazán, a ki minden mozzanatában és minden részletében alaposan ismeri a cartonozást, a falelkészítést és a festést.

Mikép történik mindez? B. Wolzogen Alfréd tüzetesen leírja Cornelius életében.¹ A mester maga adta elő, mikor az angol parlamenti palota díszítése végett véleményadásra kérték. A festő legelőször is, tisztába

¹ *A. von Wolzogen*: Peter von Cornelius Berlin. Carl Dunckers Verlag. 1867. 117—121. l.

jövén képe eszméjével és természetével, apró tanulmányokat rajzol, aztán azokat nagyobbított méretek szerint készíti el, a leglelkiismeretesebb kivitellel. S vásznat feszít rá, mintha festeni akarna; a vászonra pedig papirost nyerve jó erősen. Ha az első papirosréteg megszárad, másikat ragaszt fölibe, de az egyes ívek széleit, összegyüremeleit leszedi, lesimítja; aztán az egész lapot enyves vízzel és timsóval a rajzra előkészíti, melyet faszénnel vázol meg; s ha készen van, beleedzi akkép, hogy a vásznat hátul hideg vízzel megnedvesíti, elől pedig a rajzot vízgőzre tartja.

Ennek az utolsó műtételnek az a következménye, hogy az enyves víz kissé feloldódik s a szénrajzot megrögzíti. Ha ilyen módon a rajz egész nagyságában meg van, akkor a művész cartonjait olajos papirosra viszi át; ha ellenben a rajz csak felényi nagyságban készült, akkor előbb megnagyobbítja. A másolathoz meglehetősen vékony papirost kell használnia; s a mennyi belőle elvégezhető, azt a falra fölszegezi s éles palavesszővel vagy más alkalmas eszközzel a rajzot utána húzza, hogy a papiroson át a fehér vakolatba bekarcolja a vázlatot. Természetesen, a műtét következtében a schizzo, a mint a nagy rajzot nevezik, elpusztul; a képen pedig a karcolás nyoma megmarad. Számos híres olasz frescoban még mai nap is fölismerhető. Rafael úgy segített magán, hogy a vázlatot nem bekarcolta, hanem beszurkálta tűvel, de ez is meg látszik; Michel Angelo azért egészen elhagyta ezt a műveletet, mikor a Sixtus-kápolna mennyezetét festette.

A fal készítésére száraz és csontos téglá szükséges; ha pedig a már meglevő falat régi burkolat

fedí, melynek alkotó elemei nem ismerhetők, azt egészen le kell hántani; aztán mész és folyó porond keverékéből új vakolattal kell bevonni. De megtörténhetik, hogy az épület oly helyre jó, hol a nyirkosságtól félni lehet. Akkor a föld színétől a harmadik téglasorig ólomlappal és szurok-foglalattal kell biztosítani. Persze ez csak új falon alkalmazható. Cornelius a legnagyobb fontosságot a mészre fektette. Különösen később, müncheni működésében a meszet nyolcz évig is elállatta és tartogatta, hogy az ne csak mész, de egyszersmind a fehér szín is legyen. Megfelelő gödröt ásatott, melyet tiszta égetett mésszel teli töltetett, az oltás alatt folyvást keverve, hogy a legfinomabb állománynya váljék. Ha fölszine sima lapot képezett, egy lábnyi magasan, vagy még magasabban poronddal behintették és földdel betakarták, hogy a levegő hozzá ne férhessen. De a keveréshez tiszta, kemény és világos porondot használtatott, mert a földes porond kárára van vakolatnak és fresconak. Épen azért tanítványa, Hess, még óvatosabban járt el, mert a porondot gondosan megmosatta, az anyagos és sós részekről megtisztította, aztán a napfényen megszáráttatta. Ha a mész nem állhatott és tisztulhatott elég ideig, akkor Cornelius szerint nemcsak meg kell hagyni keményedni, de a falat két-három évig legalább pihentetni is, míg a munka rajta tovább folyhatik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy más német és olasz festők a meszet nem állatták olyan sokáig, mindössze 10—12 hónapig. A mai napság inkább ez a gyakorlat.

Ha a művész e munkálatokat és intézkedéseket megtette, a festés következik. A falat újra meg újra

megnedvesíti kifőtt vagy esővízzel, a míg azt többé be nem issza. Aztán a falat ama részén, a mely épen kifestendő, vékony burkolattal vonja be, melyre, mihelyest szikkad, még vékonyabb és meszesebb burkolatot terít. S ha ez annyira megkeményedik, hogy ujjal alig nyomható be, megkezdődhetik a munka; de ha még nagyon puha volna, poronddal behinti. S ha nagyon kemény, vízzel beszórja. Az első színek beszívódnak és elhalványodnak, azért újra meg újra átfesti, míg a teljes hatás kifejlik. Csak bizonyos idő múlva, ha tudniillik a felületet nedvesség már nem éri, nem vegyül az áthúzott szín az alsóval össze. Nagyobb biztonság kedvéért azonban előbb téglán vagy cserépen szokás a színhatást megkísérteni, hogy a száradás mi-féle változást mutat; mert mind a színek előállítására, mind a színezés erejére a legnagyobb gondot kell fordítani. Különben megeshetik, hogy a száradó frescoban csíkok tűnedeznek elő, noha nedves voltában semmi sem látszik belőlök.

A napi munka végeztével a vakolatot, a mely az elkészült részen kívül még a falat borítja, le kell metszeni; de a metszéssel sohasem szabad a húsba vagy a fénybe menni, hanem mindig vagy a draperiába vagy a határba. Ha ezt a festő nem veszi figyelembe, akkor a következő nap munkájában lehetetlen a színt úgy összeilleszteni, hogy a toldás észrevehető ne legyen. Épen e végből a meglevő rész széleinél is a sarkokat gondosan meg kell nedvesíteni, hogy mindenütt elég lágyságot kapjon; de egyszersmind úgy, hogy a festés meg ne nyirkosuljon. Szükséges és kívánatos azért, hogy mindég a kép felső részével kezdje a művész,

mert csak ekkép kerülhető el, hogy a kép alsó része össze ne csorogjon; ha pedig valamely darabot elrontána, azt ki kell vágni s újra csinálni, mert az árnyékolásban és megvilágításban a szelidítés és simítás segíthet ugyan, de a hibát helyre nem hozhatja, ki nem igazíthatja.

Hosszas és fáradságos munka biz ez; de a kolostori testvérek lángoló buzgósága megbírta és eltanulta. Kutatásaik és elemzéseik által tisztába jöttek a fresco elméletével: gyakorlati kivitelére csak a megbízás kellett.

III.

Minél inkább telt az idő, hónap után hónap, esztendő után esztendő, a kolostori testvérek annál átgondottabban reménykedtek. Mert az igazi hivatás öntudatossága, habár meggyőződésének külső támasza egyelőre hiányzik is az elismerés sikerében, magamagában elég biztos alapot talál jövődjére nézve; semhogy elcsüggedne, mindég jobban számft. Hiszen a haza érdeke és kötelessége, a mint Cornelius és társai gondolkoztak, megérdemelt bizalmával megajándékozni és kitüntetni azokat, kik a művészetben az igazságért hősi szívvel küzdöttek és áldoztak, kik ebben a szolgálatban erejüket hathatós megfeszítéssel megedzeték és kifejtették. A németek nyilvános élete úgyis olyan szegény minden nemesebb külső díszben és pompában, úgyis annyi erő és tehetség pazarlódik el az elfoglaltatás és alkalmazás után való meddő sóvárgásban, hogy a fordulatnak immár be kell következnie: irántok a bizalom megbred. S ha majd egyszer ők e megérdemelt bizalomban részesülni fognak, nyo-

mukon iskolák állanak elő, melyek a régi szellemben megdicsőítik a régi ősokeket; s a székesegyházak, kápolnák, kolostorok, középületek, kereskedelmi csarnokok s magánpaloták falairól az atyák hite, szeretete és ereje beszél az újabb nemzedékekhez.

Azonban egyszerre a haza helyett egészen váratlanul Róma töltötte be várakozásukat. Ugyanis Bartholdy Salamon, mint porosz főkonzul, 1815-ben az örök-városba jött s az Isidoro szomszédságába költözött, a Via Sistinabeli Zuccheró-házba. Lehet, hogy e háznak műtörténeti emléke, mert kétszáz esztendő előtt a két Zuccheró-testvér, Taddeo és Federigo lakta, a maga idejében mindakettő híres festő, ki nagyzó törekvésből rendszerint elnagyolásba esett, de mégis számos érdekes művet alkotott; miért annyi és oly változatos időnek daczára nevék ez épületen s családjak tagjainak képcsoportja az egyik szobában híven megmaradt;¹ — lehet, hogy az Isidoro kolostorbeli testvérek, fiatal honfitársai közelsége, mert hiszen a Via Sistinából a Via degli Artisti-ig egy fordulat, egy ugrás az út, — lehet, hogy egészen a saját műszere-tete és műpártolása, mert előkelő szelleméről, finom ízléséről és választékos műveltségéről általában dicsérik, azt a gondolatot és kívánságot érlelte meg Bartholdy-ban, hogy a felső emeleten az egyik termet, melyet főleg társas összejövetelekre szánt, al fresco arabeszekkel füsteti ki.

Szándéka kivitele végett Corneliushoz fordult.

¹ *G. Vasari*: Le vite di piu eccelenti pittori, scultori e architetti. Con voce di Gabriele de Stefano. Napoli, 1877. 567. l.

S Cornelius megörült és felujjongott. Mert, íme, itt volt az alkalmatosság, hogy a fresco-ban gyakorlatilag kísérletet tegyenek, noha csak apró arabeszkekkel is. Hiszen nem az arabeszk a fő, hanem a fresco; aztán meg azt is reméllette, hogy az arabeszk helyett talán valami komolyabb vállalatot végezhetnek, természetesen, ha a megrendelő e változtatásba beleegyezik. Cornelius megtette erre nézve a javaslatot is Bartholdynak, ki a legőszintébb sajnálattal jegyezte meg, hogy anyagi ereje nem engedi meg a költségesebb diszítést. Mit tehettek tehát? A kolostori testvérek sokkal inkább belemegedtek immár a nagyobb képek gondolatába s az alkalom kapóra jöttébe, semhogy olyan könnyen lemondhattak volna róla! Azért Cornelius viszont azzal felelt, hogy nem kívánnak műveikért megillető díjat; ha a főconsul élelmezésöket és szeri kiadásokat fődözi, elkészítik szívesen. S e nemes rajongók, kik küzdöttek a mindennapi élet gondjaival és bajaival, nemcsak szellemöket, erejüket, napi fáradozásaikat és esti virrasztásaikat szentelték eszményök megvalósításának: de lehető szerzeményöket és jövedelmöket is áldozatul hozták. A művészet igazsága, a festészet felvirágzása, a kezdeményezés dicsősége elfeledtetett velök minden kicsinyes és önző érdeket és még az ő keblök zajlott a megelégedés és örvendezés érzésétől, hogy Bartholdy elfogadta az ajánlatot.¹

Most azonnal fölmerült a kérdés, hogy miféle tárgyat válasszának? A terem rendeltetése, hogy estélyek és lakomák színhelye legyen, ellenkezett minden

¹ E. Förster: Peter von Cornelius. I. Theil. 170—171. l.

ünnepélyesebb alkotással. A történet a maga komoly jelentőségében, a vallásos legenda a maga magasztos fenségében nem illett e helyre. Az antik mythologia örökkön derűs és fényes Olympusa s az olympusiak annyi kedélyes és szeszélyes kalandja bő anyagot szolgáltatathatott volna; de idegenkedtek tőle s nem merítették belőle. A középkorhoz való visszatéréssel s a keresztény világnézet fölelevenítésével nem egyezett volna össze. Azért a bibliai *József* megható történetére esett a választás, mibe kétségtelenül közrehatott a Bartholdy zsidó származása is. S el kell ismerünk, hogy e bűbajos keleti idyll rendkívül gazdag forrása a festői mozzanatoknak és jeleneteknek. A mint József, ki apja *vénységének fia* s azért mint legkisebb valamennyi közt legkedvesebb az öreg Jákob előtt, elindul bátyjai után Sikhembe, majd beljebb bolyong Dothánba, a mint azok az *álomlátó* közeledésére irigység, féltékenység, harag és bosszú megoszló érzései közt megrontására összebeszélnek; a mint a gileádi izmaelitáknak, kik tevéiken fűszerszármokat, balzsamot és myrrhát visznek vala Egyiptomba, hús ezüst pénzen eladják; a mint a kecskevérral bekevert tarka ruhát megmutatják atyjoknak, ki megszaggatja a maga ruháit és úgy siratja gyászban az ő fiát; a mint József a midianiták kezéből Egyiptomban Potifárnak, Fáraó főszolgájának házába kerül, hol gondviselése alatt minden gyarapszik, mert az Úrnak áldása van rajta; a mint szép termete és tekintete miatt a Potifár felesége ráveti szemét s viruló ingerének minden édes csábításával meg akarja szerezni, de ő gazdája iránt való hűségében megfut és kimenekszik köntöse

elhagyásával bűvös hatalmából; a mint a szégyenbe maradt buja asszony hamis vádja és árulása következtében tömlöczbe jut, hol a főpohárnok három szőlővesszőjéről és a fő-sütőmester három fehér kosaráról szóló álmát megmagyarázza; a mint két esztendő múlva a főpohárnok ajánlatára a Fáraó álmának a hét szép kövér tehénről s a hét rút és ösztövér tehénről, meg a hét teljes és hét vékony gabonafejről, megfejtése végett a tömlöczből nagy hamarsággal a király elébe vezetik, majd okos beszédeért és annak beteljesedéseért Egyptom fejedelme lesz, úgy hogy Fáraó csak a királyi székkal haladja meg; a mint bátyjai és később atyja egész háznépével a nagy éhség idejében, a hét sovány esztendőben Egyptomba mennek gabonáért és földre borulnak József előtt, a mint ez kis gyermekül hajdában megálmodta vala, hogy a mezőben az ő kévéje előtt azok tizenegy kévéje s előtte a nap és hold, meg a tizenegy csillag meghajolt: mindez színben, jellemben, eseményben és változásban oly gazdag, annyira költői és egyszersmind festői elbeszélés, hogy valóban szerencsés fogásnak mondhatjuk, mely a Biblia nemesen egyszerű és a fenségig nagyszerű gyűjteményéből épen ezt ragadta ki. A vallási és történeti elemek összeoldásával a fresco-festés két főiránya egyesül benne, a mellett a kellem és fenség, az idyll, az elbájoló és megragadó epopeia váltakozik minduntalan egymással; s a színhely, a keleti égalj megkapó és éles ellentétesége a leghálásabb háttérrel kínálkozik.

Cornelius és három társa oly vígan, olyan lelkesedéssel fogott a munkába, mintha fejedelmi javadalmazásra számíthattak volna! Igen, mert elindulhattak

azon az úton, mely a régi nagyokat a művészet megújítására s az örök dicsőség pantheinába vezette; elindultak teli reménynyel és lüktető nagyravágyással, mint igazi testvérek testvéries versenyben. *Cornelius* foglalta el a jobb és bal falat: a Fáraó álmai megfejtésének s a József és testvérei felismerésének jelenetére. *Oberbeck* a jobb fali lünettet a hét sovány esztendőnek, *Veith* a balfali lünettet a hét kövér esztendőnek ábrázolására; *Overbeck* az ajtóval szemben levő falon festette József testvéreitől való eladatásának és *Veith* Józsefnek Potifár feleségével való jelenetét, *Schadow Vilmos* a bemeneti falon állította elő: balra Józsefet a tömlöczben, a mint az álmokat magyarázza és jobbra Jákobot, a mint a véres ruhát elejbe hozzák.

Mind e képek, ha tekintetbe vesszük, hogy eladdig teljesen gyakorlatlan eljárás és kezelés nehézségeivel készültek, a fölfogás hűségére, a jellemzetesség erejére, a festés és színezés tekintetében meglepnek. Igaz ugyan, hogy a keletiesség hiányzik belőlök, hogy sémi és khámi alakok helyett rómaiak állnak előttünk a rómaiasság félreismerhetetlen bélyegével, egyiptomi építészeti helyett antik- és renaissance-styl szerepel, a keletet mindössze néhány pyamis és az a pár külön tájkép jelzi, melyet a természetesség kedvéért s a képzelet szárnyra eresztése végett *Bartholdy Catell* festetett; de az is igaz, hogy e külső jelvények fejében igazság és melegség árad el a kifejezésben, erő és hev az előadásban. Ha szemléletökbe elmélyedünk, készségesen egyetértünk *Corneliussal*, hogy az *Isidoro-kolostor*beli társaság a tehetségek és jellemek oly egyesülete volt, mely önzetlen lánggal lobogott min-

denért, a mi szentet, nagyot és szépet a német haza és olasz föld magában foglalt, mert leginkább az igazi lelkesedésre és komoly odaadásra vall minden egyes fresco. A legkitünőbb a Cornelius két képe, melyben a mester egész egyénisége megnyilatkozik. Megvan fel-fogásának lendületessége, eszméjének erőteljessége, kezelésének férfiasága, jellemzésének tösgyökeres németessége s egyszersmind irányának bölcselő volta. Épen ez az, a mi miatt *Göthe*, noha Cornelius mellette, valamint *Lessing* és *Schiller* mellett a legsikeresebben hatott a német művészetek emelésére, nem igen melegegett érte, mert nem szerette a költészet és festészet összevegyítését; de épen ez az, a mivel céljatudatos harcot indított az eclecticismus gondtalan ürességének.

Az *Álomfejtés* szerkezete, a mint Pecht Frigyes elismeri, nagyon hasonlít Szent Pál athenei beszédének szerkezetéhez, előadása pedig régi és általános, határozottabb egyénítés nélkül. A király gondolataiba mélyen elmerülve ül királyi székében, álmai fölötté, apró képek sorában. Jobbja felől ministeri és bölcsei, kik a rejtélyes álmok megfejtésében hasztalanul erőlködnek; balja felül József nemes, beszédes értelmességével, jelentőségében egy maga elégséges az egész csoport ellensúlyozására. A Fáraó pompás alak, a hatalomnak külső képviselője is; József sugár termet, a fiatalság közvetlen üdeségével. A *József testvéreinek fölismerése* minden tekintetben szerencsésebb és tökéletesebb alkotás, szerkezete önállóbb és mélyebb, jellemzése kifejezőbb és színezése melegebb; a mellett Pecht szerint a német szellemnek oly tiszta kinyomata, hogy mint Hermann és Dorottya, mint Iphigenia, valóságos nem-

zeti mű, Cornelius alig teremtett hosszas művészi pályája alatt hasonlatost; mind József, mind testvérei ábrázolásában egyéniségre törekszik, a mi minden egyes személyébe életet és jellemet önt.¹ Előadásának közvetlensége és meggyőző volta még fokozódik a vonalak gyönyörű rythmusa és a nagyszerű styl lendületessége által. Ép oly jótékony, mint igazán nemzeti e képen a férfias komolyság, minden léha pathos-tól való idegenkedés, mint az ifjúság tüzének kiáradása. Maga a colorit is a classicai környezet hatása alatt távol áll ama merevségtől, hidegségtől, sőt nyerseségtől, mely a mester későbbi alkotásaiban oly gyakran mutatkozik; s annyira összhangzatos és teljes, hogy a Rafael és MichelAngelo színpompájához közeledik. Minden egyes alakja megmarad abban a szerepben, melyet reáruház, s azt félreértés és kétség nélkül tölti be; mert Cornelius fölötte ért ahhoz, jobban is, mint kellene, hogy annak jelentősége és értelme, a mit feltüntetni akar, el ne vesszen: világosan és értelmesen beszél. Minden mozdulat és taglejtés, a mely fölött könnyen uralkodik, elbeszélése kiemelésére és érzéktetésére szolgál. Sőt később ezt oly túlságig erőszakolta, hogy az eclecticismus merő alaki cultusa helyett a romanticismus merő gondolati és jelvi czélzatára fordította minden erejét; kétségtelenül tévesen, mert a mikor a képek művészi értékéről kell dönten, a kép maga és nem bölcséleti tartalma jöhet csak tekintetbe.

¹ *Fr. Pecht: Deutsche Künstler des neunzehnten Jahrhunderts. Studien und Erinnerungen. Nördlingen. Druck und Verlag der C. H. Beck'schen Buchhandlung. I. Reihe. 1877. 20—21. l.*

Azért mondta róla egyik francia kritikusa, ki müncheni alkotásait a Glyptothékában és a Szent Lajos egyházban megtekintette, hogy arra az eredményre jutott, mikép Cornelius mély gondolkozó és nagy bölcselő lehetett; de sem rajzolni, sem festeni nem tudott; frescainak eszmeisége és jelviessége bevégzett lehet „mais tout cela est fort mal dessiné et encore plus mal peint“. A mi szintoly túlzás, mint a Cornelius túlzása, mert maga a *József testvérének felismerése* ékes czáfolat ellene; csak az az igaz, hogy Cornelius különösen a Szent Lajos egyház *Utolsó Ítéletében* annyira elmélyedt, hogy még gróf Racinski is, ki ép oly híres műismereteiről, mint a mester iránt való nagy szeretetéről, arra a kétes vallomásra fanyalodott, hogy az *Utolsó Ítéletben* hiában keresne nagy gondolatot, a mely a csodálkozásnak forrása lehet; mindamellett nem Cornelius, hanem maga ellen panaszkodik, hogy nem bírta megérteni.

A Zuccheró-ház frescoiban az eszme beszédes kifejezése s az alaki és vonali szépség még egyensúlyban és összhangban áll, azért szokatlan feltűnést keltettek. Művészek és műbarátok csodálásukra jártak. A fiatal német festők dicsősége és diadala nem fért meg az Isidoro kolostorban, nem a Bartholdy házában, mert ettől az időtől fogva a Zuccheró-ház nevet cserélt; nem fért meg az örök városban sem. Niebuhr, Poroszország követe, erélyes fölterjesztéseket intézett kormányához, Altensteinhez és Savignyhoz, hogy vagy a társadalmat, vagy az államot érdeklődésre bírja a kolostori testvérek iránt, mert az a meggyőződés érlelődött és erősödött meg benne, hogy Németország a művészet

oly korszakába lépett, mikor az gyors fejlődésnek és virágzásnak indul, mint az irodalom a mult században. Ismételve és mindég nyomósabban ajánlotta, nyerve meg a kormány a királyt, hogy vagy a berlini új székesegyház falait, vagy a várban néhány szobát, vagy az egyetemen a dísztermet festesse ki al fresco Corneliussal és társaival, kiknek követelésök igen szerény, mert szükségletök is igen kevés; ha ezt kielégítik s útjokat fizetik, örömet hazatérnek, mert mindenikök visszakivánczik Németországba.¹ A kormány, Altenstein, Savigny őszinte belátással hajolt az érvelésre, de a hivatalos intézkedés lassúsága addig húzódott, hogy közben Massimi örgróf lekötötte társaival együtt Cornelium, kiben az emberi egyéniséget és művészi tehetséget egyképen nagyrabecsülte. A Santa Maria maggiore mellett levő villájában három termet a három legnagyobb olasz költő: Dante, Tasso, és Ariosto emlékének akart szentelni s műveik egyes jeleneteivel ékesíteni. Választása Corneliusra esett, kivel gondolkozása megegyezett, mint maga írta, neveltetésénél és érzületénél fogva; épen azért minden német és olasz festő között a legjelentékenyebbnek tetszett előtte. Cornelius az *Isteni színjátékot*, melylyel a Schlosser felolvasásai alkalmával már foglalkozott, Overbeck a *Megszabadított Jerussálemet* és Schnorr az *Örjengő Rolandot* vállalta el. S ez a felosztás a három művész egyéniségének teljesen megfelelt.

Cornelius még a Bartholdy-házban dolgozott, a mikor a Dante tanulmányozásába már belemért. Terve

¹ E. Förster: Peter von Cornelius. I. Theil. 186. l.

szerint a terem két falára az Inferno és Purgatorio, s mennyezetére a Paradiso jó vala. Senki a romanticus költők közül a keresztyénséget oly szabad és férfias szellemmel, oly mélyen és oly gyökerében föl nem fogta. Senki a középkor mozgató eszméinek az államra, egyházra és életre vonatkozólag oly független és világos kifejezést nem adott, mint Dante; senki a romanticus festők közül lelkére, szívére, szellemére oly rokon véle nem volt, mint Cornelius. Tüzös lelkesedéssel fogott tolmácsolásába és mégis abba hagyta.

Lajos, a bajor trónörökös 1818-ban Rómába érkezett, teli rajongással az irodalom és művészetek iránt. Hamar megismerkedett Corneliussal és meggyőződése szerint benne megtalálta emberét, ki nagyszerű terveinek és vállalatainak egyik megalkotója legyen: legott megbízta a Glyptothéka kifestésével.

Egyszerre fölrajzott, felragyogott lelkében a jövő: a maga tevékenysége és a német festészet megújodása, Lajos győzött Massimin és a haza győzött az idegen földön.

S utána özönlöttek társai. Pár évtized mulva Düsseldorfban, Münchenben, Berlinben, Bécsben és mindenütt az akadémiákon az eclecticismus meghalt végelgyöngülésben s a romanticismus uralkodott fiatal erővel.

Bizony mondjuk, hogy Füger nem ok nélkül rettegett!

BOLOGNA.

LORENZO STECCHETTI.

B OLOGNA a lábosházak városa. A lábosházak utcáiról utcára egymásba folynak és párhuzamos csarnokot alkotnak. A nehéz boltíveken, tömött oszlopokon, az egész építkezésnek hatalmas és összhangzatos arányain a polgári nagyság és gazdagság bélyege megkapó kifejezésre jut. S ehhez az építkezéshez, ehhez a szellemhez teljesen illik a város közepén a roppant köztér, mely Olaszország egyik legnagyobb *Piazza*-ja, pompás kúttal, s rajta a Neptunnak még pompásabb óriási bronz-szobrával; teljesen illik a *San Petronio*, a rengeteg székesegyház, mely harmadfél-száz eszten-deig épült és még sem készült el; aztán a *San Stefano*, a maga tarka csoportjával, mely voltaképp *hét* templomot foglal magában, különböző korból elűző ízléssel; meg a városon kívül a remek *Campo santo*, a híres temető, melyet az ihlet és kegyelet megtöltött ragyogó műemlékkel. Általában minden rajta a bolognai bélyeg, — a nagyság és gazdagság megnyilatkozása.

Mégis engem minden régi nevezetessége közt a legújabb nevezetessége, szerencsétlen költője, *Stecchetti* foglalkoztat.

Ki volt, ő?

Lorenzo Stecchetti, az újabb olasz költői nemzedék egyik legnépszerűbb és legtehetségesebb tagja. *Postumái*, hátrahagyott költeményei, egy évtized alatt vagy *tizenöt* kiadást értek, mindig fokozódó tetszés és elismerés között. Olyannyira kapkodták, hogy a könyvkereskedők utána nyomatták s az eredeti kiadó, a bolognai *Zanichelli*, nem győzte a figyelemztetést és védekezést, a közönség biztosítása és az irodalom tisztessége érdekében.

A költészetben csakhamar egész áradat fejtett, egész iskola keletkezett: *Stecchetti*-iskola, számra sok, érdemre kevés követővel, mert a mestert megközelíteni, utólélni egyike sem bírta. Nem volt egyéniségök oly jellemzetes és érdekes, költészetök oly gazdag és hímes, életök és végök oly szomorú és megindító, mint a szerencsétlen *Stecchetti*-é, minél fogva a képzelődésre nem hatott egyik sem oly erősen.

Mert *Stecchetti* pályafutására bizony szerencsétlenség nehezült. Legalább hátragyott költeményeinek rendezője, *Dottore Orlando Guerrini*, bevezetésében úgy beszéli. Ő pedig tudja, hisz *Stecchetti* közeli rokona és benső barátja volt. A szerencsétlen pálya, a *Stecchetti* szomorú élete és vége csakugyan elég szívreható, a mint leírja.

Stecchetti 1845. október 4-én született Fiumanában, a Forlivese kicsi községében, ama termékeny völgyek egyikén, melyek az Apenninek első magaslatainál terülnek el. Családja nem dicsekedhetett ugyan gazdagsággal, de kényelmes bőségben élt; mégis a költő felett megsokasodtak a csapások. Egymásután

vesztette el szüleit; apja 1847-ben, édes anyja pedig 1850-ben elhalt. Ekkor neveléséről az öreg Guerrini gondoskodott. Eleinte a ravennai városi collegiumban, később 1859 után a turini nemzeti középiskolában, majd 1863-ban a Cavour-féle lyceumban folytatta és fejezte be tanulmányait, s végre, 1865-től kezdve, a bolognai egyetem jogi karának hallgatója volt.

Ettől az időtől fogva Stecchetti és Guerrini teljesen összeforrt. A rokonságból és ismeretségből a legmeghittebb és legmelegebb barátság szövődött, melyet a fiatal lelkek kölcsönös rajongása ragyogott be. A büszke és mozgalmas város, az eleven és könnyelmű egyetemi élet, a hevülő és lüktető ifjúi vér, a költői hajlam és álmodozás bőven nyújtotta az örömet és szórakozást is, s 1865-től 1869-ig, e négy esztendő, a Stecchetti életének legboldogabb szakasza volt. Tehetése már bontogatta szárnyait: *Heine, Musset, Byron* élénken megragadta és állhatatosan vonzotta, sokkal inkább, mint *Gaius, Ulpianus, Tribonianus* vagy a középkor nagy jogásza. Sőt már maga is irogatott.

1870 telén, a farsang idején, egy magános éjjel dalai közül felolvasott néhányat Guerrininek, ki azok kiadására ösztönözte. Stecchetti tréfálózva azzal felelt, hogy ha meghal, majd megteheti ő. Reá hagyja ezt a gondot.

A tréfa szomorú jóslattá vált. Nemsokára beteljesedett. Mert még azon a héten megbetegült; melle áthült, tüdeje fogyott, arcza halaványodott s köhögése közben vért vesztett. Elutazott. Nápoly enyhe és iratos égalja alá menekült, hogy haldoklását meghosszabbítsa. Ez a haldoklás gyötrő és rettenetes volt. Szerelme

mégis el-elragadta, álommal hitegette, hogy fel fog gyógyulni; s a ki nem remélhetett, olykor hitt és remélt. E szomorú haldoklása napjaiban, írta ahhoz a nőhöz, a ki iránt lángra gyúlt:

„Fejem nyilall. Olyan beteg vagyok,
A gyilkoló láz ereimben ég;

Sápadt, sovány én, el-elbágyadok,
De enyhülök, reád gondolva, még.

Reád gondolva, újra élek én,
És visszatér szívembe a remény.

A szenvedés miatt meghalni vágynék,
Reád gondolva, szívem élni vágy még“

A remény azonban tűnő, csalóka volt. E kegyetlen haldoklás hosszas ideig tartott, mert a fiatalság a legveszedelmesebb kórral is szívósan küzd. Úgy tetszett, hogy a halál lassú kínszenvedésre kárhoztatja. Közben, Bolognában, még egyszer ereje úgy fellobbant, hogy egy személyes vitába is bele vegyült a nyilvánosság terén s a Shakspere Mercutiojának álneve alatt merészen és hevesen küzdött. Majd ereje lehanyatlott, gyorsan pusztult; mikor utoljára Bolognában rögtön és váratlanul megjelent, már halványan, görnyedve és roskadozva járt, mint valami öreg. Barátai intették eléggé, hogy térjen vissza Nápolyba vagy legalább Pisába; Stecchetti az ő kedves hegyei közé kíváncsozott s visszament, noha a tél minden hidege fenyegette.

Guerrinihez 1876 február 2-án a következő sürgöny érkezett: „Jőjj el a halálomra“.

A költő küldötte.

Ő elment, hogy szemét lefogja; s visszatért Bolognába, hogy barátja Postumáinak közrebocsátásával emlékét megújítsa.

Guerrini mindezt annyi részletességgel, a névnek, évnek, helynek oly határozott megjelenésével, annyi hivatkozással beszéli el, hogy bevezetése hitelességéhez szó sem férhetett. S az író és olvasó világ mély megihletődéssel és részvéttel olvasta a kötetet, melynek becsét a veszteség érzete még növelte. Fölrajzolódott lelkében az örök szenvedő alakja, ki ismeretlenül élt és írt, kinek halála az új olasz lyrának kétségtelen csapása. Miért ne ismerték volna el? Hiszen az ő dicsősége már nem az emberé, hanem az irodalomé. Csillaga elhomályosodott, letűnt, mielőtt teljesen tűndökölhetett volna! Féltékenységet és irigységet nem érezhetett iránta senki, csak fájdalmat és bánatot utána; s a mint nőtt a közrészvét, úgy szaporodtak verseinek kiadásai.

Guerrini pedig jól mulatott magában. Mert az egész bevezetéséből *egyetlen egy szó sem igaz*. Hiszen Stecchetti nem más, mint Guerrini *maga*. Mint annak idején Mirza Schaffy dalaival Bodenstedt a németeket, úgy vezette félre Guerrini a maga költeményeivel az olaszokat. S eme hatásos, bár nem új leleménnyel biztosította a sikert, melyet a maga neve alatt kétségtelenül sokkal lassabban szerzett volna meg. De minden bizonynyal megszerzi vala, mert megérdemli. Elmésség és melegség, fordulatosság és csattanósság, eszményiség és érzékiség jellemzik. Van benne valami a *Heine* szeszélyéből és gúnyjából, melylyel önmagán kaczag; a *Musset* végzetes élvkereséséből és elkomo-

lyodásából, melylyel hangulatai közt imbolyog; a *Byron* szilaj hevéből és érzékiségéből, mely pár költeményében leplezetlenül kitör.

Sok dala alig egyéb, mint egy dévaj hangulat, egy játszi ötlet, pajzán színnel vagy csiklandó éllel kifejezve; sok ellenben mély érzésre és magvas eszmélkedésre vall. Majd gyöngéd, majd érdes, szeszélyes közvetlenséggel: de mindig szellemes és mindig rövid, úgy hogy a sonetto már hosszabb alakjai sorába tartozik. A legtöbbször megelégszik pár terzinával, egy ottávéval és néhány sorral.

Tartalmilag talán selejtes, de alakilag mindig művész; versei úgy csengnek-bongnak, hogy már nyelvének lágy és édes zenéje elbájol.

Az egész költő érdemes és sajátos tehetség, a ki álarczában, álnév alatt kaczerkodhatott a betegséggel és halállal, — de maga, már mint Orlando *Guerini*, elevenen pezsgő vérrrel és pajkos kedvvel élvezi az életet. Mint bolognai könyvtárnok, el-elmerül a régi foliansok közé; de mint költő a Musákon kívül örömet áldozik Bacchusnak és Vénusnak is. A társas és érzéki gyönyöröket magasztalja. Nem egyszer úgy tetszik, mintha Musája helyett a *Madách Hippíája* énekelne:

„Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell“.

A következő apró mutatványok csak igen töredekiesen tüntetik föl tehetségét. A saját nyelve az a légkör, melyben tündöklük.

I.

Spes, ultima Dea.

Szoltam szivemhez, én szegény szivemhez:
 Miért sovárgasz, óh, miért kesergesz?
 Szerelme már, — felelte vissza — *holt*.

Szoltam szivemhez, én szegény szivemhez:
 Mért a remény, a szerelem ha elvesz? . . .
 Ki nem remél, — felelte vissza — *holt*.

II.

Kis orgona zsong . . .

Kis orgona zsong-bong az úton át;
 Az ablak nyitva és az este jó.
 A kikeletnek édes illatát
 Szobámba küldi a himes mező.

Óh, nem tudom miért: térdem remeg,
 Óh, nem tudom miért: könnyem pereg.

Ím, tenyerembe hajtom homlokom —
 Ki messze vagy, rólad gondolkodom!

III.

„Per amor di Dio.“

„Óh, nézze, oly éhes, oly árva vagyok,
 Uram, könyörüljön, adjon valamit,
Isten szerelmére!“ — „Semmit sem adok!“
 „*Szép hölgye szemére!*“ — Ne ez arany itt!“

IV.

Fior di Siepe.

Óh, kis tövis-virág, árnyék szülötte,
Szegény virág, élsz ismeretlenül;
Szerelmem is boldogtalan, minő te;
Szerelmem is úgy él sejtetlenül.
E tüske közt halsz el árván, sinylődve;
A nap mosolya rád sohsem derül:
Remény, mosoly nélkül, fölismeretlen
Hal el szerelmem is . . . Szegény szerelmem!

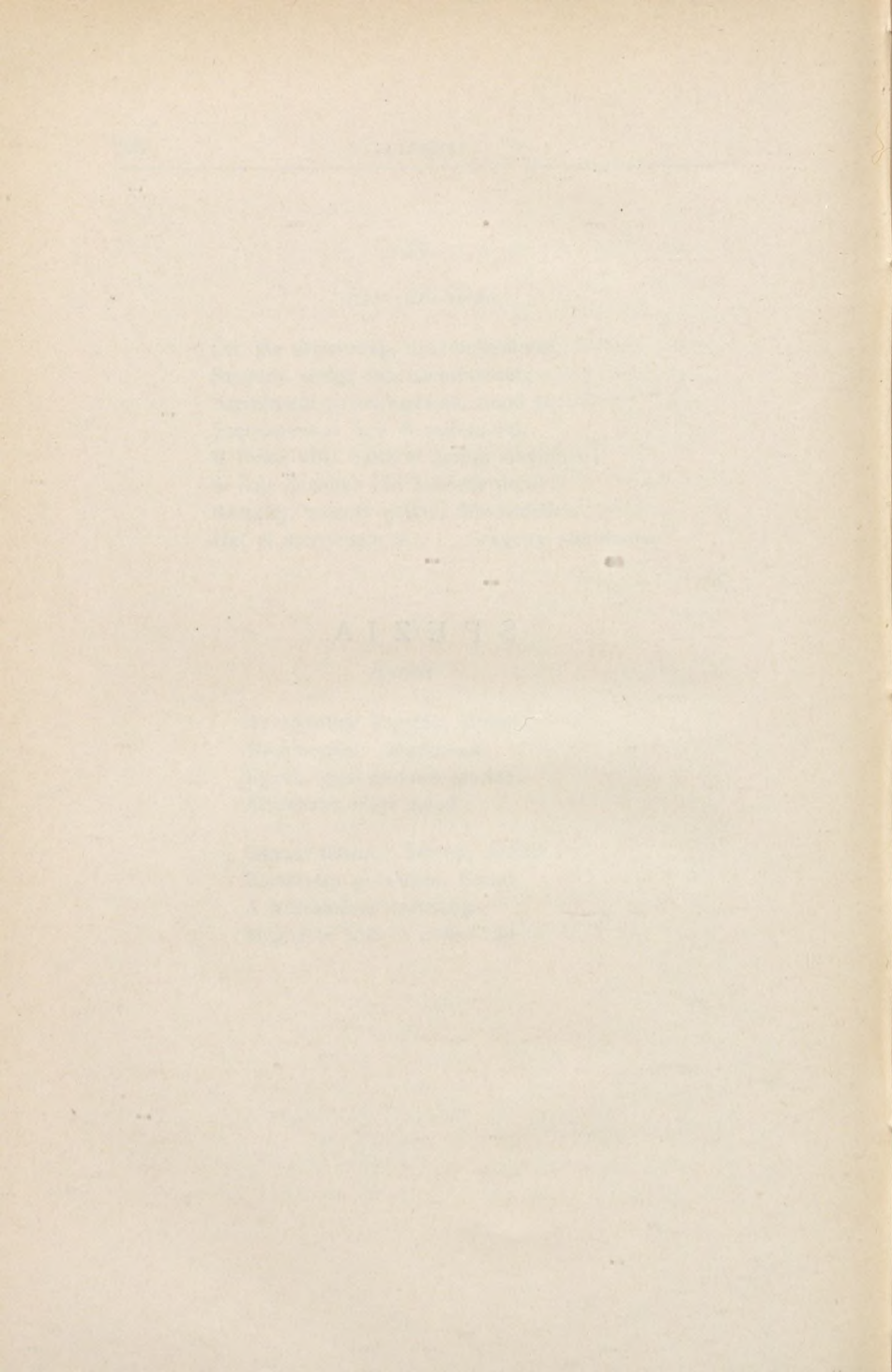
V.

Emmi . . .

Az asztalnál hagylak, Emmi;
Hazamegyek megpihenni.
Egyél, igyál kedved szerint:
Kifizettem előre mind . . .

Sápadt lettem? Semmi, semmi . . .
Elrontotta gyomrom, Emmi,
A korcsmáros galuskája.
Meg a te sok — *csókod* rája!

S P E Z I A.

A SZÉP piros hajnal felettünk már rég elvonult; de sugárzó arcának fénye, mosolya, egész fiatal búbája még itt maradt. A mint az *Italia* szállóban emeleti szobánk erkélyének szárnyas ajtaját kitárom: beköszönt a ragyogó ég, az üdítő lég, a fakadó virág-illat, a felcsengő madárdal, mely az előttünk futó park árnyas bokrai közt meg-megered. Még minden olyan nyíló és éledő, harmatos frissességben, mintha most ébredne az a csodás természet; pedig csak mi ébredünk.

S a merre nézünk, egyenesen ki az öbölbe, dél-nyugatnak, a látás a végtelenbe vész. Fent, el a magasban, felséges sátor, mely a környező hegyekre ereszkedik, valami tündöklő világos-kék selyemből egyben szőve, fehéresen áttörve; sehol egy folt, egy foszlány, egyetlen szín-oszlás, egyetlen csíkosodás; lent, el a távolban, káprázatos tükör, a nyugalmas tenger sima tükre, áttetsző sötétkék alapon ezüstös csillogással, pompázó bujazöld szegélylyel. Ez a keret csak ott délnyugaton szakad meg, a hol az öböl árja a nyílt tengerrel foly össze, a hol a szem legközelebb a sziklás három kis szigeten: *Palmarián*, *Tinon* és *Tinnetton* pihenhet meg. Voltakép messziről három vakandútúrás, melyek rajza a hullámok tiszta lapjára fekete vonásokkal verődik vissza; régen rajongó remeték,

áhítatos szerzetesek menedéke, később kalandos kalózok, viharverte rablók megbúvója; ma békés bányászok, kemény kőfejtők tanyája, hol az imádságot a munka verejtéke szenteli meg.

S az éden e szakasztott másának, a liguri tenger gyönyörű peremének *Spezia* a székhelye, legszebb és legnépesebb városa. Előtte az álmatag víz, a diga vize, megette a hegy, a Poggio hegye, lomb-borította szelíd lánczolatával, virágos szélű csörtető siókkal; az védi hűsítő áramával, lenge fuvallatával a rekkenő hőségtől, ez oltalmazza övező falával, erdős kanyarulatával az élénkebb szelektől: levegője azért oly enyhe, oly iratos, oly gyógyító, oly édes, oly állandóan mérsékelt! Idegeseknek, betegeknek — remény és élet; egészségeseknek, pihenőknek — élvezet és gyönyörűség; Cannes és Mentone sem adhat különbet. Ezen a szerencsés helyen, mondja *Karr Alfonz*, minden egyesül: a nap melege, a tenger végtelensége, fák, rétek, patakok váltakozása, az ég mélye és ragyogása, az est és reg bámulatos csillag-pompája; ezen a helyen minden álmodozásba, kellemes mámorba ringatja a lelket.

Mikor épült a város? A régi rege elég beszédes, mégsem tud biztosat mondani. Még a nevének eredetével sincs tisztában. Majd *Nascónak*, a hely egykori urának *spezzatótól*, apró bálványaitól származtatja, melyeket az a Poggio helyén felállított; majd a *spezzare*, darabolni, olasz igéből vezeti le, mert állítólag itt készültek a liguri hajók gerendái; majd meg a genuai köztársaság egyik kormányosának mondásával köti össze. A mikor a névtelen parancsnok Spezia partján kikötött, bámulva látta a sok különböző árúcikket és bámul-

tában felkiáltott: *Troppa Speza!* S a tájszólásban ma is így hangzik a hely neve. Mindez természetesen népies szófejtés vagy tudákos szóhüvelyezés; s ép annyit ér, mint a többi hagyomány. Az egyik szerint Spezia neve a latin *speciessel*, mely szépséget is jelent, a másik szerint a *despicióval*, melynek értelme fentről lenézni, függ össze, s mind a két esetben azt akarja kifejezni: *szép kilátó*. Nem, nem szép kilátó, hanem fenséges, különösen innen az *Italia* erkélyéről, honnan az öböl minden csodája megigéz; de azért mégsem ettől ered az elnevezés. Ép oly helytelen az az ábrándos föltevés is, mely Speziát a költői *speranza*, remény, rövidítésének veszi, mint a hogy a hazafias felbuzdulás a Dante *Veltro* szavában a Vittorio Emanuele összevonását keresi, az olasz egység megalkotójának eljövételét századokkal előre megjósolva. Mind e találgatások mellőzésével a *Massini* Kalauza a legelfogadhatóbbnak és legvalószínűbbnek tartja, hogy Spezia neve, régiesen *Spedia* a latin *expedio*, olasz *spedio* igéből származik, minthogy a római köztársaság erről a helyről nagyban szállította a sót.

Első települői a Poggio tövében egyszerű halászok, parti tengerészek lehettek; bár a monda szerint a város abban az időben keletkezett, mikor a rómaiak a ligurokkal háborút viseltek és katonáik számára itt fürdő-épületeket emeltettek, azért egyik fürdőjének felírása mai nap *Bagno antico*; de a monda merő lelemény, mert a szorgos ásatások semmi bizonyágot nem szolgáltatnak mellette. A mint azonban az első települők szaporodtak, s a helynek közlekedésbeli fontossága felismerszett, hiszen ma is a Romagna és

Emilia kapuja, — a rómaiak állomást szerveztek benne. A mint *Mazzini* beszéli,¹ a mai hatalmas *Arsenale* területén, alapjainak ásatásakor egész csomó kőedény, finoman csiszolt márvány - eszköz, egy csinos, művészi mozaik - padozat, a minő a császárok római palotájában látható, sőt egy teljes háromevezős hajó, mely azonban az érintéskor összeomlott, került a föld öléből elő, — aztán mindenféle bronz szerszám, apró csecsebecse, régi pénz a köztársaság minden korából s a császárság idejéből Augustustól Constantinusig; sőt a halomban három karthagói darab is akadt: de a mi ép oly különös, mint sajnálatos, egyetlen *feliratos* követ sem találtak akár egészben, akár töredékben; így a római állomás hajdani életének mozgalmasságáról és zajlásáról csupán sejtelmünk lehet. Mert ezek az emlékek, most a *Museo Civico*-ban, mely oly érdekes és gazdag részint a liguri tenger terményeiben, részint a liguri vidék madaraiban, kétségtelenül hirdetik ugyan *megv*-oltát, de nem derítik fel *miv*oltát. Megmaradtak, mint a letűnt világ törmelékei; de azt belőlük senki varázsvesszeje a maga lüktető elevenségében és szabatos rajzában fel nem idézheti. Nincsen az a necromanta! Spezia története éppen azért teli homálylyal, bizonytalansággal. A város osztozott a vidék áldásaiban és csapásaiban; s a míg a régi századok szálltak, verdestek fölötte, lassan, igen lassan népesedett. Hiszen még a XVI. század végén is mindössze 3000 lakosa volt. De ennek a századnak derekán, 1541-ben, már-

¹ *U. Mazzini*: Guida della Spezia e del suo Golfo. Francesco Matuella kiadása. 28, 36

már felcsillant mai hivatásának eszméje, hogy e sugaras ország legjelentékenyebb hadi kikötője legyen; mert *V. Károly* ismeretes algiri vállalatára 1541-ben ide gyűjtette, vagy ide hozta a maga és szövetségesei hajóit, melyek között voltak a pápa, Velence, Nápoly, Szicília és Malta gályái. S a császár a tapasztalt *Doria* figyelmeztetése ellenére ősszel, valami 200 hadi és 300 teherszállító vitorlással megindult a tengeri rablókra; de a temendfusti öbölben eső és szélvész, szárazon sár és éhség, visszajövet a vihar összetörte hajóhadát, gályáit és katonáit egyiránt. S a büszke sereg, mely dagadó vitorlákkal és dagadó reményekkel távozott, megfogyva, elcsigázva és elvadulva tért 1542-ben vissza Spezia révébe. A németységnek még csak annyi ereje maradt, hogy a környéket feldúlhassa. Katonai pályáján pusztításra szokott; ha már Algirban a tengeri rablókat ki nem pusztíthatta, legalább az olasz földön a barátot pusztította. Nálunk is a XVI. és XVII. század folyamán a birodalmi hadak ilyen módon gyakran cselekedtek! Spezia aztán a romlást kiheverte, újra épült és szépült; de a XVIII. század utójáig csak csendesen éledgett egy capitano igazgatása alatt.

A századvégi világrázó zivatarok szele a speziai öbölbe is be-becsapott; s ez nem egyszer zajos események színhelye lett. Francia és angol hajók jártak-keltek az idő és szerencse változásai szerint nyugalmas vizén; míg a földi forgandóságok közül a legörvendesebb fordulat bekövetkezett: 1797-ben a liguri köztársaság megalakult és Spezia, mint a porto-venerei tengeri kerület székhelye, új szabadságában felujjonghatott. A visszahatás azonban nem késett: 1799-ben

Lunigiánából a papok által felbujtott tömeg a „Viva Maria!” kiáltással a városba rohant, kifosztogatta és megrongálta. Majd jöttek az orosz-osztrák csapatok s a varignanói öreg erődöt, a Santa Máriát, a hová a francia-liguri szövetség katonái visszahúzódtak, megtámadták és lödözték; de az egyesült hatalmak ereje Marengónál megtört, s az orosz-osztrák csapatok elvonultak. Az angolok is távoztak, még pedig nem üres kézzel: a *Tizenkét apostolt*, tizenkét szép sugárgyút elragadták; ma is London egyik tornyában őrzik.

A liguri köztársaság pedig a francia birodalomhoz csatlakozott, s Napoleon 1808-ban Speziát *hadi kikötőnek* nyilvánította. Majd jött 1814-ben a népek harcza, mely a húnok harczával fölért. Ekkor úgy látszott, hogy a köztársaság felszabadul: Spezia bástyáin az örömmek, a függetlenségnek jelvénye, a vörös kereszt fehér mezőben, magasan lengett. De az ábránd hirtelen elfoszlott; a bécsi szent szövetség osztályából a liguri kerület a szárd királyságnak jutott s ezzel együtt Róma megvételével az egységes Olaszországba olvadt. S csak azóta lendül, fejlődik, emelkedik és virágzik Spezia igazán! Ma már 40.000 lakosa van. Mert csak az egységes nemzet egységes ereje lüktethet hatalmasan. A mit *Lamarmora* 1850-ben a piemonti kamarában az eszme újsága és pénz hiánya miatt hiában indítványozott; a mit *Cavour* 1857-ben lángoló ékesszólásával és hazafiságával szerencsésen elfogadtatott, hogy Spezia, a Napoleon hadi kikötője, valóban hadi kikötő legyen; a szárd állam megvalósította. *Dominico Chiodo* tábornok, kormánya megbízásából, a hadi tengerészet számára, 700 méter széles és 1200 méter hosszú területen,

roppant Arsenalét tervezett; s öt esztendő alatt, 1861-től 1866-ig negyvenhat millió lira költséggel fel is építette, alkotó szellemének méltó és maradandó emlékeként. De Chiodonak a város is emelt hálája jeléül emléket: az Arsenale előtt azon a téren, melyet róla nevezett el, ércz-szobrát állíttatta fel, nemes egyszerűségben és művészi kivittel. S ez az egyetlen szobor az egész Speziában.

Mert Spezia nem a renaissance szülötte, nem a művészek földje, hanem hadi kikötő, a mint ép az imént említettük; előbb a szárd királyság, most az egységes Olaszország legjelentékenyebb kikötője. Öble teli mindig hajóval: harczoló és szállító gőzössel, meg torpedóval, melyek dísze és nagysága bámulatba ejt. A mint rajtok a legénység gyakorlatait végzi, s fent a levegőben, a felnyúló árbóczók keresztül-kasul futó kötelein sűrög-forog, kúszik-ereszkedik, egyikről a másikra átsuhan: láttára a legszedületesebb kötél-táncz izgalma és borzalma fog el, pedig a legénység bátran és biztosan mozog; a feszülő köteleken csoportosan sorakozik, kifáradva megpihen, nyugalmasan elméláz és kényelmesen cigarettáz; mert az olasz tengerre és kötélre születik, mint a hogy a magyar paripára terem. S a mint az a sok fürge ficzkó, könnyű *marinajo*, fent a levegőben, szanaszerte megül madarak módjára, vagy fel s alá kapaszkodik majmok ügyességével; lenrül olyan apróknak tetszenek, mintha a mesebeli törpék lennének, vagy a játékos gnómok, kik a föld alól, hegy alól előrajzottak és szokásuk ellenére a magasban pajkoskodnak. S e hatalmas hajók közül kisebb-nagyobb sajkák nyüzsögnek, jönnek-mennek,

parányi géppel, lengő kicsi zászlóval, karcsú testtel, nyílsebesen, mint a fecske; mert a tenger és város között ezek közvetítik a gyors forgalmat. Egészen elkülönülve libeg a *Ginori* marchese úszó villája, gyönyörű karcsú fehér hajó, igazi előkelő fénynyel és gazdag kényelemmel a maga szellős termeiben, egyenest abból a célból építve, hogy a nyári hónapokon a tengeri friss levegőben vízről-vízre bolyongjon! Spezia különben ép olyan teli marinajoval, mint maga az öböl. A kávéházakat és gyógyszertárakat, a hol a hűsítő italokat a sörrel egyetemben árulják; az üzleteket és utcákat, a hol az élet zajlik; s előttünk a parkot a maga sétányaival, a hol reggel a madárdal, estve a katona-zene szól, marinajok özönlik el. A ki nem tengerész: iparos és kalmár, mert a város kereskedelme az utolsó időkben, a páрмаi vasútvonal kiépülése óta, a szárazon is megélénkült és megnövekedett; különösen a sziklás három kis sziget márványát nagyban keresik és messzi elviszik.

S én mégis szeretem Speziát. Valahányszor a szép Itáliában bolygok, mindannyiszor kegyelettel fölkeresem; valahányszor erről a sugaras országról honn álmodozom, mindannyiszor sóváran gondolok reá. Lelkem megrebbe, szívem megreszket az örömtől: ha csak a neve eszembe jut.

Édes, Te tudod: miért? Te, édes kis feleségem.

Emlékszel úgy-e? Jártam a világot egyedül, szeretetlenül, sötéten. A mi enyhületet kutató szomjnak a tudomány, követelő szépézésnek a művészet megadhat, a német földön megtaláltam. De állomásaim útja mégis a passió útja volt. Itt, az olasz földön, hol

a természet, művészet, szépség és szerelem diadala árad el mindenütt, önfeledten, rajongással, boldogan bolyongtam. Mert Caprin hallottam rólad, s nyugtalan képzelettel, megigéző álomban rajzoltalak; Rómában megláttalak, remegve és remélve csodáltalak; Speziába epedve, bízva, édes hódolattal követtelek: aztán a fiatalság tavaszának minden ragyogása, bűbája, illata előmlött felettem. S állomásaim útja az üdvösség útja lett.

Édes, emlékszel, úgy-e? Szilaj paripára keltél, S. Bartholomeonak könnyeden, mosolylyal üggettél; s én kísértelek féltve, szorongó szívvel. Pedig az a féktelen állat csak játszott, szépséges és büszke asszonyára okosan vigyázott.

Édes, emlékszel úgy-e? Visszatérve, az erkélyen melletted ülve, hogy' szőtem a remény és álmódás arany fonalaival a sugaras jövőt? Minden szála Tőled indult el és Hozzád került vissza; s az aranyos szövésen, a bűvös látomásban a te szép képed ragyogott reám...

Óh, mennyi emlékezés, az első látogatásnak mennyi édessége, ábrándja, öröme újhodik meg lelkemben! A remények és álmok ez ígéretföldéről indultam el és értem abba a biztató és boldogító révbe, mely minden reményemet és álmomat beváltotta és a valóságban megszépítette, mert Te örökösöd felette, kinek egész lényed jószág és tisztaság, igazság és áldás.

Spezia nekem *esért* zarándok-helyem!...

Lemegyünk és megnézzük a várost. Nem először látjuk: de jól esik az ismerőst üdvözölni. Utcái szélesek és egyenesek, ízléses palota-sorokkal. A mint

a Corso Cavouron a Biassa-utczába fordulunk, előttünk áll a székesegyház. Megtekintjük együtt. Még a XIV. században épült; de azóta többször javították és nagyobbították. Egyszerű homlokzatán a buzgó hit szava: *Assumpta est Maria in coelum*. Mert a Boldogságos Szűznek van szentelve. Alakja latin kereszt három hajóval, melyet három márványoszlop-pár választ el. 1871-ben frescokkal ékesítették; de biz azok sokkal inkább a mesterség művei, mint a művészet alkotásai. Az egyetlen drágasága a főoltártól jobbra a *Casoni* képe, mely a kenyér csodáját ábrázolja. Előbb a ferenczrendiek kolostorának birtoka volt, Luca della Robbia egy gyönyörű terra-cottájával együtt; de a francia uralom idején mind a két nagybecsű darabot Párisba hurczolták, bizonyosan nem a műérzékök igazolása végett. Aztán az elrabolt kincsek visszaszállításakor a *Casoni* képe erre a helyre, a Luca della Robbia terra-cottája újra a kolostorba került; s ott maradt az Arsenale épüléséig. Az Arsenale előtt azonban ennek a társas háznak is, mint annyi más templomnak és kolostornak pusztulnia kellett; ekkor a terra cottát Genuába vitték és ma is ott csodálják.

A székesegyházon kívül még két katolikus templom van: egyik a S. Antonio, a Calatafimi-utczában; másik a S. Giovanni a szent Ágoston-tér megett; mind a kettő kicsiny és jelentéktelen. Érdekesebb és terjedelmesebb az evangélikusok egyháza a Da Passano-utczában, gót ízlésben, öntött vasoszlopokkal. Olasz szokás szerint az isteni tiszteletek este felé folynak benne, nem egyszer a pápaság heves támadásával.

Nem messzi tőle a Fazio-utczán át a *Teatro Civi-*

cohoz; a Chiodo-úton pedig a *Politeámához* jutunk. Az Spezia régi színháza, melyet 1844-ben emeltetett; ma rendesen zárva, mert a népesség rohamos növekedése következtében szűkké lett. Ez, a Politeama, a Músák új hajléka, pompás és tágas épület, fényes páholy-sorokkal, előkelő közönséggel; de többnyire gyöngé társaságokkal. Mert az olasz staggione-rendszer a szí-nészet egyetemes emelkedésének nem kedvez. Egyes nagy művészek, világra-szólók is akadnak; de ezek hagyományosan és következetesen szedett-védett had-dal övezik magokat körül, hogy ez olcsó szervezettel a magok jövedelme nagyobb, e színtelen keretben a magok egyénisége tűneményesebb legyen. Semmi sem mutatja jobban, mint a Teatro Civico sorsa, hogy Spezia az utolsó félszázad alatt mily nagy arányokban fejlett, mikép már az új színházra szüksége lett. Pedig közben megnyílt a *Teatro della Varieta* is a Ratazzi-utcá-ban; kisebb színcsarnok a vitorább fajok, apró bohó-ságok számára.

De most a *Carlo*, az én hajóm, hatalmas fűttye a városon végig bűg. Feltörő éles süvöltéssel kezdődik, majd átható mély tölök-hangba megy át. A fürdő-vendégeket hivatja S. Terenzoba, Lericibe. Mert a speziai fürdőzésben ép az a legkellemesebb és legegész-ségebb, hogy az ember nem Speziában fürdik, ha-nem oda át, az öböl túlsó peremén. Itt egész napon sugárban vagy árnyban elandaloghat; de kedvére alig fürödhetik, mert a sok hajó és hajóslegény örökké zavarja a vizet; oda át kristály a hab és bársony a fővény le a fenéig. A Carlo fűttyére mi is a kikötőbe sietünk, s pár ügyes siklóssal és merész ugrással a

dobogó-hídról a fedélzetre jutunk. Mert a hajót mindig valóságos rohammal szállják meg és lepik el, noha minden másfél órában fordul. Aztán sátorernyője alatt úgy helyezkedünk el, hogy a keleti part a maga hosszában és szépségében kibontakozzék szemeink előtt.

A mint a Carlo megindul s a fehéren gyöngyöző fényes kék hullámokon előretör, megcsap a tenger levegőjének friss fuvallata. Milyen erősítő és éltető! S fürdés előtt és fürdés után, oda és vissza *másfél* óráig szívjuk táguló, újhódó tüdővel, édesen ringatózva, nézelődve és álmodozva. S maga ez az út az edződésnek és gyönyörűségnek útja! S ép ezzel válik a speziai fürdőzés megfizethetlenné. Mert ez a hosszas és rendszeres sós légferedő, miben a diga nyugalmasága miatt az ideges és beteges is részesülhet, fokozza és biztosítja a gyógyító hatást.

A Carlo füttye egyszerre felbúg, maga kanyarodik és kiköt. *Pertusolánál* vagyunk. Kicsi község, de eleven élettél, nevezetes ólom- és ezüst-bánya. 1858-ban nyitották meg a Thomas-testvérek, 1860-ban eladták egy angol társaságnak, melynek kezéből 1865-ben Benfey és társa birtokába került. Tőkével, erővel s a tudományos haladás legújabb találmányainak alkalmazásával fúrta-vájta, évről-évre fejlesztette, úgy hogy ma mindenféle kohókkal, olvasztókkal és dolgozó műhelyekkel fel van szerelve, s 1200 munkás foglalkozik benne. Elegendő ezüstöt és tömérdek ólmot szolgáltat, az utóbbi cikkekre Európa egyik legjövedelmezőbb bányája. A míg állunk, a rakodó munkások ólomrudakat, ötven kilós darabokat hordanak valami amerikai hajóra. A nehéz terútól hull rólók a verejték. Megkérdzem: mi a napi bérök? Hal-

latlan, hihetetlen, rettenetes, — *ötven centesimì*, a mi pénzünk szerint körül-belül *huszonkét* krajczár. Aztán csodálkozhatnak-e, ha a szép Olaszországban a socialismus és anarchismus annyira elterjedt?

De a Carlo tovább sikamlík és pár pillanat mulva megérkezünk *S. Terenzo* elé. A falu elég népes és kies; de érdekesebb azért, mivel *Shelley* és *Byron* neve, e két nagy szellem emlékezete fűződik hozzája.

Itt áll a ház, közvetlenül a parton, a hol Byron 1822-ben, július havában, megvonult. Itt pihent meg Shelley a maga sajkájával Livernóból Lericibe menet, s itt kelt megint tengerre barátja, Don Giovanni meglátogatása végett. Lázadó és hódító szellem, angol letére egészen görög. Már mint iskolás gyermek felámad az elnyomás és tettetés ellen, s mint egyetemi hallgató könyvet ír *Az atheismus szükségéről*; pedig csak a pantheismust hirdeti. De azt a szót használja, hogy undorát a babona iránt kifejezze; s fölveszi a keztyűt, mint a régi idő lovagja fölvette, hogy a jogtalanság ellen harcoljon. Oxford kizárja intézetéből, apja kitaszítja házából; honfitársai gyalázzák, megvetik, üldözik; s mikor első feleségétől elválík, a kit tizenhat éves korában mint tizenkilencz esztendő fiatal legény megszöktet vala, gyermekeitől megfosztják, mint erköcs-telent és méltatlant arra, hogy őket fölnevelhesse. S elbujdosik idegenbe, gyűlölettel és átokkal szívében, pedig az embereket senki sem szerette nála jobban, hiszen lábbelijét leveti, hogy egy szegény asszonyon segítsen; s maga mezítláb megy tovább; hiszen jövedelmeit szegény írók adósságainak törlesztésére fordítja, hogy nyomorukat enyhítse, s maga nem egyszer küzködik.

És bujdosik hazátlanul, de nem társtalanul, mert második felesége, *Mary Godwin*, szeretete kíséri; — leginkább az olasz föld és olasz tenger a menedéke. Mert csak szadad ég alatt, nyílt tengeren tartózkodik és vitorlázik tétova; s legszebb költeményeit sajkájában fekve veti papírra, miközben a reátűző nap összeperzseli finom kezét, szellemes arcját, melyet a gyönyörű száj és seraphicus szempár szinte nőiessé tesz. S egészen a természetbe merül és természetben él; a virágok és madarak az ő testvérei, az ég és lég tüneményei az ő sugallói; a sugarak, felhők, szelek, viharok, zsongó habok és harsogó hullámok édes énekese. Mintha az elemek örökös és végzetes változásában önmagára ismerne. Az ő kedélye is örökké a derű és ború, tomboló szenvedély, megható érzékenység és bágyadt egykedvűség végletei közt csapong: csak a természetért való heves sóvárgása, csak a tenger iránt való határtalan rajongása állandó; egyéniségének leghatározottabb bélyege és eredetiségének legközvetlenebb forrása. Költészete mély és igaz. Megírja *fenséges hymnusait*, melyek a homerosi hymnusokra, meg *politikai satiráit*, melyek az Aristophanes comedióira emlékeztetnek; meg *Felszabadult Prometheusét*, mely az Aischylos Lé-lánczolt Prometheusának méltó párja; meg a *Cenciéket*, mely sokak nézete szerint Shakspeare tragédiái óta legjobb az angol irodalomban. Lángész isten kegyelméből: az angol kritika életében mégis elítéli, pellengérezi, az angol közönség nem vásárolja, nem olvassa; műveiből átlag nem kel el száz példány, némelyikből nem kel el tíz, míg Byron *Kalózából* egy nap alatt 13.000 példányt adnak el. S ő eleinte daczolva dolgozik, végre

bosszankodva elkedvetlenkedik: halála után hazája dicsősége, Byronnak a halhatatlanságban osztályosa. Féktelen ereje, mely fellázadt minden zsarnokság, hazugság és képmutatás ellen, meghódítja egész nemzetét.

A mint sajkája Lericibe tart vala, forgósél vihara kapja meg és felborítja. S a fiatal költő, ki úszni nem tud, harmincz éves korában elvész. Felesége kétségbeesetten siratja és vigasztalanul keresi tetemét. Napok mulva vetik ki a hullámok Viareggionál felismerhetetlenül. Ékes arcza, melyet *Mulready*, híres képíró, épen szépsége miatt lefesthetetlennek ítélt, eléktelenült. A környéken épen járvány uralkodik; s a kormány rendelete szerint mindent, mit a tenger a szárazra dob, el kell égetni. Byron felhasználja ezt, s barátjának, jellemével összhangban, görög temetést rendez. Máglyát rakat, s pogány módra meghinteti füstölő szerrel, borral, sóval és olajjal; aztán meggyújtja: a lángok magasba csapnak.¹

A máglya felett egy kis madár kering: nem rebben el, nem hagyja el, bár hogyan riasztgatják. Talán érzi, hogy testvére hamvad ott.

A test porrá lesz; de a szív, a *cor cordium*, szivek szive, a mint felesége jellemezte, mindenki álmélkodására épen marad. Trelawney kiragadja az izzó zsarátból, mi közben az ő keze összeég.

A költő hamva most Rómában, a Cestius-pyramis aljában nyugszik.

¹ *Georg Brandes*: Die Haupströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Uebersetzt und eingeleitet von Adolf Strodtmann. IV. kötet. Berlin, 1876. 380. l.

A míg pályájára feledkeztünk, a Carló már rég a habokat szelte. Már elmaradt *Pugliola* és *Solaro*; a jelző fütty felver emlékezéseinkből és kiszállunk *Lericiben*, melyet Petrarca fortissimus Erixnek nevezett el, mikor benne mulatott. Vállalkozó és munkabíró nép lakja, mely hajóival messzi közvetíti a forgalmat; vakmerő és rettenthetetlen tengerész, a ki egymásért minden veszedelemre és önfeláldozásra kész. Tisztességtudó az idegennel szemben, de kényes a maga becsületére, mint valaha *Bolli*. Valami kétszáz évvel ezelőtt, vagy régebben, az Úrnak 1678-ik esztendejében ezen a helyen kalandozott *Sommerset Ferencz* herczeg, ki a halász Bolli leányába, Antonio testvérébe, beleszeretett; a szive vagy az érzéke lobbort vetett reá. Elcsábította és megejtette, a miért Antonio Bolli a herczeget meggyilkolta. A piazzán még áll a családi ház, befalazott ablaka alatt a felirással, mely a vérbosszút elbeszéli. A genuai tanács jelölte meg I. Jakab angol király kívánságára, kinek érdekében Antoniót honából számkiűzte, de a király halála után visszahívta. A felírás egykor a büntetésnek szégyen-jegye, ma a becsület-érzésnek ébresztő emléke. A piazza különben ép oly elhanyagolt, mint Leric minden zugolya, ötezer lakosa daczára. Festői vára omladékban mint a s. terenzói, mely az átellenes oromról búsan tekint felé; egykor mind a kettő zajos és fényes élet tanyája, jelenben csak az elhagyottságról és pusztulásról regél. Annál elevenebb és vidámabb Leric lidoja, mely már a digán kívül nyílt tengerre esik. Két karja messzi vet, nagy tengerdarabot ölel át, mely egyenletesen, lassú ereszkedéssel mélyedik. Feneke puha, mint a dagadó

pázsit, vize csillog, mint az áttetsző tó, hűsít, mint a hegyi forrás. A hullámverése pedig felséges, gyönyörűsége! A hullámok rendszerint nyugat felől a nyílt tengerről kelnek, s mint szilaj, veszett paripák lobogó sörénynyel, szakadó tajtékkal vágatnak előre, keresztül az ember feje felett és a lido sárga peremén csattogó morajjal csapnak ki és szóródnak vissza. Az ügyes úszó abban a perczen, mikor a hullám közeleg, elfordul és felemelkedik; az sima hátára veszi és ringva szállítja tova; a ki ügyetlenül szembeszáll, azt lesodorja és aládobja, s ugyancsak eviczkélhet, míg játszva, küzködve, kaczagva felszínre kerül. Veszedelem azonban nincs, mert a tenger nagy területen meglábolható. A félénkebb asszonyok és leányok erősebb zajlaskor kihúzódnak a víz szélére, föveny-fürdőre; ott sütkéreznek a sugárban csevegve és mulatozva a közéjük leütő és rajtok megtörő habokon. . . .

Majd vitorlásra ülünk és sebesen siklunk az öblön át a nyugati partnak, *Porto-Venerébe*, a hajdani *Forum Venerisbe*. Nem a régi többé, mert a karthágóiak egyszer elpusztították; de a város a kopasz szirteken újra megtelepedett. Háza magasak, szorosan egymáshoz támaszkodnak: felettök az öreg vár hosszan veti el árnyékát, alattok az esetlen négyszögű torony barnállik, viharos idők néma tanujaként. A mint a fő-út kanyarulóin felkapaszkodunk, az utca-közökön elragadó kilátások nyílnak a sziklás három kis szigetre s a mérhetetlen árra. Két érdekessége van: a *S. Pietro* romja és a *Grotta Arpaia* vagy Byron-barlang. Az kopasz sziklán meredez szakadozott falaival a Venus temploma felett. Mert valamikor Venus, a legigézőbb

istenasszony tisztelete folyt itt. Szentélyének római ívei fehér márványból most is keményen állnak, bár az idő megroncsolta, megviselte és elhomályosította őket. Venus, a bűbajos eltűnt, el a többi ragyogó istennel, kik az emberekkel enyelegtek, vígadoztak, lakmáztak és szórakoztak. Sugárba és ködbe font rajuk helyett feltűnt az *Egy, Örök és Igaz*: és megáradt a halleluja diadalának és dicsőségének szárnyaló éneke, földön, vizen, levegőben a mennyboltozatokig! S az új erkölcsi világ új vallásos hitével és szemlélődésével itt, a régi szentély omladékain, emelkedett fel a keresztyén egyház, fehér és fekete márványból, gót ízléssel. Az *Egy, Örök és Igaz* még él, örökkön él: de ez a hajléka összeomlott, a kegyelet sem őrzi. — Közelében, mélyen a zordon megnyiladozott sziklák ölén valamivel a tenger színe felett, szédít a Grotta Arpaia. Vastrácsolatára dülünk s úgy gyönyörködünk lihegő mellett a csodálatos látványban. A mint a dagály beáll: a hullámok harsogva törnek be alant, csattogva-zúgva rémítő robajjal rohannak a szikláknak, aztán tajtékos fodrokban hullanak vissza és örvényes táncz-czal kavarognak, míg a zaklató új áramok alól lehúzódnak. Ha Venus fent székelt, — Vulcán nem választgatott volna magának illőbb lakot. Mikor Byron 1813-ban San Terenzotól az öblön keresztül Porto Venerebe úszott s e barlangba bukkant, álmélkodva, megittasultan, elbűvölve nézte ezt a rettenetes játékot. S itt született meg eszméjében egyik legmesteribb költői beszélye: *A Kalóz*, mit angol és olasz felirat örökít meg a barlang falán.

Aztán megint a vitorlásra kelünk s még mindig

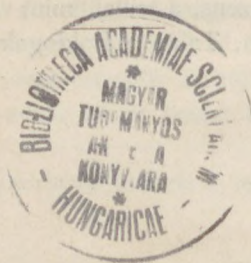
az ígézet hatása alatt haladunk haza, Speziába. Egymás-után marad el *Panigaglia*, *Varignano* s az *Oliva-völgy*, hol Napoleon várost akart a maga nevére alapítani, térképi helyismeret után. De a völgy olyan szűk, hogy alig elegendő néhány ház számára.

Mire megérkezünk, az estve fogad. S kiülünk szobánk erkélyére. Az öböl vize a maga félkörű foglalásában úgy csillog felénk, mint valami óriási velencei tükör; a két peremén rajzolódó és a távlat mélyébe vesző emberek, bokrok, falvak tornyok az óriási keret váltakozó díszei. Lent a parkban azalatt megszólal a marinajo zene, olvadó, lágy olasz dallamokat játszik; a közönség körül zsidongja, suttogva, enyelgve, nevetve boldog önfeledéssel. Fent pedig a tündöklő kék egen kigyúlnak a megszámlálhatatlan csillagok, szerte a hajókon, az egyre sötétebb kék tengeren, kilobbannak a villamos lángok: — csupa csillag az öböl! Egyszerre el, a messzeségben, a három kis sziget felett fölkel a hold; a végtelen vizen egy széles piros selyemszalag ömlik felénk, reszketve, libegve, ringva; a hold sugárkévéje káprázatos tüneményül.

És elmerengünk hosszasan, csendesen, kéz a kézben. Oh, olyan szép az élet: merengni, álmodni, szeretni! Aztán a levegő hűvösebb fuvallatára behúzódnak; de az ajtó-szárnyak redőnyein még beszülemlik a fény, a zene, a zsidaj, mint valami távoli habok altató csobogása. Talán a Boldogok szigeténél. . .

TARTALOM.

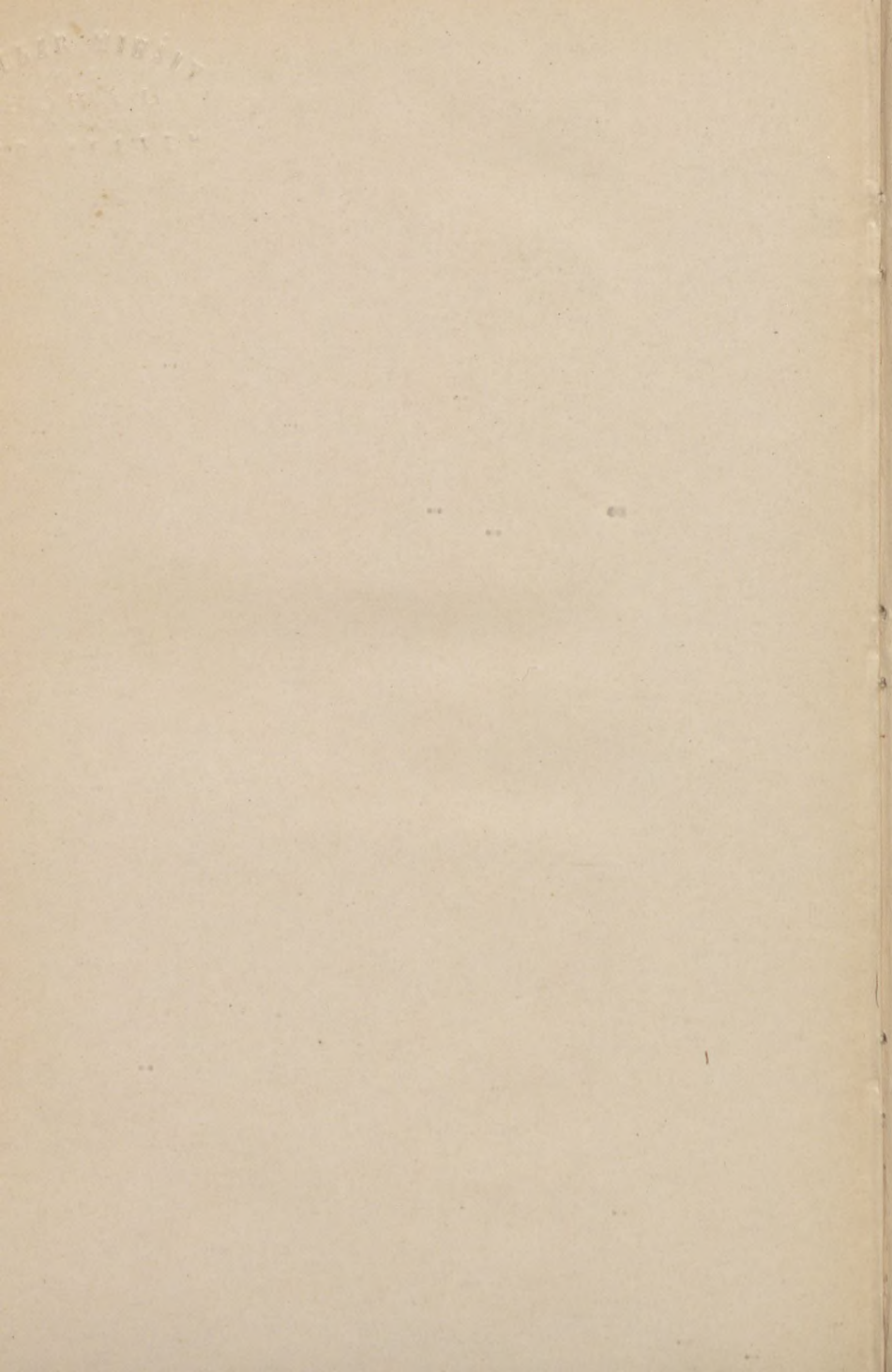
	Lap.
A coupé ablakából	7
Bacsányi Jánosról (1889.)	19
München és a fiatal magyar festők (1880.)	79
Benczúr Gyula (1880.)	102
Wágner Sándor (1880.)	113
Liezenmayer Sándor (1880.)	124
Böhm Pál (1889.)	132
Kaulbach és világtörténeti képei (1889.)	147
A halott Schiller (1889.)	183
A nápolyi élet (1888.)	199
Világszép út (1889.)	219
Capri (1889.)	239
Haan Antal (1888.)	279
A kolostori testvérek (1888.)	308
Lorenzo Stecchetti (1890.)	339
Spezia (1897.)	349

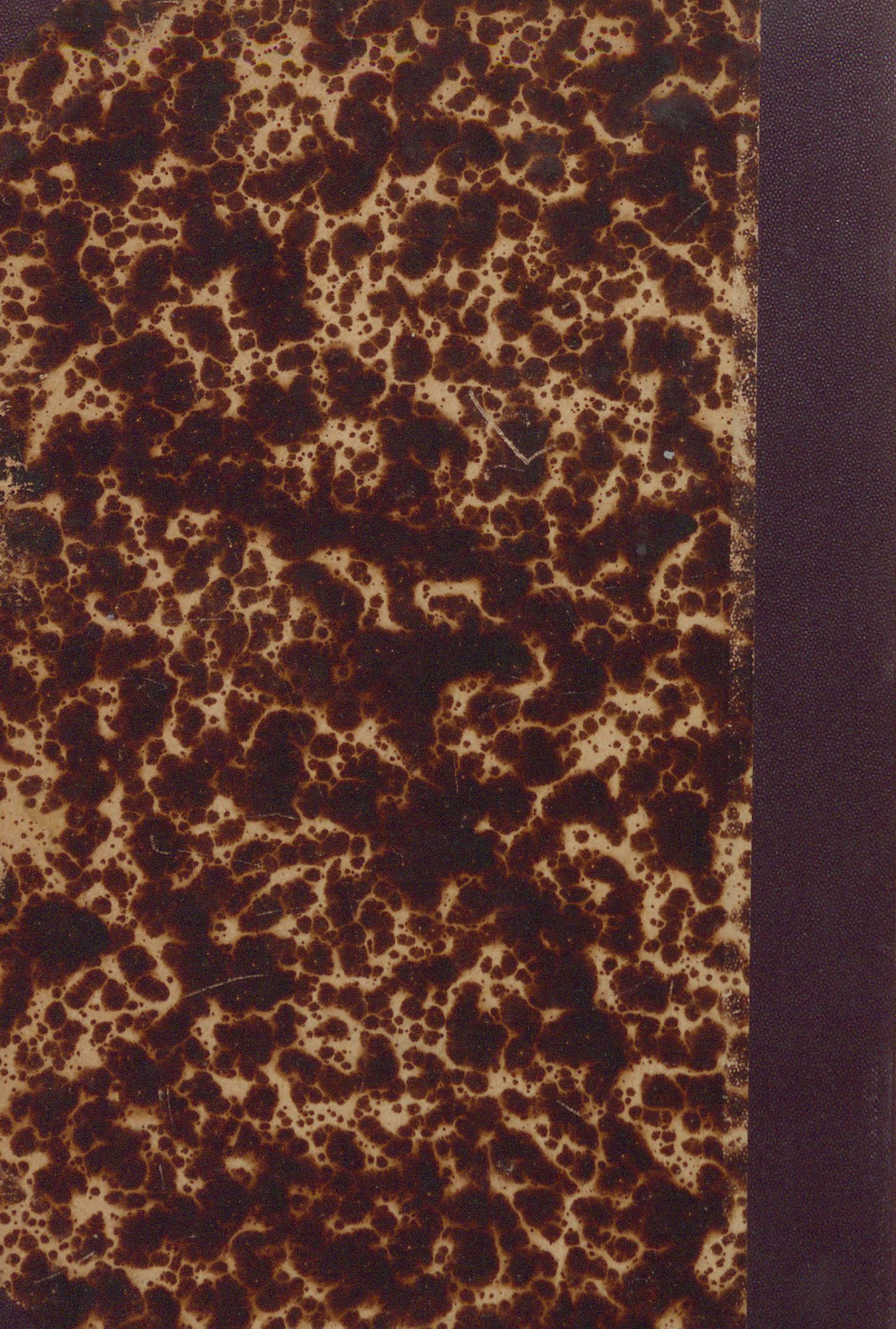
HORNYÁNSZKY VIKTOR SAJTÓJA.

MTA
KIK

254.484

YOMAS

13

13

13

13

13

13

13

13

13

13